

***HUNGARO-
RUTHENICA***

SZEGED 2011

Technikai szerkesztő – Технічний редактор

MAJOROS HENRIETTA – ГЕНРІЕТТА МАЙОРОШ
STEFUCA VIKTÓRIA – ВІКТОРІЯ ШТЕФУЦА

Anyanyelvi lektor – Коректор

SAJTOS NATÁLIA – НАТАЛЯ ШАЙТОШ

A könyv megjelenését
az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatta

Збірник виданий на кошти
Міністерства освіти та культури
Угорської Республіки

ISSN 1586–0736

HUNGARO-RUTHENICA V

Szerkesztette – Редактор

KOCSIS MIHÁLY – МИГАЙ КОЧШИ

SZEGED – СЕГЕД
2011

HUNGARO-RUTHENICA
V

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Előszó

A Szegedi Tudományegyetemen 1996 óta háromévente rendezünk konferenciákat, ahol a Magyarországon élő és dolgozó történészek és filológusok mutatják be legújabb ukrán témájú kutatásaikat. Az V. Szegedi Ukrán Konferenciára 2008. november 7-én került sor.

Jelen kötet a konferencián elhangzott előadások írott változatát tartalmazza. Sajnos, Mokány Sándor nyelvész kollégánk közleménye helyett csak az életéről és munkásságáról szóló megemlékezés kerülhetett kiadványunkba.

Az V. Szegedi Ukrán Konferencia lebonyolításához az Ukrán Országos Önkormányzat, a Szegedi Ukrán Kisebbségi Önkormányzat és a szegedi Szláv Kultúrák Baráti Köre nyújtott segítséget. Kiadványunk megjelentetéséhez a forrást az Oktatási és Kulturális Minisztérium biztosította. A támogatásokért ezúton fejezzük ki hálás köszönetünket.

Передмова

З 1996 року Сегедський науковий університет кожен третій рік розчиняє свої двері для учасників конференції – істориків та філологів Угорщини, які у своїх доповідях ознайомлюють колег з новими здобутками на теренах наукових досліджень в галузі україністики.

V. Сегедська наукова конференція українців Угорщини відбулася 7 листопада 2008 року.

Збірник, який Ви тримаєте в руках, містить в собі друкований варіант доповідей, що були виголошені на конференції. На привеликий жаль доповідь нашого колеги та вченого-мовознавця Шандора Моканя, який назавжди покинув нас, з технічних причин не вміщена до збірника, але друкується стаття-спомин про його життя та наукову діяльність.

Кафедра слов'янської філології Сегедського наукового університету дякує за всебічну підтримку V. Сегедської наукової конференції Державному самоврядуванню українців Угорщини, Самоврядуванню українців м. Сегеда та Товариству прихильників слов'янської культури (м. Сегед).

Цей збірник виходить за підтримкою Міністерства освіти та культури Угорщини.

LEXIKAI GERMANIZMUSOK RUSZIN NÉPNYELVŰ KIADVÁNYOKBAN

Abonyi Andrea Tímea

A nyelvtudomány egyik legfontosabb és egyben legeredményesebb kutatási területe a szókincs eredetének vizsgálata. A szókincs a nyelv legdinamikusabban változó része, mely egy nép történelmének, illetve művelődéstörténetének köszönhetően, valamint eredetbeli szerkezetét tekintve igen sokrétű lehet. Egy nyelv szókincsének gyarapításában nagy szerepük van az idegen nyelvi hatásoknak, melyek az egyes nyelvek történetében különböző korokban és különböző módon jelentkezhetnek.

Lexikális kölcsönzések, a jövevényszavak átvétele leggyakrabban egy új kultúra, új ismeretek, tárgyak, fogalmak átvételével függ össze, s a szókölcönzések többnyire hang- és alakváltozásokkal is együttjárnak. Ezeket a változásokat gyakran a nyelvek közötti hangtani, illetve alaktani különbségek követelik meg. A jövevényszavak az ún. adaptációs (honosító) képzők segítségével illeszkednek be az átvevő nyelv grammatikai rendszerébe, melyeknél az átadó nyelv sokszor nem állapítható meg biztosan, csak a nyelvcsalád, ha egy szó több rokon nyelvben is előfordul. A jövevényszavak gyakran több nyelven keresztül, vagyis több nyelv közvetítésével kerülnek be egy nyelvbe, viszont átadó nyelvként mindig a közvetlen forrást nevezzük meg; a végső forrás felderítése nem is mindig volna lehetséges. Idegen hatásra bármilyen eredetű szóhoz kapcsolódhatnak új jelentések. Például a korai német jövevényszavaknak eredeti, vagyis az átvételkor már megvolt jelentéseik mellé lépett új jelentések túlnyomórészt egy adott nyelven belül lezajlott szemantikai változások eredményeként értékelhetők.

A ruszinok nyelvi kérdése mindig szorosan összefonódott a nemzeti identitás problémájával. A ruszin nyelv(ek)et mind a kelet, mind a nyugat felől érkező hatások, ezen kívül számos, az óegyházi szláv liturgikus nyelvből származó kifejezés különbözteti meg a többi keleti szláv nyelvtől. A ruszin évszázadokon keresztül csak dialektusokban létezett, irodalmi változata nem volt. Azonban a nyelvjárások effajta keveréke körül minden időben léteztek különféle irodalmi nyelvek, melyek hosszú időre visszanyúló tradícióval és nagy tekintéllyel rendelkeztek. Mivel e nyelvjárásokon beszé-

lők határterületen élnek, szókinszükre mindig erős hatással volt a lengyel, a szlovák és a magyar. Így például az Eperjes környéki ruszin lexika nagy része megegyezik a keleti szlovák dialektusok szókinszével; a lemkó-ruszin a lengyel nyelvjárásokkal mutat hasonlóságot; a kárpátaljai ruszinban sok az ukrán dialektusokból átvett elem; a bács-szerémi ruszin a szerb és horvát nyelvjárásokhoz áll közel. Ezek az irodalmi nyelvek természetesen nagymértékben befolyásolták az idegen eredetű elemek meghonosodását, illetve beilleszkedését a ruszinba.

PhD-dolgozatomnak (*Lexikai germanizmusok vizsgálata ruszin népnyelvű kiadványokban*) legfőbb célja az, hogy bemutassam a ruszin népnyelvű művekben megtalálható leggyakoribb német jövevényszavakat. Erre a témakörre még Udvari István (1950–2005) professzor, a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének egykori vezetője hívta fel a figyelmet, s ezzel egy hosszabb távú kutatási célt is kitűzött elém. Dolgozatomban ruszin népnyelvű kiadványokban, többnyire ma is élő ruszin írók, költők versesköteteiben, elbeszélő műveiben, továbbá különböző szótárak szócikkeiben fellelhető germanizmusokat vizsgáltam meg. A legtöbb német jövevényszót a szlovákiai, kárpátaljai és a bács-szerémi ruszinban találtam, kevesebbet a máramarosiban és a lemkó-ruszinban. A leggyakoribb közös német jövevényszavaknak számítanak: *борбіль/бурбіль, ватон, вага, вандровати, гандиль/гендель, татар, тешевт, твавт/твалт, трайцарь/трицарь, дах, куфер/куфир, лайбик, луфт, мвашинтвер/машинтвер, мелдовати, плац, фарба, ферталь/фірталь, фест, фірганок/фіргант(а), флек, цолишок, шіф(а), штанга/штангя, штимпиль/штемпель, штримфля/штрімфлі, шустер, шацовати*.

A dolgozatban, összesen 201 szócikkben főleg azokat a német jövevényszavakat közlöm, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő a ruszinok körében, de számuk ennél jóval több. A szócikkek között közvetlen, illetve közvetett módon átkerült jövevényszavak egyaránt megtalálhatók. Az összegyűjtött német jövevényszavakat ábécé-sorrendben szócikkekbe szedtem. A lexikai germanizmusok különböző alakokban való előfordulása miatt a címszót a szócikkek elején néhány esetben többféle változatban is szerepeltettem. Ezután a példamondatok következnek, melyek nagy mennyisége miatt csak néhányat idéztem. A példamondatok után zárójelben csak abban az esetben írtam évszámot, ha egy szerzőnek több művét is felhasználtam. Egyes szócikkekben a példamondatok után a címszó néhány származéksza-

vát is feltüntettem. A hivatkozásoknál és a példamondatoknál igyekeztem a kronológiai sorrendet betartani.

A szócikkek három típusát különböztettem meg.

Az első típusnál a címszót a ruszin művekből vett illusztráló mondatok követik, ahol azt dőlt betűvel jelöltem. Ezután, ha voltak, feltüntettem néhány származékszót is, majd az adott címszó különböző nyelvi megfelelőit, ahol az megtalálható: először a ruszin nyelvi alakokat, majd néhány szláv nyelvi megfelelőjét, s végül, ha megvan a magyarban is, a magyar irodalmi, illetve nyelvjárási alako(ka)t. Végül a szócikket a címszóra vonatkozó etimológiai és szótörténeti magyarázatok, továbbá hazai, illetve külföldi nyelvészeti irodalmakra való hivatkozások zárják.

A szócikkek második típusánál a címszót a német nyelvi alak követi, majd a magyar nyelvi jelentés. Ezután következnek a ruszin nyelvű példamondatok, majd a nyelvészeti hivatkozások.

A szócikkek harmadik típusát többnyire Bevka Emlékszótárában (Bevka 2004) fellelhető germanizmusok alkotják, melyek példamondat nélküliek. Ennek az az oka, hogy az eddig általam feldolgozott ruszin nyelvű művek közül egyikben sem találtam ezekhez illusztráló mondatot. Viszont mivel ezek is határozottan német eredetű jövevényszavak, szerepeltetni kívántam a többi szócikk között.

Az adaptációs képző nélkül átvett szókölcsonzések közül néhány szócikk:

анцуг/анцук < ném. *Anzug* ‘öltöny, öltözet’: Дав собі пошити *анцук* из матріяла вклітку (Чорі 2001–2006: I, 16); На нѣм быв новѣй, по-модерному изшитѣй *анцук* (Чорі 2001–2006: II, 274); Явився нарядный, як на якоєсь сятко, – у чорному *анцукови*, білѣм сорочці и машликом на шийи (Чорі 2001–2006: III, 205); Та кеď zbalamučenj Kocur v takim *ancugi* z Amerykj s’a ne vernuv, v jakych vj idete do n’oj... (Petrovaj 1993: 46); ..., кидь город из них не справит топанкы и чїжмы, *анцугы* и кабаты? (Керкса 2001: 53); – Вже єм позерав по склепах по чорных *анцугах*, бо ніч такой дома не мав, – ... (Мальцовська 1998: 127); Митер сшив вінчальный *анцук*, пирстїнь щї глядає (Чорі 2002: 44); Доку-м обмачовав шпайз, та якогось липкачого фраса-м перевернув собі просто на *анцуг!* – ... (Керча 1997: 9);

Ezt a szót képző nélkül vette át a ruszin különböző végződésekkkel (*т, к*), feltehetően nyelvjárásokból: lemko-rusz. *анцур* (Слимак 1983: 604); bács-szerémi rusz. *анцур* (Сопка 1976: 26); k-szl. rusz. *анцур*; mn. *анцуровый* (РЛ: 12); *анцур* (Керча 2007: I, 53); kárp. ukr. nyvj. *анцур(к)* (Гоца 2000: 60; Гвоздяк 2002: 237); le. ukr. nyvj. *анцук* (Лесів 1997: 414); k-szl. *ancug, ancizək* (Halaga 2002: I, 117); m. nyvj. *ancúg, áncug* (ÚMTSz: I, 220); kárp. m. nyvj. *ancúg* (Дерке 2004: 31, 33); vö. ÉKSz: 42; Abonyi 2001: 7, 2003: 18, 2007: 376.

векер < ném. *Wecker* ‘ébresztőóra’: A szó képző nélküli ném. jövevényszó a ruszinban; máramarosi rusz. *векер* (Бевка 2004: 40); *векер* (Керча 2007: I, 116); k-szl. *veker, vekerěčka, vekerka* (Halaga 2002: II, 1110). A m. szó jelentése: 1) melléknévként: ‘keltő, ébresztő <óra>’ (1900); 2) főnévként: ‘zsebóra’ (1900); ‘ébresztőóra’ (1910). A TESz szerint ausztr. ném. eredetű; vö. ausztr. ném. *Wecker* ‘ébresztőóra’, ném. *wekker* ‘ua’; vö. még ir. ném. *Wecker* ‘ébresztőóra; elektromos csengő’. A m. szó *b*-s alakváltozata a ném. *w* nyelvjárási hanghelyettesítésével keletkezett; vö. még m. *békni* ‘vekni’, *bjēsli* ‘virsli’. Eredeti jelentése a főnévi ‘ébresztőóra, zsebóra’ jelentése ennek tréfás, részben pejoratív átviteleként keletkezett. A melléknévi *vekker-óra* jelentés magyarázó összetétel alapján érthető (TESz: III, 1108); vö. ÉKSz: 1480; ESz: 905; P. Kovács 1988; Gerstner 1998: 38; Abonyi 2006: 420, 2008: 187.

келнер < ném. *Kellner* ‘pincér’: ..., на столах вазочки из полотняными цвітами, лустры, келнера, што помагав панови зняти кабат, ... (Олбрахт 2001: 69); – *Келнер!* У моєм гуляши здохлый бумбак! (Керча 1997: 26); І пішла мати його у кавейгаз, і просить у кильнера обід на двоє челяди за двасто срібних (Гнатюк 2001: 224); То повідай еден на кавейгазі кильнир, що давав панум їсти й пити, кральовичови: ... (Уо.: 259); Його брат Иван був кельнером у пивнушці (Чорі 2001–2006: III, 20); Не встигли зайти в бар, як до них нараз пудыйшла кельнерка, обы обслужити (Уо.);

A *келнер* képző nélkül átvett szókölcsonzés; k-szl. rusz. *келнер* (РЛ: 104); *келнер* (Керча 2007: I, 407); az ukr. *кельнер* ném. jövevényszó; az alném. *Kellner*, ófném. *kēlnari* a k.lat. *cellenārius* szóból ered, mely a lat. *cellārium* (‘kamra, éléskamra, pince’) alakra megy vissza; ez pedig a *cella* (‘szobács-

ka, kamrácska’) szóból származik (ECYM: II, 422); szlk. *kelner* (Newerkla 2004: 59, 452; Majtán 1991–2008: II, 43); m. nyvj. *kellner, këller, këllër, kelner, këlnër, këllnër, këlnyër, kernyel* (ÚMTSz: III, 180); vö. Abonyi 2003: 19.

крах < ném. *Krach* ‘gazdasági összeomlás’: *Крах* Советського Союза є *крахом* марксизма-ленінізма (Чорі 2001–2006: III, 59);

A címszó képző nélkül ment át a ruszinba; *крах* (Керча 2007: I, 444); k-szlk. rusz. *крах* (ПЛ: 114); az ukr. *крах* ném. jövevénytyszó: a ném. *Krach* (‘durranás, dőrej, recsegés, dörgés; csapkodás, ropogás, kattogás, nyikorgás’) a *krachen* (ófném. *krahhōn*) (‘nyikorog, csikorog, recseg, ropog, pattog’) igéből származik, amely a holl. *kraken* igével rokon (ECYM: III, 79); szlk. *krach* (Newerkla 2004: 456); k-szlk. *krach* (Halaga 2002: I, 361). A m. *krach* (1869) (‘gazdasági összeomlás’) ném. jövevénytyszó; vö. ném. *Krach* ‘robaj, lárma; gazdasági összeomlás; veszekedés; civakodás’. Elsőként ‘viszály, veszekedés; szidás’ jelentésben adatolható, ma a közgazdaságtanban ‘gazdasági válság’ (1874–1876), a bizalmas társalgási nyelvben pedig ‘váratlan csapás, baj’ (1875) jelentésben használatos (ESz: 451); m. nyvj. *krach, krakk* (ÚMTSz: III, 590); vö. ÉKSz: 794; Bálint 1970; Gerstner 1998: 43.

куншефт < ném. *Kundschaft* ‘vevő, ügyfél’: Бовташ Мошка нигда не кривдив своїх постійних *куншефтів* (Чорі 2001–2006: III, 70); Вүн був неугодным для нього *куншефтом* (Уо.: 270); mn-i származék: *куншефтський* (Уо.: 70);

A *куншефт* honosító képző nélkül, de némi fonetikai változtatással ment át a ruszinba; lemkó-rusz. *куншафт* (Слимак 1983: 607); szlk. *kundšaft* (Majtán 1991–2008: II, 161), *kunčaft*, *kundšaft*, *kundšoft* (Newerkla 2004: 377, 408, 458); k-szlk. *kunšaft* (Halaga 2002: I, 375). A m. *kuncsaft* a TESz alapján ném. eredetű szó, jelentése: ‘bizonyítvány’ (1753); ‘vevő, rendelő, üzletfél’ (1798); vö. ném. *Kundschaft* ‘vevők, ügyfelek összessége; ismeret, tudomás, hír, hírszerzés; tanú, tanúság, bizonyítvány; < a bizalmas szóhasználatban: > (női) vevő, ügyfél’. A németből való a cseh *kunčaft*, *kunčoft*, *kunšaft*, *kunšoft*, szlk. *kunčaft* (‘vevő, megrendelő’) is. A magyarba a hazai városi német iparos-kereskedő polgárság nyelvéből, esetleg a bécsi németből is átkerülhetett. A szó második, ‘vevő, rendelő, üzletfél’ jelentésében a

nyelvjárásokba is behatolt (TESz: II, 668); m. nyvj. *kuncsakt*, *kursaft* (ÚMTSz: III, 631); vö. ÉKSz: 800; Giesswein 1901; Gombkötő 1908; Balassa 1940: I, 461; Bálint 1970; P. Kovács 1988; Molloy 1989: 250.

ландшафт < ném. *Landschaft* ‘táj, tájék; tájkép’: На його картинах часто був намальований ландшафт околиці його рідного села (Чорі 2001–2006: III, 78); Перед ним удкрівався ландшафт високих Карпатських гур (Уо.); mn-i származék: ландшафтный (Уо.);

A címszót v. az orosz v. az ukrán közvetíthette, mely az átvevő nyelvekben megmaradt eredeti alakjában; k-szlk. rusz. ландшафт; ландшафтный (РЛ: 118); az ukr. ландшафт ném. jövevényszó; az alném. *Landschaft* (‘terep; vidék, táj’) a *Land* ill. az ófném. *lant(d)* (‘föld; ország; talaj, föld, síkság’) szuffixumos alakja (ЕСУМ: III, 190); or. ландшафт, лениафт (Фасмер 1986–1987: II, 457); a m. *lands[ch]aft* (1682) jelentése: ‘vidék; egy vidék lakói; karok és rendek’ (Horváth 1978: 127).

рапорт/репорт < ném. *Rapport* ‘jelentés, kihallgatás; vonatkozás, kapcsolat’: – A címszónak kétféle, képző nélküli alakváltozata honosodott meg az átvevő nyelvekben; lemkó-rusz. *panopt* (Слимак 1983: 607); k-szlk. rusz. *panopt* (РЛ: 273); *panoptъ* ‘rapport, jelentés’ (Csopey 1883: 339); *panopt*, *penopt* (Керча 2007: I, 256, 265); az or. *panopt* (1740) a le. *raport* révén került a nyelvbe, a régies *penopt* az ang. *report* átvétele; mindkettő forrása a fr. *rapport* (Фасмер 1986–1987: III, 443); or. *panoptъ* (Преображенский 1959: II, 903); szlk. *raport* (Newerkla 2004: 487), *report* (Majtán 1991–2008: V, 51); k-szlk. *raport* (Halaga 2002: II, 840). A m. *raport* (1722) (‘jelentéstétel, kihallgatás’) fr. jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került; vö. fr. *rapport* ‘beszámoló, jelentés, tudósítás, katonai jelentéstétel; összefüggés, kapcsolat, vonatkozás’; vö. még ném. *Rapport* ‘ua’. A fr. szó a fr. *rapporter* ‘visszahoz; beszámol, jelentést ad, vmire vonatkoztat’ igére vezethető vissza. Nyelvünkbe a katonai, ill. a hivatalos nyelv szavaként került. Régies szó, a köznyelvben leginkább a *valakit raportra rendel* szószereketben használatos (ESz: 682); m. nyvj. *rapport*, *report*, *rëport* (ÚMTSz: IV, 673); vö. ÉKSz: 1147; Simonyi 1920; Verő 1921; Balassa 1940: II, 164.

регімент < ném. *Regiment* ‘hadsereg, ezred’: ..., А як піду к своему *регіменту*, Ей, двор пуцовац ним буду (Гиряк 1993: 186); ..., Й *регіменты*

на кырваву битку Онъ за половицькі віх гатары (Петровцій 1999: 56); Дав три *регіменти* катун облечи у трояку удіщину: єден *регімент* катун – сама біла удіщина і коні білі, ушитко біле; другий *регімент* – сама черлена удіщина і коні черлені, єнним словом, ушитко черлене; третій *регімент* – сама чорна удіщина, така, як жук (Гнатюк 2001: 40);

Az adatok alapján a *periment* szó beilleszkedését a szlovák és a magyar segíthették elő; lemkó-rusz. *periment* (Слимак 1983: 607); k-szlk. rusz. *peri-ment* (РЛ: 274); *регімент* (Керча 2007: II, 260); kárp. ukr. *nyvj. periment* (Гвоздяк 2002: 237); or. *регімент* (Фасмер 1986–1987: III, 457); szlk. *regiment* (Majtán 1991–2008: V, 37); k-szlk. *regement* (Halaga 2002: II, 843). A TESz szerint a *regiment* jelentése: ‘ezred’ (1644); ‘közigazgatási kerület’ (1804); ‘sereg, sokaság’ (1860); ‘(apró) kockatészta’ (1867); ném. eredetű szó; vö. ném. *Regiment, Regement* ‘hadsereg egysége, ezred; vezetés, kormányzás, igazgatás’ (< lat. *regere* ‘vezet, igazgat, kormányoz’), k.lat. *regimentum* változatának átvétele. A ‘hadsereg egysége, ezred’ jelentés a németben fejlődött az eredeti ‘vezetés, uralkodás’ jelentésből. A lat. *regimentum* az újlatin nyelvekben folyamatosan élt tovább; más nyelvekbe részint közvetlen átvétel útján, részint – főként német – közvetítéssel jutott: ang. *regiment*, fr. *regiment*, ol. *reggimento*, or. *peзумінт* ‘ezred; sereg; uralom’; a katonai nyelvi ‘ezred’ jelentés elsősorban a németből terjedt el. A magyar szó 1–3. jelentése a németből való. A 4. a 3.-ból magyarázható külső hasonlóságon alapuló névátvitellel, a ‘sokaság, sok egyforma egyed’ képze alapján. A bizalmas társalgási nyelv szava (TESz: III, 363); m. *nyvj. regement* ‘igen keményre gyúrt tésztából vagdalt apró kockák’ (MTSz: 1831), *regementc*, *regement* (ÚMTSz: IV, 692); vö. ÉKSz: 1153; ESz: 687; Czuczor–Fogarasi 1862–1874; Ballagi 1866–1873: II, 466; Simonyi 1920; Balassa 1940: II, 168; P. Kovács 1988.

репрут/рекрут < ném. *Rekrut* ‘újonc katona’: ..., А ці на жаль, ці на велькый зармуток, Чкода, Боже, тых пыхонських *репрутов* (Гиряк 1993: 16); Тужливо зорилося матери за сыном, котрого удвозили в *рекруты* (Чорі 2001–2006: II, 222);

A címszó kétféle alakban is meghonosodott az átvevő nyelvekben; a g-s alak valószínűleg a szlovákból v. a magyarból kerülhetett be. A bács-szerémi és a máramarosi ruszin kivételével mindegyikben megvan; lemkó-rusz.

рекрут (Слимак 1983: 607); k-szl. rusz. *рекрут*; *рекрутський* (РЛ: 274); *рекруть* ‘újonc’ (Сороу 1883: 342); *рекрут*, *рекрут* (Керча 2007: II, 261, 263); ukr. *рекрут*, *рекрутка* (Гринченко 1907–1909: IV, 11); or. *рекрут* (1701), népies *некрут* (Фасмер 1986–1987: III, 465), *рекруть* (Преображенский 1959: II, 915); szlk. *regrút*, *rekrút* (Newerkla 2004: 487; Majtán 1991–2008: V, 39). A m. *regruta* (1704) ‘újonc katona’ a TESz szerint ném. eredetű; vö. korai úfném. *rekrute*, ném. *Rekrut* ‘újonc katona’. Végső forrása az ófr. *recrute* ‘sarjadék (erdő); utánpótlás’. Ez a fr. *recrû* (‘új hajtás’), *recrue* (‘újonc(sorozás), rekruta’) (< fr. *recroître* (‘újra nő, tovább nő’) előzményének változata. Megfelelő szó más nyelvből is kimutatható; vö. ang. *recruit*; ol. *rècluta*; cseh *rekrut*; or. *рекрут* ‘újonc, rekruta’. A m. alakváltozatok közül a *rekruta* *a*-ja a régebbi ném. szóvégi *ə*-nek felelhet meg; vö. *cérna*, *péllda* stb... A korai *l*-ező alakok (pl. *rékluta*) esetleg az olaszból való; az újabb *régluta*-félékben *r – r > r – l* elhasonulás történhetett (TESz: III, 366); m. nyvj. *rëkruta* – *rëguta*, *reguta*, *réguta*, *régúta*, *rekuta* (MTSz: 1838), *regruta*, *legruta*, *regguta*, *regluta*, *régluta*, *rëgruta*, *régruta*, *rekluta*, *rekruta* (ÚMTSz: IV, 695–696); vö. ÉKSz: 1154; ESz: 687; SzófSz: 254; Czuczor–Fogarasi 1862–1874; Ballagi 1866–1873: II, 468; Simonyi 1920; Balassa 1940: II, 168; P. Kovács 1988.

рингішпіль < ném. *Ringelspiel* ‘körhinta, forgó’: Вертівся, ги *рингішпіль* (Чорі 2001–2006: I, 71); Коло *рингішпіля* глотилася дітня (Uo.: 226);

A címszóra csak a kárpátaljai ruszinban találtam adatot, mely ebben a formájában feltehetőleg a szlovákból v. a magyarból került át; kárp. rusz. *рингішпіль* (Керча 2007: II, 269); kárp. ukr. nyvj. *рінті* (Гоца 2000: 61); szlk. *ringel*’, *ringle* (Newerkla 2004: 410), *ringalka* (Majtán 1991–2008: V, 67); k-szl. *ringelšpil/ringšpil* (Halaga 2002: II, 849). A m. *ringlispil* (1845) (‘körhinta’) baj.-osztr. jövevényszó; vö. baj.-osztr. *ringelspiel*, bécsi ném. *rin’lg’-spüll*, ném. *Ringelspiel* ‘körhinta’. A ném. szó a ném. *Ringel* ‘kis karika’ és a *Spiel* ‘játék’ főnevek összetétele. Eredetileg olyan lovasjáték elnevezése volt, amelyben a kör alakú pályán futó lovasok egy felfüggesztett karikán dárdát hajítottak keresztül. A bizalmas nyelvhasználat szava (ESz: 699); m. nyvj. *ringšpír*, *ringispi*, *ringispil*, *ringispir*, *ringispül*, *ringlispir* (ÚMTSz: IV, 742); vö. ÉKSz: 1171; Balassa 1940: II, 178; P. Kovács 1988.

A honosító képzővel ellátott német jövevényszavak száma jóval több. Ezek közül következzen most néhány szócikk!

1. Főnevek

атака < ném. *Attacke* ‘roham, támadás’: *Атака* почалася зрана, щи до схода сонця (Чопі 2001–2006: I, 13); Їм не раз наказовали, не чекаючи артилерійської пудготовки, йти в *атаку* (Чопі 2001–2006: III, 179); Та як von s’a odvažýt’ na *atake!* (Petrovaj 1993: 213);

A címszó *-a* adaptációs suffixummal került a ruszinba, s ezáltal a nőnemű főnevek ragozási paradigmájába illeszkedett be; k-szlk. rusz. *атака* (ПЛ: 14); *атака* ‘roham, támadás’ (Csopey 1883: 5); *атака* (Керча 2007: I, 58); ukr. *атакувати*, régi *атакованье*, *аттакованье* (‘támadás, roham’) (XVIII. sz.); *аттаковати* (‘megtámadni, megszerezni’) (XVIII. sz.). Az ukr. *атака* az orosz vagy a lengyel közvetítésével a németből került be a nyelvbe; a ném. *Attacke* a fr. *attaque* szóból származik, mely az *attaquer* (‘megtámadni’) igealakra vezethető vissza (ЕСУМ: I, 95); még ukr. *атака* (Грінченко 1907–1909: I, 11); or. *атака* (Фасмер 1986–1987: I, 95). A m. *attak* jelentése: ‘viadal; roham’ (1787); ‘kelés’ (1838 k.); a m. *attakíroz* jelentése: ‘támad’ (1707/1880); ‘vitatkozik; veszekedik’ (1787); ‘hadonász’ (1950). A TESz szerint ném. eredetű szócsaládba tartoznak; vö. ausztr. ném. *Attack* ‘roham, támadás’; ir. ném. *Attacke* ‘ua’; *attaquieren* ‘megrohan, rohamoz’. Végző forrása az ol. *attaccare* ‘hozzáerősít; megtámad, megrohan’, amely a francián keresztül (fr. *attaquer* ‘megtámad, ráront’; *attaque* ‘támadás, roham’) számos nyelvbe átkerült; vö.: ang. *attack*; svéd *attack*; rom. *atac*; le. *atak*; or. *атака* ‘roham, támadás’. Az *attaka* változat latinositással magyarázható. Az *attak* és az *attakíroz* *h* kezdetű alakváltozata, valamint az *attakíroz* 3. jelentése a ‘had, hadonászik’ hatására keletkezhett (TESz: I, 196); m. nyvj. *hatak*, *atak* (ÚMTSz: II, 876); vö. ÉKSz: 73; Bárczi 1963: 270; Horváth 1978: 38; P. Kovács 1988; Mollay 1989: 244; Gerstner 1998: 10; Abonyi 2001: 7.

вага < ném. *Waage* ‘mérleg, mérő, mázsáló’: Дали на ню зробити у еден метер *ваги* желізні кантарі, а в еден метер сідло (Гнатюк 2001: 240);

A címszó *-a* adaptációs suffixummal ellátott nőnemű fn. lett a ruszinban; bács-szerémi rusz. *вага* (Горбач 1969: 321); k-szlk. rusz. *вага*; *ваговый*

(ПЛ: 24); *vaga* ‘mérő eszköz, mérleg; súly’ (Csopey 1883: 24); *vaga* (Керча 2007: I, 106); ukr. *vaga* (ЕСУМ: I, 317; ССУМ: I, 150; Грінченко 1907–1909: I, 120); az or. *vaga* az ófném. *wâga*, úfném. *Wage* átvétele, mely a keleti szlávokhoz nagy valószínűséggel le. (*waga*) közvetítéssel jutott el (Преображенский 1959: I, 99; Фасмер 1986–1987: I, 263); szlk. *váha*, *váhy* (Newerkla 2004: 144); k-szlk. *vaha* (Halaga 2002: II, 1097).

ларма < ném. *Lärm* ‘lárma, riadó’: Айбо єдну нуч перед корчмов велика ларма, кось бухат на двирі (Олбрахт 2001: 15); Зняли таку ларму, ош усі сусіди позбігалися (Чорі 2001–2006: III, 79); származékok: лармовання (Уо.); лармовати(ся) (Уо.); Она побігла до сусід і вчинила велику ларму: тамтому, першу оббрехала; ти, каже, необипранка (Гнатюк 2001: 90); igei származékok: залармовати(ся) (Чорі 2001–2006: II, 78), злармовати(ся) (Уо.: 195);

A ларма egy -a honosító képzővel felszerelt nőnemű fn. lett a ruszinban; máramarosi rusz. ларма (Бевка 2004: 81); ларма (Керча 2007: I, 466); кárp. ukr. нувј. ларма (Гоца 2000: 61); szlk. ларма, лармо (Newerkla 2004: 379; Majtán 1991–2008: II, 195); k-szlk. l’arma (Halaga 2002: I, 389). A m. ларма a TESz alapján ném. eredetű szó, legvalószínűbb forrásnak a bajor-osztrákot említi. Jelentése: ‘riadó’ (1631) (Alarm); ‘zaj, zsvaj’ (1700) (Geräusch, Lärm); ‘háborgás, zendülés; patália, perpatvar’ (1750); vö. ném. *allerma*, *lerma* ‘riadó’, baj.-osztr. *lärm* ‘lárma’, ir. ném. *Lärm* ‘lárma, riadó; híresztelés, szóbeszéd’. A ‘riadó’ és feltehetőleg a ‘zaj, zsvaj’ jelentés is az átadó nyelvből származik, a ‘háborgás, zendülés; patália, perpatvar’ jelentés azonban a magyarban jöhetett létre a 2. jelentésből (TESz: II, 725). A német, ill. bajor-osztrák szavak forrása az ol. *all’arme* ‘riadó’ lehetett, melynek szó szerinti jelentése ‘a fegyverekhez, fegyverbe’. A m. szóvégi *a* hangzócseréjénél került a baj.-osztr. *a* helyére (ESz: 476); vö. ÉKSz: 820; SzófSz: 186; ÚMTSz: III, 739; Czuczor–Fogarasi 1862–1874; Ballagi 1866–1873: II, 156; Takáts 1903; Alexics 1912; Balassa 1940: II, 5; Bárczi 1963: 270; Horváth 1978: 128; Hadrovics 1985: 337; Gerstner 1998: 23; Abonyi 2003: 19, 2006: 421, 2008: 188.

рама < нем. *Rahmen* ‘keret’: Урізав скло и вставив го в раму (Чорі 2001–2006: I, 199); Зимов на вызоры, там де сходяться рамы, ліпили папірьові закляйки, обы на задувало звонка (Чорі 2001–2006: II, 68); V окен-

nim *rami* – jej smijavca s’a tvar’. (Petrovaj 1993: 67); Гикой яа образ *ра-ма*, яа сись рай Біда вчорашня кровльов ся спекла (Петровцій 1996: 41); Друтив я возірну *раму*, и туй дробными ступляями Входить вчорнений віками Ворон пышный, ги павич (Петровцій 1999: 95); Ганеле стояла пиля оболюка, плечима оперта на *раму*, и нерушеливо впрямила ся очима... (Олбрахт 2001: 96);

A címszó *рама* ill. *рам* alakokban fordul elő; a *рама* főleg Kárpátalján van meg. A ném. *Rahmen*-ből alakult *-a* honosító képzővel; bács-szerémi rusz. *рам* (Горбач 1969: 322); lemkó-rusz. *рам* (Слимак 1983: 606); k-szlk. rusz. *рам*; *рамовый*; *рамик/рамок*; *рамочок* (РЛ: 273); *рама* ‘keret, ráma, ránc [ruhán]’ (Csopcey 1883: 339); *рама* (Керча 2007: II, 255); ukr. *рама* (Грінченко 1907–1909: IV, 199); az or. *рама* vagy le. (*rama*) közvetítésű szó vagy közvetlenül a németből került be a nyelvbe (Преображенский 1959: II, 900; Фасмер 1986–1987: III, 440); szlk. *рам* (Newerkla 2004: 214; Majtán 1991–2008: V, 19); k-szlk. *рам*, *рамик* (Halaga 2002: II, 839). A TESz szerint a m. *рама* szó jelentése: ‘keret, foglalat’ (1403); ‘szövő-kézimunkakeret’ (1506); ‘kínpad, kínzőeszköz; minta; sablon; színpadi jelenet’; baj.-osztr. eredetű szó; vö. kfném. *рам*, *rame* ‘állvány, kínpad, szövéshez, hímzéshez, csipkeveréshez használt keret’; úfném. *rahme*, baj.-osztr. *râm*, *рама*, ir. ném. *Rahmen* ‘szövéshez, kézimunkához való keret, ablak-, kép-, tükörkeret; különböző célokra szolgáló állvány; támasz’. A szb-hv. *râm*, *рама*, cseh *рам*, szlk. *рам*, le. *рама* ‘keret, ráma’ a németből valók. Egy- és kétszótagos (*рам*, *рама*) változatainak megfelelően kétszeres átvétellel került a németből a magyarba (TESz: III, 341); m. nyvj. *râma*, *ráмо* (MTSz: 1818; ÚMTSz: IV, 666); vö. ÉKSz: 1144; ESz: 680; SzófSz: 252; Czuczor–Fogarasi 1862–1874; Ballagi 1866–1873: II, 461; Simonyi 1920; Balassa 1940: II, 163; Mollay 1982: 465, 1989: 239; Hadrovics 1985: 431.

фа́ра < ném. *Pfarre* ‘plébánia, parókia’: На попівській садибі – на *фа́рі* Я увидів красиву жону (Петровцій 1993: 108); ..., у селі стояла дуже красна *фа́ра*, а дістали до неї шумного фараря (Плішкова 1996: 84); Прийдеш дому, запаль *фа́ру*, жеби *фа́ра* згоріла; тобі хиба не буде, бо то *фа́ра* валальська; люди *фа́ру* збудууть, а повіш, жи й тота книжка згоріла, що-сь із неї правду повідав (Гнатюк 2001: 113); Пуд зерно-склад колхоз изпользовав *фа́ру*, забравши уд попа (Чорі 2001–2006: II,

189); У колишнїв *фари* при Совітах находився сільський медпункт (Чорі 2001–2006: III, 118);

A *фара* -a adaptációs suffixummal ellátott nőnemű főnévként került át a ruszinba; az ukrán és a szlovák is közvetíthette; lemko-rusz. *фара* (Слимак 1983: 607); bács-szerémi rusz. *фара* (Горбач 1969: 323; Сопка 1976: 30); k-szl. rusz. *фара*; *фарьський* (ПЛ: 324); *фара* ‘plébánia’ (Csopey 1883: 414); *фара* (Керча 2007: II, 526); ukr. *фара* (Грінченко 1907–1909: IV, 375; ССУМ: II, 498); szlk. *fara* (Newerkla 2004: 170; Majtán 1991–2008: I, 350); k-szl. *fara* (Halaga 2002: I, 246); m. *fára*: 1. ‘keresztyén hívek gyülekezete, egyházközség, mely egy lelkész vezetése alatt áll’; 2. ‘lelkési hivataltól járó jövedelem, földbirtok, mely az egyházközség lelkési hivatalához tartozik’; 3. ‘lelkési lak’ (Ballagi 1866–1873: I, 350); m. nyvj. *fáре* ‘plébánia’ (MTSz: 545); vö. Balassa 1940: I, 198.

шингла < ném. *Schindel* ‘zsindely’: Зорвана из хлювчати вихром *шингла* упала далеко уд стріхы (Чорі 2001–2006: II, 196); Вихор нахлиповав надорванов *шинглов*, што ледвы держалася на єнному клинцьови (Чорі 2001–2006: III, 221);

A *шингла* nőnemű (-a adaptációs suffixummal) és hímnemű alakban egyaránt beilleszkedett a ruszinba; k-szl. rusz. *шындель/шынтля*; *шындлєвий/шынтлєвий* (ПЛ: 340); *шингла* ‘zsindely’ (Csopey 1883: 432); *шингла* (Керча 2007: II, 585); ukr. *шинтель* (Грінченко 1907–1909: IV, 495); szlk. *šindel*, *šindel*’ (Newerkla 2004: 304), *šindel*’, *šengl’a* (Majtán 1991–2008: V, 623); k-szl. *šingl’a* (Halaga 2002: II, 1012). A TESz alapján a m. *zsin-dely* (1371?) jelentése: ‘tetőfedésre használt hosszú, keskeny falemez’ (1405 k.); ‘tetőcserep’ (1590). Ném. eredetű szó; vö. kfném. *schindel*, ném. *Schindel* (‘zsindely, tetőfedésre használt hosszú, keskeny deszka; tetőcserep’); vö. még baj.-osztr. *šindl*, szász *šendel*, szlovákiai ném. *šendl* ‘zsindely’. Ez a k.lat. *scindula* ‘zsindely’ főnévnek a lat. *scandula* ‘ua’ alakváltozatának átvétele. A magyarba hazai német házépítő mesterek révén, szakszóként került. A kfném. *sch* > m. *s* ~ *zs* ~ *z* megfelelésre vö. *zsák*, *zsákmány*, *zsellér* stb. A magyarban régóta adatolt *i* ~ *ě* váltakozás német alapon is magyarázható, de nyelvünkben is kialakulhatott. A szóvégi *ly* palatalizáció eredménye; vö. *persely*, *tarsoly*. A szb.-hv. *šindra*, *šindol*, cseh *šindel*, szlk. *šindel*’, le. *szyndel* ‘zsindely’ szintén a németből való (TESz: III, 1220); m. nyvj.

séndő, sëndü, sindê, sindël, sindely, sindli, sindő, sindöl, singely, sündöl, zsendej, zsendely, zsenděj, zsendüő (MTSz: 2644); vö. ÉKSz: 1541; ESz: 939; SzófSz: 347; Czuczor–Fogarasi 1862–1874; Ballagi 1866–1873: II, 519, 773; Balassa 1940: II, 391; Hadrovics 1985: 474.

2. Melléknevek

фалошний/фалешный, фалшивый < ném. *falsch* ‘hamis; nem igazi’: Daj bože šťast’a! – počuv vin *oblesnofalošnŷ* holos Pavla i, any ne všimnuvšŷ s’a na pryvytan’a brata, robyv svoje (Petrovaj 1993: 78); Ко хоть мало ся розуміє до співу, сміє ся до пукнутя, хоть Благый не співат *фалшиво* (Kercsa 2001: 175); И тот восторг не быв *фалишивый* (Олбрахт 2001: 76); У бандиту конфісковали 15 АК, дві зенітні установки, пять куфру *фалишивых* гривню, ... (Керча 1997: 10); 3 неширого ока Не выдавиш І *фалишву* слызу (Федынышынець 2001: 86); Здер из нього ту *фальшиву* маску, котров прикрывався (Чорі 2001–2006: II, 248); *фальшованя* (Чорі 2001–2006: III, 261); Земля дана на поспас гаслам, в горячум шалі слов *фальшивых* пророкув ... (Затлоукал 2002: 10);

A címszó többnyire rövid és teljes alakban is megvan az átvevő nyelvekben; a *фалошний/фалешный* inkább a szlovákiai ruszinban, valószínűleg szlovák hatásra honosodott meg ebben a formában; a *фалишивый* ukrán hatásra vall; bács-szerémi rusz. *фалиш* (Сопка 1976: 30); k-szl. rusz. *фалошний/фалечный; фалшывый* (РЛ: 324); *фалишивый* ‘hamis, ál, csalárd’ (Ссопей 1883: 414); *фалошний, фалишивый* (Керча 2007: II, 525); ukr. *фальш, фальшивий* (Грінченко 1907–1909: IV, 374); régi ukr. *фалишованыи, фальшеванный, фалшовыйи* (ССУМ: II, 497); kárp. ukr. *пывј. фальшивий* (Гоца 2000: 63); or. *фальшивый, бот. фальшивыйи; фальшь* (Фасмер 1986–1987: IV, 184); szlk. *faleš, faloš, falošný, falš* (Newerkla 2004: 170); k-szl. *faleš* (Halaga 2002: I, 246), *falšovanŷ, falšivŷ* (Majtán 1991–2008: I, 349). A TESz szerint a m. *fals* (1878) ‘hamis; nem igazi’ ném. eredetű; vö. kfném. *valsch*, ir. ném. *falsch* ‘hamis; nem igazi’; szász *faltš*, baj.-osztr. *fołš, fqltš* ‘ua’. Végző forrása a lat. *falsus* ‘hamis’. A németbe a franciából került: ófr. *fals > *faus* ‘hamis’, ir. fr. *faux, fausse* ‘ua’. A szb-hv. *falš*, cseh *faleš* ‘hamisság, hazugság’, szlk. *faloš*, le. *falsz* ‘hazugság, kitalálás; hamis hang’, or. *фальшь* ‘képmutatás, csalás; hamis ének vagy játék’ közvetlenül vagy közvetve szintén a németből származik. A cs végű magyar alakváltozatok esetleg külön átvétel eredményei, de keletkezhetek a magyarban is s > cs affri-

kálódással (farcis, fars). A bizalmas társalgási nyelv, nyelvjárások szava (TESz: I, 836); m. nyvj. *falcs, farcs* (MTSz: 537), *fálcs* (ÚMTSz: II, 266); vö. ÉKSh: 355; Berczik 1910; Bárczi 1963: 351; Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 292; Hadrovics 1985: 221; P. Kovács 1988.

файный/файний < ném. *fein* 'finom; kitűnő, igen jó': Желізопрокатчик тяжко робив, айбо мав и *файну* платню (Чорі 2001–2006: II, 19); Кырница мала *файный* наток воды (Чорі 2001–2006: III, 216); Včera večur diznav jem s'a od Miž'a Pirka, že kolo Čornoho jaru sut' dvi dost' *fajnū* korpķū sina, – obernuv s'a ku bratovi Pavel (Petrovaj 1993: 88); Лютрийо моя *файна*, нич веце не хочу, лем ші начас зазрак дай (Сухий 1994: 45); Є слова прості, а є и горді, *Файні*, гибы янгел змальовав! ... (Петровцій 1999: 24); Было то такой сухенькой, *файной*, місто трісок (Мальцовська 1998: 48); ..., она стала учительков, а значит буде дуставати и *файну* платню за науку (Kercsa 2001: 57); Зобрав ся, тай из цілого села нагромадив *файну* велику фалку псув, ож и вун принесе у дар королю (Керча 2001: 45); ..., мамка хапом взяла на ся *файну* сукню, вергла на ся кабат, хопила Ганелу за руку: ... (Олбрахт 2001: 47); Ты сам єдного дня на бывало *файному* лици твої жоны увидиш тїнь бідности (Петровцій 2004: 29); Милых ўчок два озерця што *майфайными* здавуться ... (Чорі 2002: 7); *Файна* дівка арсаком Шийталує з молочарні з молоком! (Петровцій 1993: 6); *Файні* в мене чїжмы, *файный* и клѣбан (Петровцій 1996: 5); Додаме пувпогара вермута и пувпогара *файного* віскі (можеме ся зайти ай из погаром *файної* сливянки) (Керча 1997: 28); ..., Обы з того вийшов Давный *файный* товкан (Федынышынець 2001: 9); *Файным* морозом, А й іщи *файнішим* снігопадом, ... (Федынышынець 2002: 10); Є там чоловік із жонов, а дуже *файна* жона і двое діти; ... (Гнатюк 2001: 75); származékai: *файновати* (Петровцій 1999: 8), *файнота* (Петровцій 1999: 74, 88);

A címszó számos nyelvbe átkerült, többnyire a melléknévre jellemző *-ый/-ий* honosító képzővel; máramarosi rusz. *файний* (Бевка 2004: 131); k-szlk. rusz. *файный; файненький* (РЛ: 324); *файн, файный* (Керча 2007: II, 524); ukr. *файний* (Грінченко 1907–1909: IV, 374); le. ukr. nyvj. *файний* (Лесів 1997: 424); kárp. ukr. nyvj. *файний* (Гоца 2000: 63; Гвоздяк 2002: 239); szlk. *fajn, fajnový, fajný* (Newerkla 2004: 432; Majtán 1991–2008: I, 348); k-szlk. *fajny-prefajny* (Halaga 2002: I, 245). Mollay szerint a m. szó

jelentése: 'kiváló; finom, fein' (1620); korai úfném. eredetű; vö. korai úfném. *fein* 'finom' (Mollay 1982: 255); m. nyvj. *fain, faín, fáin, fâjin, fâjín, fajn, fejin* (ÚMTSz: II, 253), *fâjn, fâjing, fâjint, fâjiny* 'finom, pompás'; *fâjnos, fâjntétomos, fâjintétomos* (MTSz: 532); vö. ÉKSz: 351; ESz: 196; Kulcsár 1908; Balassa 1940: I, 195; Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 292; P. Kovács 1988; Mollay 1989: 245; Gerstner 1998: 14; Abonyi 2001: 8.

3. Igék

бештеловати < ném. *bestellen* 'megrendel, elintéz': Запросив дүвку у вендиглүв на вечирю и пүшов *бештеловати* (Чорі 2001–2006: I, 28); *Забештеловав* собі луксуш на три дны (Чорі 2001–2006: II, 29); – Брате, ти на сестрині весілля Гудаків замов – *забештелуї* – ... (Петровцій 1993: 37); Ни *забештелуєш*, ни закарандачиш Тої цятки луфту, вбись туй ни вчадів (Петровцій 1996: 113); mn-i származéka: *забештелованый* (Чорі 2001–2006: II, 29);

A *бештеловати* a ném. *bestellen* ige töve + adaptációs -*овати* képzővel képzett igealak; bács-szerémi rusz. *бештеловац* (Сопка 1976: 27); k-szlk. rusz. *бештелёвати* (ПЛ: 18); *бештеловати* (Керча 2007: I, 76); kárp. ukr. nyvj. *бештельовати* (Гоца 2000: 61); m. nyvj. (meg)*bestellál* (ÚMTSz: III, 1039); vö. Abonyi 2003: 19, 2007: 376.

бігльовати/бігльовати < ném. *bügeln* 'vasal': Не пүшла спати, бо мала щі много *бігльовати* (Чорі 2001–2006: I, 30); Сорочки товды ся добре *бігльовали*, коли были звогчені, збрызгані водов (Чорі 2001–2006: II, 172); Приступала *бігльовати* измоченоє побрызгованьом платя (Уо.: 262); Зобрала из шпаргы насохнутое платя й занесла до хыжі *бігльовати* (Чорі 2001–2006: III, 210);

A címszó a ném. *bügeln* igéből az -*овати* honosító képzővel képzett igealak; k-szlk. rusz. *бігльвати* (ПЛ: 18); *бігльовати* 'vasalni, (ruhát) téglázni' (Hodinka 1991: 8); *бігльвати* (Керча 2007: I, 78); kárp. ukr. nyvj. *бігльовати* (Гоца 2000: 62); k-szlk. *bigl'ovac* (Halaga 2002: I, 132).

фасовати < ném. *fassen* 'megfog, elfog; felvesz': Была команда, вбы *выфасовати* консервы усім воякам поруно (Чорі 2001–2006: I, 154); Дала лекварю згуснути й *розфасовала* по довжанках (Чорі 2001–2006: II,

179); Накыслое в корыті кісто газдыня *фасовала* по сакастовах, обы ши мало намыслася перед посадков у піч (Чорі 2001–2006: III, 181); *Розфасовувуть* газдыні лекварь по довжанках (Чорі 2002: 5); *Вифасували* му вудтам сорочку, гачі й єдну кікљу (Гнатюк 2001: 185);

A *фасовати* számos nyelvbe bekerült, jellemzően *-овати* adaptációs suffixummal; bács-szerémi rusz. *фасовац* (Сопка 1976: 30); lemkó-rusz. *фасувати* (Слимак 1983: 607, 608); máramarosi rusz. *фасовати* (Бевка 2004: 132); k-szlк. rusz. *фасовати*; *фасованный* (ПЛ: 325); *фасовати* ‘kapni’ (Hodinka 1991: 425); *фасовати* ‘kikapni, kivenni’ (Csopcy 1883: 415); *фасовати* (Керча 2007: II, 527); szлк. *fasovat*’ (Newerkla 2004: 263, 264; Majtán 1991–2008: I, 351); k-szlк. *fasovac* (Halaga 2002: I, 247). A TESz szerint a m. *faszol* jelentése: ‘<főleg kincstári ruházatot, élelmiszert> vételez’ (1789); ‘lakol, bűnhődik’ (1877); ‘(meg)fog’ (1900); ném. eredetű szó; vö. ném. *fassen* ‘megfog, elfog; vételez, felvesz’; stb. A németben a ném. *Faß* ‘hordó’ előzményéből képződött; tulajdonképpen jelentése ‘hordóba rak, tesz’ és ‘<hordó> magába foglal’. A szb.-hv. *fasovati* ‘vételez’, cseh *fasovat* ‘<ruhát> szegélyez’, szлк. *fasovat*’ ‘vételez; verést kap’, le. *fasovac* ‘vételez; <gyógyszert> adagolva oszt szét’, or. *фасовать* ‘csomagol <árut>’ közvetlenül vagy közvetve szintén a németből származik. A magyarba többszörös átvétellel került, főleg az ausztriai német katonai nyelvből. A ‘lakol, bűnhődik’ jelentés jöhetett a németből, de a magyarban is kifejlődhetett a *botot, verést faszol*-féle szókapcsolatok alapján. Elavulóban lévő szó (TESz: I, 851); m. nyvj. *faszoll, faszul, faszóni, faszól, fasszul* (ÚMTSz: II, 290), *faszol* ‘kap (vmi járandóságot)’ – kaszárnyai szó (MTSz: 551); vö. ÉKSz: 359; SzófSz: 73; Verő 1921; Balassa 1940: I, 200; Bárczi 1963: 317; P. Kovács 1988; Mollay 1989: 249; Gerstner 1998: 15; Abonyi 2008: 189.

цурік (г)нути(ся) < ném. *zurücken* ‘oda-, közelebb tol; közeledik’: *Цурік-нули ся* (Олбрахт 2001: 120); *Прийде д дірі, кунь са надудив; почав кунь цурукати назад* (Гнатюк 2001: 236); *Прийшов кунь д дірі, цурук-нуса назад* (Уо.: 237); *Коні чогось спудилися и цурітнулися навспак* (Чорі 2001–2006: III, 158);

A szó *-нути* és *-ати* igei adaptációs suffixumokkal illeszkedett be a ruszinba; bács-szerémi rusz. *цурукац ше* (Горбач 1969: 323); k-szlк. rusz. *цуру-*

тнути (РЛ: 335); *цурікати, цурікнути* (Керча 2007: II, 561); k-szlк. *curikovac* (Halaga 2002: I, 176); m. *curukkol* ‘visszafelé megy, hátrál’ (Balassa 1940: I, 102); m. nyvj. *crukkolni, crukkoll, crukkul, curikkó, curikkol, curikkul, curikónyi, szrukkol, trukkol* (ÚMTSz: I, 730), *curukkoltat* ‘hátráltat (pl. lovat)’ (MTSz: 251); vö. ÉKSz: 181; P. Kovács 1988.

шлайфовати < ném. *schleifen* ‘köszörül, élesít, fen, csiszol’: – A címszó többnyire *-овати* igei honosító képzővel jött létre; lemκό-rusz. *шляйфувати* (Слимак 1983: 607); *шлайфовати* ‘köszörülni’ (Hodinka 1991: 433); *шлайфовати* ‘ua’ (Csorey 1883: 433); *шлайфовати* (Керча 2007: II, 589); k-szlк. русз. *шлайфовати; шлайфованый* (РЛ: 341); szлк. *šl’ajfovát* (Newerkla 2004: 305; Majtán 1991–2008: V, 643); m. nyvj. *sláifol, sláiful* (ÚMTSz: IV, 914).

шпаціровати(ся) < ném. *spazieren* ‘sétál, sétálgat’: Ona i spravgdŷ ne dala za vřŷtkŷ totŷ dn’i any kus pokoju nevistam, cilŷma dn’amy řpacirovala s’a po vřŷtkŷch zakut’ach, hl’adavči furt daku novu robotu, a dakoly i sama ne mohla bŷ povisty, ře řto (Petrovaj 1993: 198); Царський син виняв шваб-лик, запалив смолу, іздолу по чіжмах поцяпкав смолов, увошов назад до корчми, почав *шпаціршовати* по хижи, по корчмі, та усягди ставав, де відів гроші (Гнатюк 2001: 163); По-модному ся накокошив и згорда *шпаціровав* помежи кури (Чорі 2001–2006: III, 182);

A címszó az *-овати* honosító suffixummal került be más nyelvekbe; bács-szerémi русз. *шпацірац* (Сопка 1976: 31); k-szlк. русз. *шпаціровати(ся)* (РЛ: 341); *шпаціровати* (Керча 2007: II, 592); укр. *шпацірувати* (Грінченко 1907–1909: IV, 509); кárp. укр. nyvj. *шпаціровати* (Гоца 2000: 63); szлк. *řpacírovať* (Newerkla 2004: 64; 500, Majtán 1991–2008: V, 652); k-szlк. *řpacírovac* (Halaga 2002: II, 1019); m. nyvj. *řpacéroz, řacéroz* (MTSz: 1994), *řpacírol, řacérol; řpacíroz, řacíroz* (ÚMTSz: IV, 944); vö. P. Kovács 1988; Gerstner 1998: 41.

RUSZIN NYELVŰ FORRÁSOK

Kercsa, I. 2001, *Утѣюзнина*. Budapest.

Petrovaj, V. 1993, *Rusynu*. Pr'ašov.

Гиряк, М. (ред.) 1993, *Співанки Анни Мацібобової*. Пряшов.

Гнатюк, В. 2001, *Казка Закарпаття*. Ужгород: Карпати.

Затлоукал, Я. 2002, *Земля, Європов зохабена*. Ужгород.

Керча, І. 2001, *Матяш, король Русинув*. Ужгород.

Керча, Т. 1997, *Бобалькы из попрём*. Ужгород.

Мальцовська, М. 1998, *Під русиньським небом*. Пряшів.

Олбрахт, І. 2001, *Смутні очі Анці Караджічової*. Ужгород.

Петровцій, І. 1993, *Діалектарій...* Ужгород.

Петровцій, І. 1996, *Наші співанки*. Ужгород.

Петровцій, І. 1999, *Наші и нинаші співанки*. Осій–Ужгород.

Петровцій, І. 2004, *Послідні співанки*. Ужгород.

Плішкова, А. (ред.) 1996, *Муза спід Карпат*. Пряшів.

Сухий, Ш. 1994, *Русиньський співник*. Пряшов.

Федынышынець, В. 2001, *Рутенійо моя...* Ужгород.

Федынышынець, В. 2002, *Аванте, Авангарде!* Ужгород.

Чорі, Ю. 2001–2006, *Словарь русинського языка I–IV*. Ужгород.

Чорі, Ю. 2002, *И днись голя й завтра голя*. Мукачево.

IRODALOM

Abonyi, A. 2001, Немецкие языковые элементы в романе Василия Петрова «Русины». *Studia Russica* XIX. Budapest, 6–12.

Abonyi, A. 2003, Лексические германизмы в карпаторусинском литературном языке: на основе произведений И. Петровця и И. Керчи. *Studia Russica* XX. Budapest, 17–23.

Abonyi, A. 2006, Lexikai germanizmusok a máramarosi ruszin nyelvjárásokban. In: Mártonfi, A. – Papp, K. – Slíz, M. (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum Kiadó, 419–424.

Abonyi, A. 2007, Лексичні германізми у Словарі русинського языка Юрія Чорія. В кн.: *Збірник наукових статей. Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Книга 5: Мовознавство*. Київ–Донецьк, 373–382.

Abonyi, A. 2008, Лексичні германізми у марамороських русинських говорах: за діалектним словником Олексі Бевки. В кн.: Moser, M. – Zoltán, A. (Hrsg.), *Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest*. Wien–Budapest, 185–193.

Alexics, Gy. 1912, *Lárma. Magyar Nyelvőr* № 41, 424–425.

Balassa, J. 1940, *A magyar nyelv szótára I–II*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata.

- Ballagi, M. 1866–1873, *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Pest.
- Bálint, S. 1970, A szegedi népnyelv jövevényszavai. *Magyar Nyelvőr* № 94, 345–347.
- Bárczi, G. 1963, *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bárczi, G. – Benkő, L. – Berrár, J. 1967, *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Berczik, Á. 1910, A magyar szókincs pusztulása. *Magyar Nyelv* № 6, 97–105.
- Czuczor, G. – Fogarasi, J. 1862–1874, *A magyar nyelv szótára I–VI*. Budapest. (Elektronikus változat.)
- Csopey, L. 1883, *Rutén-magyar szótár / Русько-мадярский словарь*. Budapest.
- ESz – Zaicz, G. (főszerk.) 2006, *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- ÉKSz – Juhász, J. – Szőke, I. – O. Nagy, G. 1978, *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gerstner, K. 1998, *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. (Nyelvtudományi Értekezések 145.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Giesswein, S. 1901, Adalékok német jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelvőr* № 30, 468–470.
- Gombkötő, A. 1908, Meghonosodott német szavak a szegedi tájszólásban. *Magyar Nyelvőr* № 37, 363–364.
- Hadrovics, L. 1985, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest.
- Halaga, O. R. (zred.) 2002, *Východoslovenský slovník I–II*. Košice–Prešov: Universum.
- Hodinka, A. 1991, *Ruszin–Magyar Igetár*. Reprint: Udvari, I. szerk., Nyíregyháza: Görög-katolikus Hittudományi Főiskola.
- Horváth, M. 1978, *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- P. Kovács, I. 1988, Német jövevényszavak a hosszúperesztegi nyelvjárásban. *Magyar Nyelvőr* № 112, 80–86.
- Kulcsár, Gy. 1908, Az idegen szavak átvételéről. *Magyar Nyelvőr* № 37, 145–149.
- Majtán, M. (ved. red.) 1991–2008, *Historický slovník slovenského jazyka I–VII*. Bratislava: Veda.
- MNy. – *Magyar Nyelv*. Budapest, 1. (1905)–
- Mollay, K. 1982, *Német–magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mollay, K. 1989, A német–magyar nyelvi érintkezések. In: Balázs, J. (szerk.), *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 231–290.
- MTSz – Szinnyei, J. 1893–1901, *Magyar tájszótár I–II*. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.
- Newerkla, S. M. 2004, *Sprachkontakte Deutsch–Tschechisch–Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Nyr. – *Magyar Nyelvőr*. Pest, [később Budapest], 1. (1872)–
- Simonyi, Zs. 1920, A magyar–német nyelvviszony. *Magyar Nyelvőr* № 49, 97–102.

- SzófSz – Bárczi, G. 1941, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Takáts, S. 1903, Magyar hadi nyelv. *Magyar Nyelvőr* № 32, 426–430.
- TESz – Benkő, L. (főszerk.) 1967–1976, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÚMTSz – B. Lőrinczy, É. – Hosszú, F. 1979–2002, *Új magyar tájszótár I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Verő, L. 1921, A magyar katonanyelv jövevényszavai. *Magyar Nyelvőr* № 50, 135–139.
- Бевка, О. 2004, *Словник-пам'ятник: Діалектний словник села Поляни Марамороського комітату*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- Гвоздяк, О. 2002, Морфологічна адаптація німецьких запозичень в українських говірках Закарпаття. В кн.: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства, вип. 5*. (Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українська література в загальноєвропейському контексті». Ужгород, 16–17 жовтня 2001.) Ужгород, 236–239.
- Горбач, О. 1969, Лексика говірки бачвансько-срімських українців. В кн.: *Науковий збірник музею української культури в Свиднику 3*. Свидник, 320–324.
- Гоца, Е. 2000, Особливості функціонування лексем німецького походження в українських говірках закарпаття. В кн.: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць*. Ужгород, 59–65.
- Грінченко, Б. (ред.) 1907–1909, *Словарь української мови I–IV*. Київ: Наукова думка.
- Дерке, М. 2004, Німецькі запозичення назв одягу в угорських говорах Закарпаття. В кн.: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Ужгород, 31–36.
- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.) 1982–2008, *Етимологічний словник української мови I–VI*. Київ: Наукова думка.
- Керча, И. 2007, *Русинско-русский словарь I–II. / Словник русинсько-руський I–II*. Ужгород: ПолиПринт.
- Лесів, М. 1997, *Українські говірки у Польщі*. Варшава: Український архів.
- Преображенский, Г.А. 1959, *Этимологический словарь русского языка I–II*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- РЛ – Ябур, В. – Плїшкова, А. – Копорова, К. 2007, *Русинська лексика на основі змін у правилах русинського языка: Правописний і граматичний словник*. Пряшів: Русин і Народны новинки.
- Слимак, В. 1983, Германізми в словниковому складі лемківського українського діалекту околиці Бардієва. В кн.: *Науковий збірник музею української культури в Свиднику II*. Свидник–Пряшів, 603–609.
- Сопка, Д. 1976, Варваризми німецького походження у нашим языку. *Творчосц III/2*. Нови Сад, 25–32.
- ССУМ – Гринчишин, Д.Г. – Гумецька, Л.Л. – Керницький, І.М. (ред.) 1977–1978, *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. I–II*. Київ: Наукова думка.

Фасмер, М. 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Москва: Прогресс.

РЕЗЮМЕ

Лексичні германізми у виданнях, написаних русинською народною мовою

У доповіді представлені результати багаторічної дослідницької роботи про функціонування німецьких лексичних запозичень у виданнях, написаних русинською народною мовою. Метою нашого дослідження було виявлення та всебічне дослідження германізмів у творах сучасних русинських письменників та лексикографічних працях. В алфавітному порядку нами представлені лише найуживаніші приклади германізмів. Серед словникових статей знаходимо безпосередні, а також опосередковані лексичні запозичення з німецької мови. Деякі германізми адаптувалися до системи мови-реципієнта у незмінній формі, а деякі – за допомогою різних афіксів.

ВСТАВНІ ТА ВИПАДНІ О, Е НАПРИКІНЦІ СЛОВА

Антошків Галина

У курсі фонетики сучасної української мови є тема вставні та випадні *о, е*. При викладанні іноземним студентам виникла проблема пояснення вибору голосного. Якщо для україномовних студентів це не складає великих труднощів, то для тих, хто не є носіями української мови, це проблема. Завданням дослідження був опис групи слів, які мають вставні–випадні *о, е* наприкінці слова, а саме – звукове оточення, де вони з’являються.

Зокрема, у статті йтиметься про іменники чоловічого роду в називному відмінку та іменники жіночого, середнього родів у родовому відмінку. Наприклад: Н. одн. ч.: **гостинець, дерен, журавель, горошок**; Р. мн. ж., с.: **овець, будівель, гасел, ляльок, ластівок**.

Голосні *о, е* в сучасній українській мові, незалежно від походження, об’єднуються за такими основними спільними рисами: а) перебувають у кінці слова (в останньому складі іменників); б) чергуються з нулем звука, тим самим виконуючи морфологічне навантаження: *о, е* «виконували в мові морфологічну функцію при чергуванні з *О* у певних морфологічних категоріях, насамперед у протиставленні називного однини та непрямих відмінків чоловічого роду й родового відмінка множини та решти відмінків іменників жіночого і середнього родів» (Шевельов 2002: 758). Наприклад: Н. одн. ч.: **журавель–журавля, вогонь–вогню, горошок–горошка, горобець–горобця**; Р. мн. ж., с.: **свічка–свічок, стружка–стружок, копійка–копійок, черешня–черешень, яйце–яєць, весна–весен** (Головашук 1994, 1995).

Дослідивши звукові умови, в яких відбувається чергування голосних *о, е* з історичного погляду, виявилось, що їх синхронна природа неоднорідна. На основі словникового складу української мови іменники вдалося згрупувати, враховуючи розвиток цих голосних у конкретних фонетичних умовах.

До першої умовної групи відносимо слова зі структурою *CVS*, де *С* – приголосний, *V* – голосні *о, е*, *S* – сонорні *м, л, н, р і в*. Напри-

клад: Н. одн. ч.: **вогонь, кашель, дишель, шашель**; Р. мн. ж., с.: **дерен, вишень, гасел, воєн, блешень, ядер, чисел, черешень**.

У середньоукраїнську добу почалося «усунення складів з двома верхів'ями звучності наприкінці слова» (Шевельов 2002: 753). Це стало продовженням процесу розпочатого ще в ранньосередньоукраїнську добу. З трьох способів виконання цього процесу: а) усунення кінцевого сонорного; б) вставлення голосного після сонанта в іншомовних словах: **хутро, свердло**, які таким чином штучно були підведені під середній рід та власні імена **Павло, Петро**; та в) вставлення голосного перед сонорним – українська мова надала перевагу останньому: С – V – S.

Чергування *о, е* з нулем звука при відмінюванні буде відбуватися лише у випадку, де вставлені голосні стоятимуть перед сонорним. В інших випадках чергування не відбуватиметься. Така тенденція досить поширена у сучасній українській мові. Наприклад: Р. мн. ж., с.: **пасмо-пасм, кодло-кодл, хутро-хутр, перерва-перерв, підошва-підошв**.

Перед м'яким сонорним маємо *е* (виняток становить вторинна форма **вогонь** від **вогень, кухонь**, де маємо вплив задньоязикових).

Таблиця 1.

1. С	<i>е</i>	S'
2. С (губні середньоязикові, зубні сонанти, зубні зімкнені)	<i>е</i>	S
3. С (зубні щілинні)	<i>е</i>	S (л, р, м, н)
4. С (<i>т</i>)	<i>о</i>	S (<i>в</i>)
5. С (задньоязикові, глоткові)	<i>о</i>	S
6. С (зубні щілинні з, с)	<i>о</i>	S (<i>м</i>)
7. С (зубні щілинні з, с)	<i>е</i>	S (л, н)

Наприклад:

1) Н. одн. ч.: **кашель, дишель, шашель**; Р. мн. ж., с.: **крапель, пісень, тесель**.

2–3) Н. одн. ч.: **бобер, терен, вітер, міністер**; Р. мн. ж., с.: **ребер, тюрем, стебел**.

4) Тільки у Р. мн. ж., с.: **верстов, молитов, жертов**.

5) Н. одн. ч.: **свекор, багор**; Р. мн. ж., с.: **волокон, іскор**.

6) Р. мн. ж., с.: **пасом, повісом**.

7) Н. одн. ч.: **промисел, але посол, вузол**; Р. мн. ж., с.: **весел, ясел, весен, сосен, але і сосон**.

У 4-му пункті варто звернути увагу на приклади з погляду словотвору. До основи слів приєднуються через голосний **-i > [ь]* суфікси **-stv-* або **-tva-* (Мейє 1951: 296). У цьому випадку вибір вставного завжди припадає на голосний *о*.

Щодо частоти вибору голосного, то з вище наведеної таблиці та з прикладів вибір припадає в більшості на *е*. Це пояснюється тим, що з суто артикуляторних причин спочатку з'явився голосний *е* (через редукований неогублений голосний середнього ряду і високого піднесення). Це фонетичне явище зовсім не пов'язане з вокалізацією [ь] та [ѣ]. Приклади зі старослов'янської мови це підтверджують: **ѣѣтрѣ, ѣѣдро, огнь** (Стоянов–Янакиєв 1972). У цьому випадку голосні *о, е* етимологічно вставні.

До другої умовної групи належать іменники з епентетичним *л'*. Наприклад: Н. одн.: **рубель, журавель**; Р. мн.: **шабель**. Вибір вставних *о, е* відбувається за вище вказаною схемою. Коли голосний стоїть перед завжди м'яким сонорним і після твердого губного приголосного, то відповідним вставним голосним завжди буде *е*. Це особлива риса української мови. Тому: *С – е – л'*.

Щодо наступних груп слів, то в цьому разі історична природа голосних *о* чи *е* не має нічого спільного з *о, е* перших двох груп.

Третя група об'єднаних слів – це іменники з суфіксом **-ець**. Наприклад: Н. одн.: **вінець, горобець, гостинець, гравець**; Р. мн.: **яць**. Суфікс **-ець** походить з індоєвропейського **-iko-*, що служив для утворення іменників з прикметників, дієслів: **юнь-юнець, творити-творець** (Мейє 1951: 290). Так як передній редукований у цьому випадку перебував у сильній позиції, то закономірно, що вокалізувався [ь] > *е*. При зміні слова у суфіксі **-ець** голосний *е* чергується з нулем звука, що спричиняє його випадання. Тому цей голосний у сучасній українській мові також відноситься до вставних–випадних *о, е*. У цьому випадку: *С – е – ц'*.

У четвертій групі слів йтиметься лише про голосний *о*. У цьому випадку маємо справу з ще одним важливим фонетичним явищем української мови, а саме – заміна *е* на *о*. До уваги береться голосний *о*, що утворився з етимологічного *е* та *е* з [ь], з вище згаданою фонетич-

ною і морфологічною характеристикою вставних–випадних голосних *о*, *е*. Іменники з вставним–випадним голосним *о* наприкінці слова становлять лише частину теми *е* > *о*. Наприклад: а) Н. одн. ч.: **горошок, горшок, гачок**; Р. мн. ж., с.: **балалайок, бочок, чашок**; б) Н. одн. ч.; **гвіздок, грабунок, пролісок**; Р. мн. ж., с.: **банок, брівок, гусок**.

У М. Жовтобрюха зазначено: «Найдавніші випадки написання літери *о* на місці *е* після шиплячих у давньоруських пам'ятках зрідка трапляються ще з другої половини XI ст.: **чоловіка** (*Ізборник 1073*, 179 зв.), **жона** (*Ізборник 1073*, 181 зв.)» (Жовтобрюх–Русанівський–Скляренко 1979: 264). Хоча він додає, що деякі дослідники вважають це за помилки переписувачів. Ю. Шевельов підтримує думку М. Жовтобрюха: «Результати скоріше розчаровують...», особливо дуже обмежена кількість прикладів у коренях слів (Шевельов 2002: 200). Значно частіше вживано *е* > *о* у суфіксах, а також у закінченнях.

Частотність за століттями: XI ст. – 4; XII ст. – 33; XIII ст. – 14; XIV ст. – 10 (Там же: 202).

Так, у процесі дослідження Милятинського євангелія (кінець XII ст. – початок XIII ст.)* не виявлено жодного прикладу цього фонетичного явища.

З часом заміна *е* на *о* стала закономірним явищем і відбувається не тільки після шиплячих та *ј*, а й інших приголосних вторинного пом'якшення. Для повного огляду цього питання варто зауважити, що процес зміни етимологічного *е*, [ѣ] > *е* в *о* знаходимо у кореневій морфемі, у суфіксальній та в закінченнях. Ця зміна не залежить від наголосу, а також має місце майже у всіх змінних частинах мови. Явище властиве у певних позиціях усім східнослов'янським мовам. У російській та білоруській мовах відіграє роль наголос: див. рос. **сестра–сёстры**.

Отже, реалізація фонетичного явища «обмежувалася чітко визначеними звуковими умовами, а саме – палатальністю попереднього приголосного та твердістю наступного» (Жовтобрюх–Русанівський–Скляренко 1979: 264).

---

* Милятинське євангеліє – рукопис староруської мови. Зберігається в Москві, у Державній публічній бібліотеці, Ф.п.I.7.

Важливо зауважити, що тема заміни *e* на *o* досі викликає великі суперечки серед учених. Проблема полягає у хронології перебігу цього процесу, в звукових умовах, у суперечливості самого матеріалу.

Багато дослідників процес зміни *e* на *o* після шиплячих та *j*, що розпочався ще у XI ст. та процес зміни *e* на *o* після приголосних вторинного пом'якшення, що розповсюдився у XVII, об'єднує в однорідне фонологічне явище. Проблема полягає в тому, що в сучасній українській мові шиплячі *ж, ч, ш, щ* стверділи. А в таких словах, як **сльоза, льон** тощо, *л'* – м'який приголосний. Тому якщо брати до уваги правило сформульоване М. Жовтобрюхом, де йдеться про палатальність попереднього приголосного, а під палатальними виступають у нього також шиплячі приголосні, то на синхронному зрізі української мови спостерігаємо інше. Ю. Шевельов, розбиваючи історичний розвиток звукозміни *e* на *o* на два різні процеси, пояснює таку несумісність. З погляду Шевельова, процеси цього фонологічного явища різняться не тільки в часі, але й у самій природі звукозміни, фонологічним та морфологічним середовищами, і особливо різняться наслідками (Шевельов 2002: 193). Саме вплив наслідків двох різних природ звукозміни роблять прозорим і зрозумілішим остаточне визначення Жовтобрюха про реалізацію фонетичного явища зміни *e* > *o*.

У першому випадку (процеси XI ст.) у лише фонетичній зміні *e* на *o* велику роль відіграє асиміляційна природа голосних. Асиміляція «переступає» через межі складів: «голосний переднього ряду *e* не міг виступати перед голосним непереднього ряду, а голосний непереднього ряду *o* – перед голосним переднього ряду» (Там же: 193). Це нагадує процес повноголосся, відбулася гармонія голосних, хоча в обмеженій мірі, лише між двома складами (Там же: 212). Н. Ван-Вейк наводить приклади переходу [ь] > [ъ] з *Синайського требника* і *Савиної книги* – (**шѣдѣ**) і пояснює це ствердінням деяких приголосних, а саме *ш, ж, шт, жд, ч, ц, s (з), р'* (Ван-Вейк 1957: 140). Одначе, на думку О.М. Селищева, перехід [ь] > [ъ] безперечно фонетичне явище – результат впливу шиплячих приголосних на наступний голосний [ь], який велляризувався в [ъ], процес схожий зі зміною $\bar{e} > \check{e} > a$ (Селищев 1951: 285). Сучасна орфограма щодо голосних *o, e* – «після *ж, ч, ш, щ, дж, й* перед твердими приголосними, а також перед складами з *a, o, y* та *и* (яке походить від давньоруського *ы*) пишеться **о**; після *ж, ч, ш, щ, дж, й* пе-

ред м'яким приголосним, а також перед складами з *е* та *и* (яке походить з давньоруського *и*) пишеться *е*» – підтверджує думку Шевельова про гармонію між двома сусідніми складами (Дітель 2002: 13; Шевельов 2002: 212). Шевельов переконаний, що фонетичне явище асиміляції природи голосних підготувало ґрунт для ствердіння приголосних (Шевельов 2002: 213). Приклади цієї фонетичної зміни становлять підгрупу (а).

Починаючи з середньоукраїнського періоду відбувається другий процес зміни *е*, *е* з [Ь] на *о* після *т*, *д*, *з*, *с*, *ц*, *н*, *л*, *р* перед твердими приголосними, після чого попередні приголосні пом'якшувалися. У цьому випадку умови зміни *е* на *о* не тільки фонетично зумовлені, але й морфологічно. Але, оскільки морфологічно зумовлені процеси не стосуються досліджуваних іменників, подібне явище у статті не розглядаємо.

Фонетична звукозміна спостерігалась там, де відбувалося чергування голосного *е* з нулем звука: *лен:л'ну* > *л'он:л'ну* (пізніше *л'он:л'ону*). Тож спочатку виник м'який приголосний перед *е*, після чого *е* зазнав огублення. Велику роль також відіграв вплив аналогії. Наприклад: Р. мн. ж., с.: **вiдьом**. Ю. Шевельов зазначає, що не у всіх словах розповсюдився такий розвиток через *е*. Така фонетична зміна, де практично неможливо виявити проміжний звук *е*, має місце у багатьох словах з суфіксами **-ок-**, **-к-** (Там же: 827–828). Слова з цими суфіксами становлять підгрупу (б).

У другому процесі зміни *е* на *о* після відповідних приголосних (за М. Жовтобрюхом приголосні другого пом'якшення) перед твердими, на думку Ю. Шевельова, мав також інший вплив. З'явилась опозиція м'якiсть/твердiсть перед новим *о*. «За всю історію української мови це був найнижчий рівень поширення м'якості» (Там же: 833).

Отже, ряд приголосних, які стоять після вставних голосних досить обмежений: сонорні *і* *в*, задньоязиковий *к* та палатальний *ц'*. Вставні *о*, *е* перед іншими приголосними або не розвинулися, або їх просто усунуто.

Таблиця 2.

8. С, С'	<i>е</i>	<i>ц'</i>
5. С, С'	<i>о</i>	<i>к</i>

Таблицю 1. доповнено такими прикладами, в яких природа *о, е* не відповідає вставним *о, е* перед сонорними. Через те, що у відповідних ситуаціях голосні поводяться однаково, то незалежно від їх історичного шляху об'єднуються в одну групу.

Отже, сучасний український правопис голосних *о, е*, які при відмінюванні чергуються з нулем звука, доповнюється результатами з погляду «вибору» відповідного голосного.

ЛІТЕРАТУРА

- Ван-Вейк, Н. 1957, *История старославянского языка*. Москва.
 Головащук, С.І. 1994, *Орфографічний словник: 5-11 класи*. Київ.
 Головащук, С.І. 1995, *Складні випадки наголошення: Словник-довідник*. Київ.
 Дітель, О.А. (ред.) 2002, *Український правопис*. Київ.
 Жовтобрюх, М.А. – Русанівський, В.М. – Скляренко, В.Г. 1979, *Історія української мови: Фонетика*. Київ.
 Мейе, А. 1951, *Общеславянский язык*. Москва.
 Селищев, А.М. 1951, *Старославянский язык*. Москва.
 Стоянов, С.Т. – Янакиев, М. Я. 1972, *Старобългарски език*. София.
 Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків.

AZ „Ő” EURÓPÁJA: JURIJ ANDRUHOVICS ÉS AZ UKRÁN POSZTMODERN

Bagi Ibolya

„A bomlás a múlt átalakulása jövővé.”

Jurij Andruhovics Herder-díjas költő, regény- és esszéíró a legkülönbébb minősítéseket kapja egy-egy műve megjelenését követően: galíciai posztmodern vátesz, ukrán fenegyerek, az európai peremvidék krónikása, vagy éppen elfajzott kozmopolita, a szent nemzeti hagyományok meggyalázója, cinikus karrierlovag. A gyakran nem kevés indulattól fűtött vélekedések sokasága mindenekelőtt azzal a radikális írói mentalitással, lázadó attitűddel magyarázható, mely a szovjet korszak éveit alatt „szükségszerűen eltorzult ukrán irodalmi kánont próbálja felrobbantani” (Bojtár Endre). A 90-es években kiadott három regénye, mely sajátos trilógiának is felfogható – a „Rekreáció” (1992), a „Moszkoviáda” (1993) és a „Perverzió” (1996) – a posztszovjet ukrán irodalom mondhatni „kultikus” szövegei, szerzőjük pedig a legtöbbet hivatkozott kortárs ukrán alkotó. Mint a közép-európai „posztmodernnek” tartott szerzők többsége, Andruhovics is a nemzeti önazonosság, a tradíciók folytathatósága, s ezzel kapcsolatban a korszerű kultúrafelfogás problematikuságának kontextusában fogalmazza meg hitét, kétségeit, vízióit. A modern ukrán művészet perspektíváit, az alkotói szerepvállalás felelősségét kritikus/önkritikus hangon felvázoló Vlagyimir Jeskiljov, az ukrán posztmodern jelenségek kutatója ezzel összefüggésben kíméletlenül fogalmaz: „Nap mint nap tízezer ukrán iskolában működik egy hatalmas gépezet, mely archaikus dolgokkal eteti a fiatal nemzedéket. E gépezet működésének következtében egyszerűen megszűnik az emberek érdeklődése az ukrán kultúra iránt. Ez a gépezet lényegében ellenünk, a modern művészet képviselői ellen is dolgozik. Az összes hatalmat a dinoszauruszok ragadták magukhoz, mindenütt csak velük találkozol. S most nekünk kötelességünk felszámolni ezt a szituációt.”¹

---

¹ Idézi: Улянов, А., *Три українських авангарда: Авангард, которого не было.* <<http://www.proza.com.ua>>

Andruhovics regényeinek megjelenését – mindenekelőtt a „Moszkoviádaét” – botrányok kísérik, a mélységes felháborodás és a feltétlen rajongás hangján egyaránt szólnak róla. Iróniája, szarkazmusa nehezen emészthető itt is, s ott is. Itt, Közép-Kelet-Európában – azaz abban a régióban, ahol e történetek játszódnak, abban a nagyon is reális, geográfiailag behatárolt, és nagyon is spirituális, szellemileg egyértelmű határok nélküli kulturális térben, amely az utóbbi évszázadban annyi katasztrófát ért meg, élt túl, s halt bele egy kicsit. És ott, Keleten és Nyugaton, Oroszországban és Németországban, vagy éppen Amerikában, ahová az író személyes sorsa ilyen vagy olyan módon köti.

A „Hajó-város” című esszéjében Andruhovics a felsorolás expresz-szív fogásával élve, a tőle megszokott iróniával szemlélteti, kik is „pottyantak” ide, erre a közös „hajóra”. Európa „népessége” nemzeti és nemzeten felüli determinációk, szükségszerűség és véletlen, racionális és irracionális tényezők egybecsengésének talaján fogant, s adja e térség különleges karakterét: „*Szerbek, dalmátok, arnauták, argonauták, tatárok, törökök, arabok, skótok, csehek, mórok, baszkok, szkíták, karaimok, kazárok, asszírok, etruszokok, hettiták, gótok, fehér és fekete horvátok, kelták, antok, alánok, hunok, kurdok, vepszék, küklopszok, agrippák, lesztrigonok, androgünök, ariánusok, cigányok, kinokefálok, elefantofágok, afrikaiak, mulattok és meszticek, kisoroszok, moszkoviták és mazochisták. Ferencesek, kapucinusok, arisszák, orsolyiták, szakramentáriusok, redemptorisszák, aztán jezsuiták, de még előtte a trinitáriusok, akik a keresztény rabok keleti fogságából való kiváltásának szentelték életüket. Rózsakeresztesek, sztuditák, templomosok, raszkolnyikok, óhitűek és újhitűek.*”²

Egyes nézetek szerint már a születés helye meghatározó az ember sorsára, biológiai és szellemi arculatának kialakulására nézve. Andruhovics Ivano-Frankivszkban született (akkor Sztanyiszlavnak hívták, korábban Stanislau, Sztanyiszlaviv, Stanisławów), s ma is ott él. E soknevűség akár szimbólum-értékű is lehet az identitás-problémát előtérbe helyező „posztmodern” alkotói attitűd meghatározásakor. Különösen egy olyan író esetében, aki szépirodalmi szövegeiben és esszéiben egyaránt szeret történeteket mesélni, azokat gyakran váratlan fordulattal összefűzni, játszani idővel és térrel. „Az összbenyomás a mozgóképénél sokkal jobban hasonlít sűrű fotó-

---

² Andruhovics, J., *Shevchenko is OK: Esszék Ukrajnáról*. Budapest: Ráció, 2004, 26.

montázsra, amely együttesen rajzolja ki Közép-Európa kontúrjait, hasonlóan ahhoz, ahogy Andruhovicsnál az egyéni történetek állnak össze a régió port-réjává.”³

Az ukrán író, aki az „archeológia szerelmesének” vallja magát, a múlt nyomait kutatva egyre távolabb időrétegek felfedezésével-feltárásával „katalogizálja” a „világ romjait”, a szerb Danilo Kiš „örökösének” is tekinthető. Andruhovics „Közép-keleti revízió” című esszéjének bevezető sorai-ban maga hivatkozik szerb „rokonára”: „*Gyerekkorom óta vonzanak a romok, mondhatnám Danilo Kišsel. Gyerekkorom óta vonzanak a romok, a le-tűnt létezés e különös nyomai, különös üledékei. Nem akarom ezt valamilyen túlságosan metafizikus, vagy romantikus hajlammal magyarázni. Lehetsé- ges, hogy korántsem a Geist, csupán az illat az oka. A nyirkos rothadás, a megbonthatatlan, remegő fiziológia. Az ódon falak, a korhadt gerendák, porladó tárgyak mind-mind sajátos, egyedül rájuk jellemző módon lélegez- nek – talán toxikomán vagyok?*”⁴ Danilo Kiš a következőképpen fogalmaz: „*Mindig érdekelt a tárgyak különfélesége. Egyszer régen írtam egy verset, mely nem volt semmi egyéb, mint a kuka tartalmának részletes leltára: az egész világ rezüméje, minden rezümék legegyszerűbbje: minden tárgy ma- radványai alatt ott egy történet. Általában jobban szeretem megnevezni a tárgyakat, mint elmesélni a történetüket: a tárgyak elmondják a maguk tör- téneteit: a hulladék a kukában különféle archeológiai rétegeket rejt.*”⁵ Mindkét író igazi „közép-európai módra” tárja fel az adott régió anyagi és szellemi kultúráját reprezentáló „lelet-együtteseket”, ahol a formák külön- bözőségében maga a tárgyasult idő mutatkozik meg, s generál olyan egyedi történeteket, melyek egy nagy egész rejtett összefüggéseit is sejthetővé, s a művészi megformálás szintjén érzékelhetővé teszik. „A modern író nem hisz a teremtés hét napjában... A világ káosz. Én, személy szerint, engedtes- sék meg nekem, legszívesebben a bolhapiacról vagy a hulladéktelepről írnék könyvet. Ezek olyan helyek, ahol a jelenségek világa ismét magmává válto- zik, akárha a teremtés előtt, amelyből Isten az embert teremtette” – írja Da-

³ Scheibner T., Egészséges erotika, avagy esszék Európa ágyékából. *Jelenkor* № 10 (2005), 1001.

⁴ Andruhovics, J. – Stasiuk, A., *Az én Európám: Két esszé az úgynevezett Közép-Európáról*. Budapest: Kijárat, 2004, 5.

⁵ Idézi: Radics V., *Danilo Kiš: Pályarajz és breviárium*. Budapest: Kijárat, 2002, 176.

más, mítosz és valóság, elutasítás és vonzódás elegye ez a „mélyen szubjektív” szöveg, mely kétségtelenül magán viseli a posztmodern poétikai jegyeit, minek okán magától értetődően vetik össze Venyegyikt Jerofejev kultuszregényével, a „Moszkva-Petuskival”. Andruhovics ugyanúgy „demitizálja” Moszkvát, ahogy pár évtizeddel ezelőtt ezt Jerofejev tette. Mindkét regény önéletrajzi ihletésű, én-elbeszélés, Venyicska és Otto von E. személyes „kálváriájának” kivetítése. Mindkét műben a hiteles történelmi események közé csempészett fiktív történetek, az elbeszélő-hős személyes életének „stációi” mögött lépten-nyomon felsejlenek a várossal kapcsolatos sztereotípiák, mítoszok és pletykák, de az orosz kultúra ősi dilemmái is. Jerofejev regényét az „orosz eszme” dekonstrukciójának tartja a szakirodalom, olyan „posztmodern” szövegnek, mely nemcsak vissza-, de előre is utal Oroszország szellemi állapotának „romlása” vonatkozásában. Jerofejev regénye – a szerző kifejezésével élve – az „antinyelven” megfogalmazott „antiélet” dokumentációja, hősének identitás-problémái a „saját-idegen” ellentétpárjára vonatkoztatva a „saját” viszonylatrendszerén belül értelmeződnek, kegyetlenül parodisztikus, groteszk színben feltüntetve az „orosz karakter” és az „orosz eszme” kapcsán kialakult magasztos képzeteket. Andruhovics „multikulturális” közegében nehezebb a tájékozódás „saját” és „idegen” között, ami mindenekelőtt a „közép-európaiság” folyamatosan aktualizált fogalmának sokrétűségével és ellentmondásosságával magyarázható. Czesław Miłosz „A mi Európánk” című esszéjében a következőket írja: „Úgy tűnik tehát, hogy Közép-Európa a XX. század e szakaszában csak néhány közép-európai értelmiségi gondolkodásában létezik. E soknyelvű, sok népet magába olvasztó térség múltja mégis közös, és nagyon határozottan jelenik meg városainak architektúrájában, egyetemi hagyományaiban és az irodalmi alkotásokban. Csak látszólag mond ellent ennek a sokféleségnek, hogy Közép-Európa a jelenben is magán viseli az egységesség vonásait. Cseh vagy lengyel, magyar vagy észt, litván vagy szerbhorvát nyelveken írt műveket olvasva felfedezni vélek bennük egy sajátos hangnemet, s egyfajta sajátos érzékenységet, amit hiába keresnénk akár a nyugat-európai, akár az amerikai vagy orosz irodalomban.”¹⁰ Andruhovics „Moszkviádájának” elbeszélő hőse a hely és az idő, a „posztszovjet” valóság metamorfózisait éli meg a „sa-

---

¹⁰ Miłosz, Cz., „A mi Európánk”. In: *Kell-e nekünk Közép-Európa?* (A Századvég különszáma) Budapest: Századvég, é.n., 104.

ját” és „idegen” állandóan változó – mind hétköznapi, konkrét, mind elvont, szellemi – közegében, s számol be róla e szórakoztató „rémregényben”.

Mihail Epstein, a posztmodern irodalom egyik legismertebb orosz teoretikusa írja: „Láthatólag már közeleg a ‘posztmodern’ kor végkimenetele, amely azt jelezte, hogy a XX. század elfáradt önmagától. [...] Jerofejevet parafrázálva azt lehet mondani, hogy minden századnak megvan a maga fizikai, szellemi és misztikus szintje – és most ennek a századnak minden szinten totális hányingere van önmagától, különösen a világ azon nevezetes, egyhatod részén, amely az évszázados ivászatától másoknál jobban szenvedett. Kiveti magából a bekebelezett területeket, a természet beszennyezett darabjait, az alapító atyák megsavanyodott eszméit – és most mindaz, ami annyira lelkesítő és mámorító volt, hideg okádéktömeggel önti el a korábbi lakoma helyszínét.”¹¹

A fenti idézet szellemében, „szövegreprezentációs” szinten, maradjunk az alkoholnál. Jerofejev Venyicskájának alkoholmámoros, vagy éppen elvonási tünetek gyötörte utazásában, e groteszk kultúrtörténeti „tájéolóban” a szeszé a főszerep: *„És miután ittam, láthatjátok, milyen hosszan tartó firtorgások közepette próbáltam leküzdeni a hányingeremet, mennyit szitkozódtam és trágárkodtam! Öt vagy hét percig, vagy talán egy egész örökkévalóságig tartott, míg a négy fal között hánykolódva a nyakamat szorongattam, és az Istenhez rimámkodtam, hogy legyen kíméletes hozzám. És egészen Karacsarovóig, a Sarló és Kalapács állomástól egészen Karacsarovóig nem hallgatta meg a könyörgésem az én istenem. A lehajtott pohár ital hol a gyomrom és a nyelőcsövem között kavargott, hol fel-feltört, hogy újra alá-zúgjon. Mintha a Vezúv tombolt volna bennem Herkuláneumostul és Pompejistiül, vagy mintha bennem dübörgött volna hazám fővárosának május elsejei dízsortüze. Én meg csak szenvedtem és imádkoztam.”*¹² A „Moszkoviáda” egyik lényeges tematikus vonulata szintén az alkohollal kapcsolatos, de mindez már más dimenzióban, a költő, Otto von F. értelmiségi létéből fakadó elvonatkoztatott, általánosított, gazdasági–történelmi–politikai szintű, groteszk interpretációjában jelentkezik. *„Például egyre több gond van a vodkával. Valamiért – az orosz történelemben először – nem jut elég mindenkinek. Úgy kell szerezni többórás sorbanállással, lökdösődéssel, veszekedéssel, le-*

¹¹ Epstein, M., *A posztmodern és Oroszország*. Budapest: Európa, 2001, 279.

¹² Jerofejev, Ven., *Moszkva-Petuski*. Pécs: Jelenkor, 1999, 22.

mondás és önfeláldozás árán. Lehet, hogy a birodalomban fellelhető összes vodkát most valamilyen kremli óriások isszák; de az is lehet, hogy az ottani mélységes pincékben tartogatják nehezebb időkre, míg a plebs, vagyis a nép, habár a valóságban nem nép, sőt, nem is plebs, csupán nyomorúságos cseppeket kap – amiket felköhögött az élelmiszeripar. [...] A vodka lett az abszolútum, a szent cél, az égi valuta, a Grál-kehely, Golkonda gyémántja, a világ aranya.”¹³

Jerofejev regényének egyik legtöbbször idézett fejezete a speciális koktélok listája: „Most a legutolsó és a legjobb receptet ajánlom a figyelmeztetekbe. [...] Figyelmeztetekbe ajánlom a ‘Szuka bele’ nevű italt, amely minden mást túlszárnyal. Ez már szinte nem is ital, hanem a szférák zenéje. Mi a legnagyobb dolog a világon? Az emberiség felszabadításáért vívott harc. De van, ami még ennél is nagyszerűbb (jegyezzétek csak le): 1 dl zsiguli sör, 0.30 dl „Szadko, a gazdag vendég nevű sampon”, 0.7 dl korpásodás elleni hajszesz, 0.25 dl fékolaj, 0.08 dl BF ragasztó, 20 gr rovarirtó. Mindezt szivardohányon kell pihentetni egy héten át. [...] Az első csillag megjelenésétől kezdve nagy kortyokban kell fogyasztani. Már két borospohár koktél után olyan átszellemültté válik az ember, hogy odamehet hozzá bárki, másfél óráig köpködhet úgy a pofájába, hogy meg sem mukkan.”¹⁴

Andruhovics keverékei „valódi” alkoholból készülnek: „A legjobb barátaid. Tegnap éjjel fél kettőig itatok. Nyolc másfél decis konyak a zöldségestől, két Szaljut pezsgő, aztán még két lengyel Polonez is, amit biliárdon nyertél egy novoszibirszki meláktól a Központi Íróházban. A finálé már a kollégiumban zajlott. Orvosi tisztaszex a stratégiai készletekből. Először Pepsivel kevertétek, kicsit emlékeztetett az Armagnacra. Amikor a Pepsi elfogyott, Szajani likőr következett, de te előrelátóan lemondta erről a mutatóványról. Talán jobb is, hogy így történt. Most nyilván mindhárman szenvednek, és szörnyű kínokat állnak ki, de nem bánják bűneiket, ellenkezőleg – sört és látványosságot követelnek. De hol találni sört és látványosságot? Sehol máshol, mint a sörözőben, a Fonvizinről, a klasszikus orosz drámaíróról elnevezett utcában.”¹⁵

Andruhovics geo (-kulturális? -politikai? -poétikai?) konstrukciójában Oroszország (a Szovjetunió) birodalmi léte, szellemisége a legproble-

¹³ Andruhovics, J. *Moszkoviáda*. Bp.: Gondolat, 2007, 35.

¹⁴ Jerofejev, i. m. 62–63.

¹⁵ Andruhovics 2007, 45.

matikusabb, mivel közvetlen összefüggésben áll saját „poszt”-létével, ukrán-ságával, Ukrajnával. Több esszéjében is kritikusan nyilatkozik mind a „galíciai ruszsofób korlátoeltságról”, mind az orosz egységért küzdő „hivatásos harcosok legagresszívabb ukránellenes kirohanásairól”. A „Moszkoviáda” „szesz-síkján” mindez különféle epizódokban „regényesedik”: „Az utóbbi időben saját befőttesüveggel kell sörért menni. Az egész olyan, mint amikor az ostromlott középkori vár védői az életük kockáztatásával merészkednek ki vízért. Valahogy úgy alakult, hogy a birodalomban hirtelen elfogyott az összes krigli. Lehet, hogy polgárháború esetére az összeset a Kremlbe szállították. Ha pedig a felkelő tömegek megrohamozzák a Kreml falait, a PB tagjai szutyokkal és szarral teli kriglikkel dobálják meg őket. Talán épp a kriglikben, pontosabban hiányukban mutatkozik meg a birodalom-*anyácska teljes életképtelensége.*”¹⁶

A „Moszkoviáda” groteszk történetfilozófiai konklúzióval zárul, mely a hétköznapi-ságot beemeli abba a tágabb összefüggésbe, mely már nem egy hősről, hanem egy világról, annak múltjáról, jelenéről, jövőjéről, távlatosságáról vagy zsákutcájáról szól. Mindezek ellenére Andruhovics mégsem tekinthető a szó szoros értelmében posztmodern írónak. A lehangozó történések, történetek ellenére sem a szkepszis, hanem egy sajátos hit sugárzik át az időnként mégoly kilátástalannak is tűnő léthelyzetben, a Kelet-és Nyugat-Európa közti „ütközőzónában” fogant, s a „Charpatologia chosmophilica” című esszéjében kifejtett gondolatain: „A Kárpátok nem más, mint hatalmas kapocs, mely összefogja a lét kaotikus szétszóródásra hajlamos részeit. Egyetlen hatalmas szeizmikus erőfeszítés a Kárpátok, különleges energialehetőségek és feszültségek övezete. A Kárpátok földi értelemben elválaszt, de kozmikus értelemben összeköt. Biztos, hogy mindkét értelem egyformán elengedhetetlen és fontos. Ha pedig így van, akkor ezzel kezdetét veheti a dialógus. A lényeg, hogy soha ne érjen véget. Minden mást bízunk Arra, Akinek nincs se kezdete, se vége.”¹⁷

---

¹⁶ Uo., 49.

¹⁷ Andruhovics 2004, 66.

РЕЗЮМЕ

«Его» Европа: Юрий Андрухович и украинский постмодерн

В прозе Юрия Андруховича, известного современного украинского писателя наблюдаются основные признаки так наз. «постмодерна», с особым акцентом на понятие/понимание феномена «Европа». В произведениях Андруховича, в первую очередь в его «трилогии» (Рекреации, Московиада, Перверзия), место действия осмысливается не только как своеобразный топос, но как и способ выражения проблематики идентичности как на уровне индивида, так и на уровне нации и украинского культурного сознания. Для иллюстрации данного вопроса в статье приведены примеры из романа «Московиада».

АФІКСИ І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМИ

Ірина Багмут

Завдання пропонованої статті – дослідити значення та особливості впливу афіксів на семантичну структуру лексеми, яка є членом конкретного лексико-семантичного об'єднання.

Часто семна структура лексем не обмежується лише кореневими морфемами. Для з'ясування значення слова залучаються афіксальні морфеми. Вважається, що сема, яка виражена за допомогою кореневої морфеми, є важливішою як в цілому для лексико-семантичної системи мови, так і для окремого лексико-семантичного об'єднання (Шафиков 2000: 146). Натомість сема, яка виражена афіксом, на підставі конкретнішого змісту, позначає другорядні ознаки.

Членування слова на значимі частини – це виокремлення у його лексичному значенні семантичних компонентів, що виражені цими частинами. Виділені семантичні ознаки можуть бути окремими самостійними семами або сукупностями сем. Це дозволяє поділити семи на формально виражені (які мають самостійну форму вираження яким-небудь морфологічним елементом) і формально невиражені (не мають такої форми) (Попова, Стернин 1984: 57). Л.М. Васильєв називає такі семи експліцитними та імпліцитними відповідно (Васильєв 1990), а А.М. Кузнецов – відкритими (морфемні вираження) і закритими (у корені) (Кузнецов 1980: 20).

Д.М. Шмельов висловлює думку про те, що групи слів, пов'язані на підставі лексико-семантичної спільності, в багатьох випадках мають деякі спільні граматичні ознаки, зокрема й словотвірні (Шмелев 1973: 106).

Афікси слугують одним із важливих засобів, через який здійснено конкретизацію лексеми. Йдеться саме про конкретизацію, бо семантична дефініція слова з відкритою семою обов'язково включає до своєї структури семи одиниці-мотиватора. Поєднання експліцитних сем із семами слова-мотиватора призводить до появи власного лексичного значення у похідного слова (Кубрякова 1981: 11), змушує вважати його окремим найменуванням, яке сприймається як таке тими, хто говорить.

Самостійна номінативна одиниця, мотивована іншим знаком мови, демонструє специфічну смислову структуру, описану не через відсилання до вихідного знака, але через побудовану за особливими правилами дефініцію: вказівка на наявність відношення узагальненого типу між конкретним звуком, звукодією, звукоознакою і їхніми особливими характеристиками. Нове найменування сформовано як мотивований знак саме тому, що в основу цього найменування покладено деяку ознаку, що вже знайдена в іншому предметі і має своє позначення.

Спробуємо проаналізувати особливості значень афіксів на матеріалі звуконайменувань (або акустем) сучасної української літературної мови.

Є.А. Карпіловська відзначає, що іменники реагують на появу звуку нової природи синтетично, лише ускладнюючи за допомогою афіксів вихідну одиницю (Карпиловская 1986: 146).

Експліцитне вираження в іменникових акустемах можуть мати такі семи:

– ‘відсутність голосу’ – префікс **без-**, наприклад: *безголосся, безмов’я, безгоміння* тощо;

– ‘тривалий’ + ‘голосний’ – суфікс **-ин(а)**, наприклад: *балаканина, стуканина, грюканина, стрілянина*;

– ‘нетривалий’ – суфікс **-ок**, наприклад: *смішок*;

– ‘раз у раз’ – префікс **ви-**, наприклад: *видзвін, видзвонювання, висвист*;

– ‘відбиття звуку’ – префікс **від-**, наприклад: *відгук, відголос, відгомін, відгул, віддзвін, відзвук, відлуння, відлунок, відляск, відголосок, відгомінок*;

– /інтенсивність/

а) ‘дуже сильний, голосний’:

– суфікс **-еч(а)**, наприклад: *тріскотнеча, гуркотнеча, стукотнеча*;

– суфікс **-яв(а)**, наприклад: *тріскотнява, стукотнява, крикнява, скрекотнява*;

– суфікс **-н(я)**, наприклад: *реготня, стукотня, тупотня, лопотня, гавкотня, пискотня, тріскотня*;

– суфікс **-ищ(е)**, наприклад: *голосище, ревище, басище*;

– суфікс **-іт**, наприклад: *стукіт, брязкіт, гуркіт, лускіт, хлюпінт, шурхіт, ляскіт, плюскіт*;

– префікс **ви-**, наприклад: *вибух, вигрім, вигук, виклик, викрик, виляск*;

б) ‘неголосний’ – префікс **по-**, наприклад: *пошум, постук, погук, поскрип, посопування*;

– ‘супровідність’:

– префікс **при-**, наприклад: *присвист, притуп, прихрип, призвук*;

– префікс **під-**, наприклад: *підсвист*;

– ‘часто’, ‘багато осіб’ – суфікс **-ин(а)**, наприклад: *тупанина*;

– ‘в різних місцях’, ‘з перервами’, ‘по черзі’ – префікс **пере-**, наприклад: *перегук, перегуд, передзвін, перекази, перемовки, переклик, пересвист, перестук*;

– ‘пестливість’, ‘вік суб’єкта дії’ – суфікс **-ок**, наприклад: *голос – голосок* (переважно про дітей), *тенор – тенорок* (про парубочий голос);

– ‘результат дії’ – суфікси **-анн(я)**, **-інн(я)**, наприклад: *грюкання, дзвеніння, стогнання, скрипіння, хлюпотіння, гримотання, гупотіння, шерхотання*.

Основні семи можуть мати як імпліцитне, так і експліцитне вираження, наприклад, сема ‘голосний’ в іменниках *галас, гармидер, гам, гвалт, гомін*, ‘неголосний’ – *писк, вуркотання*, сема ‘відсутність звуку’ – *тиша*, сема ‘відбиття звуку’ – *луна* тощо. Факультативні для лексико-семантичної структури семи переважно мають експліцитний характер: виражені словотвірними засобами або синтагматично.

Дієслівні акустими найбагатші за своїми експліцитними семами. Є.А. Карпіловська зазначає, що у дієсловах звучання із суфіксом **-ка-** (*бахати – бахкати, торохати – торохкати, хрумати – хрумкати*) формально виражена вказівка на повторюваність дії, її розчленування на окремі моменти, суфікси **-ча-**, **-ті-** (*хрумчати – хрумтіти, брязкати – брязжчати, хрускати – хрустіти – хрущати*) позначають безперервну дію (Карпиловская 1986: 25–26). «Числовим уточнювачем» виступає в дієслівних акустемах суфікс **-ну-**. Він позначає стислу в часі дію як відносно самостійну в порівнянні з усім тривалим процесом, що може завершитися в указаних часових межах (фактично відбувається

не обмеження, а «стиснення» дії в часі) (Янценецкая 1979: 189). Якщо суфікс -к- вказує взагалі на кратність дії, то -ну- на її однократність: *дзенькати – дзенькнути* (Карпиловская 1986: 122).

Афікси в дієслівних акустемах конкретизують дію такими характеристиками:

- ‘підсилення’ – суфікси -ота-, -оті-, -ону-, наприклад: *шерхотати (шерхотіти), чавкотіти, шаркотати (шаркотіти), пискотіти, плескотати (плескотіти), ляпотіти, рипотіти, стукотати (стукотіти)*; розм. *зіпонути, криконути, гримкотіти, хряскотіти*;

- ‘стиха (не дуже сильно)/час від часу’:

- префікс по- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *побрязкувати, похрюпувати, похрипувати, пофиркувати, похлюпувати, покашлювати, пострілювати*;

- префікс під- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *підхльостувати, підспівувати*; розм. *підшморгувати, підсьорбувати, підскиглювати*;

- префікс на- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *нагукувати*, розм. *настукувати*;

- префікс з-(с-) + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *звискувати, збрязкувати, скрякувати, схлипувати, схрипувати, схропувати*;

- префікс при- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *прихлипувати, приплескувати*;

- префікс з-(с-) + суфікс -ну-, наприклад: розм. *сплакнути*;

- ‘неголосно’ – префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-) + постфікс -ся, наприклад: *пересміюватися, пересміхатися*;

- ‘якийсь час’, ‘кілька разів’:

- префікс по-, наприклад: *погрюкати, погупати, погавкати, поворкотати, поклацати, побарабанити, пошепотіти, пошуміти, похлипати, поскиглити*;

- префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *перестукувати*;

- ви- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *вичитувати*;

- префікс ви-, наприклад: *вимовчати*, розм. *вистогнати*;

- ‘початок’ + ‘дуже голосно’/‘часто’/‘довго, безперервно’/‘настирливо’/‘нестримно’/‘багато’ (у різних поєднаннях) – префікс роз- + постфікс -ся, наприклад: *розщебетатися, розцвірінькатися*,

розрипатися, розридатися, розкричатися; розм. *розхронитися, розхникатися, розквашатися*;

– ‘старанно, натхненно’ – префікс ви- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *виспівувати, витьохкувати, видзвонювати*; розм. *вищечувати*; рідко *витрублювати*;

– ‘раз у раз’, ‘часто, безперервно’:

– префікс ви- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: розм. *видзенькувати, вицокувати, висвистувати, виляпувати*, розм. *вискрипувати, виклацувати*;

– префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-) + постфікс -ся, наприклад: *перестукуватися*;

– ‘дуже голосно’ – префікс ви- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *викрикувати, вишумовувати*, розм. *вицвіркувати*;

– ‘досхочу’, ‘довго’, ‘надокучливо’:

– префікс на- + постфікс -ся, наприклад: розм. *наверещатися, нагарчатися, нагрюкатися, накричатися, накректатися, нарипатися*;

– префікс ви- + постфікс -ся, наприклад: розм. *вичхатися*;

– префікс на-, наприклад: розм. *нагомоніти, нагудіти (нагусти), нагуркати, наскрекотати, нащобетати*;

– ‘тихо’, ‘одноманітно’:

– префікс на-, наприклад: *награвати, насвистувати, наспівувати*;

– префікс при- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *приспівувати, присвистувати*;

– ‘в такт’, ‘супровід’:

– префікс під- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *підсвистувати, підвивати, підгавкувати*, розм. *підцмокувати, підтупувати*;

– префікс при- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *примовляти, приляскувати, приказувати, приспівувати, притупувати*, розм. *присьорбувати, приахкувати, приплямкувати*, рідко *призукувати, прицмакувати*;

– префікс під-, наприклад: *підсвистувати, підспівувати*;

– префікс при-, наприклад: *прикликати, приспівати*;

– ‘тривалий час + інтенсивно’, ‘багато разів’ – префікс попо-, наприклад: розм. *попошуміти, попостогнати, поспівати, попошкрипіти, попорипати, попогустити, попогриміти*;

– ‘у різних місцях’, ‘недалеко один від одного’, ‘кілька учасників’ – префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-) + постфікс -ся, наприклад: *перефоркуватися, перетьохкуватися, пересвистуватися, перепліскуватися*;

– “довше від кого-небудь” – префікс пере-, наприклад: *пересокотати (пересокотіти)*, розм. *перекувати*;

– ‘голосніше’:

– префікс пере-, наприклад: *перегустити*, розм. *пересвистувати*;

– префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *перегукувати, перекрикувати*, розм. *перегаласувати*;

– ‘по черзі’:

– префікс пере- + постфікс -ся, наприклад: *перекликатися, перегукуватися*;

– префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *передзвонювати*;

– ‘звук як супровід руху’:

– префікс по-, наприклад: розм. *погуркотіти, порипіти, порипати, почвакати, пошелестіти, поторохтіти, потупотіти, побрязкати*;

– префікс про-, наприклад: *простугоніти, простукотати*, розм. *проторохтіти*;

– ‘про всіх або багатьох’ – префікс по-, наприклад: *полупотіти, помовкнути, позаглушати, позатихати, позамовкати*;

– ‘емоції, почуття’ – префікс о-(об-) + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *освистувати*, розм. *обсвистувати*;

– ‘раптово + голосно’, ‘пронизливо’:

– префікс з- + суфікс -ну-, наприклад: розм. *звереснути*;

– префікс с- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *скрикувати*;

– ‘сигнал’:

– префікс з- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *згукувати*;

– префікс з-, наприклад: розм. *ззивати*;

– ‘частковість дії’:

– префікс при- + суфікс -а-, наприклад: рідко *прихрипати*;

– префікс **о-** + суфікс **-а-**, наприклад: *охрипати*;

– ‘з поверхні’:

– префікс **з-** + суфікс **-а-**, наприклад: розм. *зикрібати*;

– префікс **з-** + суфікс **-ува(-юва-)**, наприклад: розм. *зсьорбувати*;

– ‘в багатьох місцях’, ‘навколо чого-небудь’ – префікс **об-** + суфікс **-ува-**, наприклад: *обстукувати*, розм., рідко *обкувати*.

Дієслова, що позначають дії і процеси, виражають динамічні ознаки із фазовою структурою, тобто мають початок, продовження і кінець. До префіксальних засобів, здатних модифікувати семантику дієслів за семою ‘початок (ініціальність)’, належить префікс **за-** (Соколова 2003: 216–217), наприклад: *загудіти, зазвучати, заляцати, затріскати*. Сема ‘завершеність дії’ позначена префіксами **від-, про-** (там же: 207, 239), наприклад: *відшуміти, відтупотіти, відтьохкати, віддзвеніти*, розм. *процокати, прозуготіти*. Закінчення дії, після якого вона не може бути продовжена, позначена префіксом **пере-**, наприклад: *перецебетати*, розм. *перехлипати, пересвистіти, перекалати, передзвеніти, перегомоніти, перегаласувати*. Значення префіксів ніби нашаровано на лексичне значення безпрефіксних дієслів, наприклад, *зарипіти* «почати рипіти, видавати, утворювати низькі рипучі звуки» (СУМ: III, 291), *відгріміти* «перестати гриміти» (СУМ: I, 572), *пересвистіти* «закінчити свистіти» (СУМ: VI, 272).

Словотвірні семи можуть додавати до дієслівної акустемі такі значеннєві компоненти: часові – починальний (*заспівати*), кінцево-результативний (*відшуміти*); кількісні – однократний (*стукнути*), підсилювально-інтенсивний (*розкричатися*), багатократно-дистрибутивний (багатократна дія багатьох суб’єктів) (*перестукуватися*); оцінні – переривчасто-пом’якшувальний (*подзвонювати*), процесно-пом’якшувальний (*наспівувати, нашіптувати*), ускладнено-інтенсивний (*вистукувати*), процесно-супровідний (*приспівувати, притупувати*).

У прикметникових акустемах семантична модифікація полягає не в утворенні нової якості звуку, а в диференціації різної міри вияву ознаки мотивованої кореневою морфемою. Зокрема, виявлено експліцитні семи ‘надмірна ознака’ (префікси **за-, пре-, над-**, наприклад, *зависокий, наднизький, претонкий*), ‘частковість, неповнота ознаки’ (суфікси **-ува(-юва-), -ив-**, наприклад, *глухуватий, грубуватий, різкуватий, силуватий, хрипкуватий, хрипливий*, розм. *низькуватий*),

‘не в повній мірі’ (префікс при-/під- + суфікс -л(ий)), наприклад, *прихриплий, приглухлий, підхриплий*), ‘сконцентрована ознака’ (суфікс -ист- наприклад, *басистий, голосистий*).

Оцінно-експресивної характеристики прикметниковій акустемі надають суфікси зі значенням збільшеності або зменшеності ознаки -езн-, -енн-, наприклад, *височенний голос, грубезний голос*, а також суфікси -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, які виражають різні ступені вияву ознаки, наприклад, *тонесенький спів, височенька нота*.

Для прислівникових акустем (при збереженні експліцитних ознак прикметникових найменувань, наприклад, *злегенька, тихенько, тоненько*) характерне повторення основ, наприклад, *тихо-тихо*, як характеристика надзвичайного вияву ознаки.

У тексті акустемі з експліцитною семою часто дають змогу згорнути непотрібні деталі опису, утворити своєрідний відбір релевантних для відображення певної ситуації рис. Наприклад: *Іван слухав тоненький дівочий голос [...] (М. Коцюбинський); Прошуміла машина, за вікном прошуміла, де горять у тумані ліхтарі-янтари (В. Сосюра); Савка козирнув для форми і засміявся височенним ніжним від простуди сміхом (О. Довженко); Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона при тайлась десь у кущах і тихо-тихо гукала (О. Довженко); Безперервний гул, тріскотнява і хмари диму стояли над висотою, заволікаючи сонце (О. Гончар); Вийшов солдат [...] Ніби на сцені, заспівав тенорком, Парубоцьким, підхриплим голосом [...] (Д. Павличко); Тільки рейок перестук – де жінки й дрібненькі діти? (В. Стус); [...] посапує з незнайомим форкаючим підсвистом сплячий мужчина [...] (О. Забужко); Мабуть, цвіркун заблудився. [...] Видзвонював щедро, немов за платню (Н. Горик).*

Різні експліцитні семи можуть мати однакове вираження (пор., наприклад, семи ‘в такт’, ‘супровід’, ‘тихо’, ‘час від часу’ в дієслівних акустемах, виражених словотвірними афіксами при- + -ува-(-юва-)). Однакові експліцитні семи можуть мати різне вираження (пор., наприклад, вираження семи ‘дуже сильний, голосний’ афіксами ви-, -еч(а), -яв(а), -иш(е), -н(я), -иш(е), -іт в іменникових акустемах). Експліцитним семам властива варіативність (пор., наприклад, семну структуру дієслівних акустем із варіативними семами ‘стиха/час від часу’). Часто акустема має одразу декілька експліцитних сем.

Отже, лексеми можуть урізноманітнювати своє значення за допомогою афіксів, які додають до семантичної структури експліцитні семи. Характер значення афіксів визначається належністю лексеми до того чи того лексико-семантичного об'єднання та значенням слова-мотиватора. Лексичні одиниці з афіксами не лише формально виражають основні ознаки лексеми, але й передають різноманітні другорядні відтінки, не зафіксовані імпліцитно. З'ясування характеру та значеннєвої природи афіксів дає змогу максимально правильно розташувати похідні лексеми в структурі лексико-семантичного об'єднання.

ДЖЕРЕЛА

СУМ – *Словник української мови, т. I–XI*. Київ, 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

- Васильев, Л.М. 1990, *Современная лингвистическая семантика*. Москва.
- Карпиловская, Е.А. 1986, *Конструирование глагольных зон словообразовательных гнезд (на материале украинских глаголов звучания)*. Дис. ... канд. филол. наук. Киев.
- Кубрякова, Е.С. 1981, *Типы языковых значений: Семантика производного слова*. Москва.
- Кузнецов, А.М. 1980, *Структурно-семантические параметры в лексике (на материале английского языка)*. Москва.
- Попова, З.Д. – Стернин, И.А. 1984, *Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приёмы изучения*. Воронеж.
- Соколова, С.О. 2003, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ.
- Шафиков, С.Г. 2000, *Типология лексических систем и лексико-семантические универсалии*. Уфа.
- Шмелев, Д.Н. 1973, *Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка)*. Москва.
- Янценецкая, М.Н. 1979, *Семантические вопросы теории словообразования*. Томск.

A HUNGARIZMUSOK FOGALOMKÖRI CSOPORTOSÍTÁSA A KÁRPÁTALJAI RUSZIN IRODALOMBAN

Bárányné Komári Erzsébet

Terminológiai kérdés

A kárpátaljai keleti szláv nyelvjárások a galíciai és a bukovinai ukrán dialektusokkal nyelvjárási kontinuumot képeznek, vagyis dialektológiai szempontból ezek a mai értelemben vett ukrán nyelv nyelvjárásai. Az ukrán nyelvterület zömétől való hosszas, 1944-ig tartó politikai különállás miatt azonban itt az irodalmi nyelvi fejlődés más úton haladt, mint az ukrán nyelvterület más részein. A helyi nyelvjárások alapján itt ugyanis lokális irodalmi nyelv is kialakult: a kárpáti ruszin. Ez a ma is több országban művelt irodalmi nyelv a kisebb szláv irodalmi nyelvek ismert szakértője, Aleksandr Duličenko tartui szlavista felosztása szerint a szláv periférikus mikro-nyelvek közé tartozik (Дуличенко 1998, vö. magyar nyelvű ismertetését is: Zoltán 2001; legújabban a kárpáti ruszinról történeti perspektívában összefoglalóan vö. Дуличенко 2008). A továbbiakban tehát **ruszin nyelven** ezt a regionális irodalmi nyelvet értjük, míg a kárpátaljai keleti szláv dialektusokat **ukrán nyelvjárásoknak** nevezzük. (A *kárpáti ruszin* terminusban a *kárpáti* jelző az egykori magyar Délvidéken, később Jugoszláviában, majd a mai Szerbiában és Horvátországban beszélt *bács-szerémi ruszintól* való megkülönböztetést szolgálja, amelynek a nyelvjárási alapja nem ukrán, hanem keletiszlovák. Mivel tanulmányunk csak a kárpáti ruszint érinti, a továbbiakban ezt a pontosító jelzőt elhagyjuk.)

A jövevényszavak fogalomkörü vizsgálata

A jövevényszavak fogalomkörü vizsgálata elsősorban nyelvészeti feladat, mert megvilágítja a kölcsönzés extralingvális hátterét, adalékokat szolgáltat az átadás-átvétel konkrét körülményeinek tisztázásához, választ ad arra a kérdésre, hogy a szókincs mely rétegének elemei milyen úton-módon kerültek be az adott nyelvbe, és szemléletesebbé teszi, hogyan ment végbe az érintett népek nyelvi érintkezésének folyamata (Dezső 1989: 42). Bakos Ferenc (1989: 67) véleménye szerint a jövevényszó-kutatás a feltárt anyag fogalomkörü rendezése nélkül ma már szinte elképzelhetetlen.

A kérdés kutatástörténetéből

A kárpátaljai ruszin (Csopey használatában **rutén**) nyelvjárások hungarizmusai fogalomköri csoportosításának úttörője Csopey László volt (1881: 292–293). Az általa gyűjtött hungarizmus-anyagot öt fogalomkörbe sorolta: 1. törvénykezés és polgári élet; 2. katonaság; 3. műszerek, gazdasági eszközök, házi edények; 4. iparosok, ipari és kereskedelmi cikkek; 5. állás, foglalkozás, tiszt. Továbbá vannak példák a következő tárgykörökből is: ingóságok, ingatlanok, ételfélék, állatok, ásványok, növények, ruhaneműek és dísz tárgyak elnevezései, szellemi állapotot és tulajdonságokat kifejező szók (Csopey 1881: 293). Petro Lizanec véleménye szerint a Csopey által javasolt osztályozás nem teljes és eléggé felületes, továbbá a szerző „mindazokat a lexikális hungarizmusokat gyűjtötte és csoportosította fogalomkör szerint, amelyek az erőszakos magyarosítás következtében hivatalos forrásokból, nem pedig az életvitel, a mindennapi élet közvetlen nyelvi kapcsolatainak eredményeképpen kerültek az ukránok nyelvébe”, amit részben azzal indokol, hogy a kereskedelmi szókincsből Csopey 91 szót adatolt, a gazdasági eszközök és házi edények megnevezései között mindössze 40 szót (Lizanec 1970: 92). Lizanec érveivel ellentétben a törvénykezés, a polgári élet, illetve a katonaság szókincsét csupán 36 hungarizmus képviseli (a hivatali élet fogalomkörébe sorolhatjuk még az állás, foglalkozás, tisztség fogalomköréből a *béres*, *gyilkos*, *hóhér*, *ispán*, *napszámos*, *polgár*, *számadó*, *szobalány* szavakat is, de mennyiségileg ez nem számottevő a körülbelül négyszáz magyar szóhoz képest). A kereskedelmi szókincs bőségét pedig igazolja az a tény, hogy az átadó nyelv civilizációs fejlettségét tekintve magasabb fokon áll az átvevőnél.

Mazuch Ede (1896: 298) három fogalomkörbe sorolja a magyar jövevényszavakat, amelyet Ungváron tanítványai szókincse alapján gyűjtött össze: 1. ruhaneműek; 2. gazdasági kifejezések; 3. bútorok, házi eszközök. Megjegyzi, hogy igen sok magyar szó került a „ruténba” a hivatalos érintkezés révén.

Részletes fogalomköri csoportosítást mutatott be munkájában Mokány Sándor (Мокань 1977). 25 fogalomkörbe sorolja a máramarosi ukrán nyelvjárás magyar jövevényszavait: 1. rokoni kapcsolat és megszólítások; 2. emberi tulajdonságok; 3. foglalkozási ágak; 4. munkaeszközök; 5. lakóhely; a ház és részei; 6. ruházat és lábbeli; 7. dísz tárgyak és szépségápolás; 8. ételek; 9. állatvilág, állattenyésztés; 10. növényvilág, földművelés; 11. a fa ki-

termelése, készletezése és tutajozása; 12. borászat; 13. vadászat és halászat; 14. természet; 15. közlekedési eszközök; 16. állami és társadalmi élet; közigazgatás, perrendtartás; 17. katonai szakkifejezések; 18. művelődés, iskola; 19. kereskedelem, számlázás; 20. mértékek; 21. dohányzás; 22. szórakozás és játék; 23. betegség, gyógykezelés; halál; 24. vallás, hiedelmek és szokások; 25. szitkok; 26. különböző; a kézi szövőszék és a rokka részei.

P. Lizanec szerint Mokány nem megfelelően csoportosítja a hungarizmusokat (vö. Лизанец 1976: 90). Egy-egy tematikai csoport, például a 16. (állami és társadalmi élet, közigazgatás és perrendtartás) Lizanec szerint túlságosan tág; néhány tematikai csoport pedig, például a 21. (dohányzás), a 25. (szitkok) nagyon szűk (Uo.: 90). A rokoni kapcsolatok; lakóhely; a ház és részei; ruházat és lábbeli; dísz tárgyak és szépségápolás; ételek szókinccse Lizanec szerint összevonhatók egy, az életvitel szókinccse fogalomkörébe.

Egy kárpátaljai ukrán falu idegen eredetű szókinccsének fogalomköri csoportosítása is tárgyát képezte a jövevényszó-vizsgálatnak. Száldobos (ukr. Стеблівка) falu szókinccsének vizsgálata során Vasyl' Oros 11 fogalomkörbe sorolja a magyar jövevényszavakat: 1. a gazdaság és háztartás szókinccse; 2. terület, hely, lakóhely, eszközök; 3. ruha, a ruha részei és a díszítés szókinccse; 4. étel, étkezési helyek, ital; 5. növény- és állatvilág; 6. foglalkozás; 7. állami és katonai szókinccs; 8. közlekedési eszközök; 9. cselekedetek és folyamatok; 10. tulajdonságok; 11. más szófajok (Opoc 1997).

A P. Lizanec javasolta, 29 fogalomkört felvevő hungarizmus-csoportosítás lényegesen részletesebb az előbbieknél, amelynek a szerző által megfogalmazott fő célja az, hogy kiemelve a magyar jövevényszavak legnagyobb csoportjait (2180 hungarizmus) a kárpátaljai ukrán nyelvjárások szókinccsében és ezzel megszabja azoknak a reáliáknak a fő körét, amelyeket ezek a szavak jelölnek (Lizanec 1970: 94). A szerző mindegyik tematikai csoporthoz megadja az oda tartozó szavak százalékos mennyiségét. Fontosnak találjuk ezt közölni ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a nyelvjárásokban és a szépirodalmi művekben előforduló magyar jövevényszavak arányáról:

1. ábra: A kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban előforduló hungarizmusok száma-adatai, illetve százalékos aránya (Forrás: Лизанец 1976: 106).

A tematikai csoport megnevezése	A lexémák száma	Százalékos arány
1. Az életvitel szókincse	500	22,9 %
2. Emberi sajátosságok, tulajdonságok. Az emberek leggyakoribb cselekedeteinek megnevezései	185	8,5 %
3. A kapcsolattartás módjai. Közlekedés. Híradás	160	7,3 %
4. Mezőgazdaság	105	4,8 %
5. Dohánytermesztés	70	3,2 %
6. Természeti jelenségek. Domborzat, hegydomborzat, vízrajz	60	2,8 %
7. Termelési szakszavak	95	4,4 %
8. Népi meteorológia	40	1,8 %
9. Kereskedelem	60	2,8 %
10. Pénzügy(ek)	40	1,8 %
11. Igazságszolgáltatás	55	2,5 %
12. A társadalmi és politikai élet szókincse	85	3,9 %
13. Iskola, oktatás és irodai tartozékok	40	1,8 %
14. Sport és különféle játékok	55	2,5 %
15. Hadügy	70	3,2 %
16. Egészségügy	60	2,8 %
17. A népköltészet szókincse	15	0,7 %
18. Vallás, hiedelmek és szokások	40	1,8 %
19. Ének, zene, tánc	30	1,4 %
20. Növényvilág	80	3,6 %
21. Szőlőtermelés	45	2,1 %
22. Kertészet	60	2,8 %
23. Erdészet és fafeldolgozás	20	0,9 %
24. Állatvilág	95	4,4 %
25. Az állatok tulajdonságai	30	1,4 %
26. Vadászat	10	0,5 %
27. Halászat	15	0,7 %
28. Határozószók	35	1,6 %
29. Segédszók	25	1,1 %
Összesen:	2180	

Egy korábban megjelent egyetemi jegyzetben (vö. Lizanec 1970: 94–112) eltérő fogalomkörü csoportosítást tapasztaltunk: itt hiányzik a dohánytermesztés és népi meteorológia fogalomkörü csoport, a határozószók és segédszók (viszonyszók, indulatszók) egy csoportba kerültek. Az egyetemi jegyzetben olvasható 6. (mesterségek, szakmák szókinccse) és 7. (munkaeszközök) csoporttal ellentétben az 1976-ban megjelent monográfiában a termelési szakszavak összesített fogalomkörbe vannak sorolva, továbbá hiányzik a mérték és színek fogalomkör, a határozószók és segédszók pedig külön fogalomkört képeznek.

A főcsoportokat P. Lizanec további alcsoportokra osztotta, így, például, az életvitel szókinccse fogalomkörben 14 alcsoportot különböztet meg: 1. ház a gazdasági épületekkel és részeivel; 2. a szobák díszítése, bútór és más háztartási cikkek; 3. világítás, kemence, tűzhely; 4. ruha; 5. szövet; 6. a szövet, ruha és az ember díszei; 7. tisztálkodás; 8. lábbeli és részei; 9. házi edény; 10. élelmiszerek és azok elkészítése; 11. kekszfélek, különböző cukrászati termékek és azok elkészítése; 12. italok és elkészítésük; 13. rokonság, sógorság és családi kapcsolatok; 14. hónapok (vö. Лизанец 1970: 92–95).

Rot Sándor (1989: 378–385) 17 fogalomkörbe sorolta az ukrán nyelv, illetve a kárpátaljai nyelvjárások hungarizmusait, amely szűkebb, de lényegében azonos a Lizanec-féle (1976) csoportosítással.

A nyelvjárási szókinccs mellett értékes adatokat szolgáltat az írásos emlékek hungarizmusállományának fogalomkörü csoportosítása is. Dezső László (Дже 1961: 139–152; Dezső 1989: 42–48) a XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavait öt fő fogalomkörbe sorolja: 1. feudális-paraszti gazdálkodás; 2. állami szervezet és társadalmi berendezkedés; 3. ipar, foglalkozások, szakmák; 4. életvitel; 5. elvont fogalmak. Megállapítása szerint a kárpátaljai ukrán írásbeliség emlékei az életvitel szókinccséből tartalmazzák a legtöbb magyar kölcsönelemet. Az ide tartozó szókinccset alcsoportokra osztotta: ruházkodás; a lakóházzal és berendezésével kapcsolatos szókinccs; konyhai eszközök, ételek megnevezései; szórakozás; egészségi állapot (Dezső 1989: 47–48). A Dezső L. által felsorolt fogalomkörü csoportok korlátozott mennyiségét P. Lizanec (Лизанец 1976: 91) elsősorban azzal magyarázza, hogy a kárpátaljai írásos emlékekben hungarizmusok csak csekély számban találhatók. Dezső is utal arra, hogy körülbelül ötszáz lexikai hungarizmust gyűjtött össze, azonban a XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar elemeinek száma ennél több (vö. De-

zső 1989: 3). A XVII. századi írásos emlékek hungarizmusait I. I. Feketa vázolta fel téziseiben (Фекера 1977). A leggyakrabban előforduló hungarizmusok szemantikai csoportosítását négy pontban mutatja be: 1. közhasználatú szavak; 2. a mindennapi élethez fűződő szavak; 3. termeléssel és a hivatással kapcsolatos szavak; 4. társadalmi-politikai élettel kapcsolatos szavak.

Az irodalomban előforduló hungarizmusok fogalomkörü csoportosítását P. Lizanec (Лизанець 1965a) végezte el Oleksander Duchnovyč XIX. századi kárpátaljai író művei alapján. A Duchnovyč műveiben adatolt 27 hungarizmust öt fogalomkörbe sorolta: 1. a paraszti életmód szókinccse; 2. a feudális-gazdasági rendszer és a parasztagzaldálkodás szókinccse; 3. a fizikai és morális emberi sajátosságok és a külső tulajdonságok szókinccse; 4. a hadkötelezettség szókinccse; 5. növény- és állatvilág. Lizanec megjegyzi, hogy Duchnovyč csak a népnyelven írott művekben folyamodott a hungarizmusok használatához, a „könyvstílusban” a hungarizmusok használatát tudatosan kerülte (Uo.: 55). Ugyancsak Lizanec egy másik tanulmányában (Лизанець 1965b: 71–75) Myhajlo Tomčaniј műveiben az általa vizsgált 32 szót öt fogalomkörbe sorolja: 1. a parasztháztartás szókinccse; 2. foglalkozások és tisztségek megnevezései; 3. katonai szókinccs; 4. az ember külső és szellemi tulajdonságainak szókinccse; 5. a pénznem és a földmérés szókinccse.

Az ukrán népmesék hungarizmusait V. J. Vasovčyk 10 fogalomkörü csoportba sorolta: 1. az adminisztratív élet szókinccse; 2. élelmiszer és elkészítésének folyamata; 3. ruházat és részei; 4. háztartási eszközök és más tárgyak; 5. vallás és hiedelem; 6. foglalkozás és cselekvések; 7. minőségjelzők; 8. rokoni viszony; 9. állatvilág; 10. orvoslás. A csoportok nagyobb része az életvitel szókinccséhez sorolható. Ez arról tanúskodik, hogy a népmesékben többnyire az életvitel szókinccse honosodott meg (Васовчик 1982: 122).

A bemutatott fogalomkörök alapján látható, hogy a magyar nyelvi hatás a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokra az élet minden területén megmutatkozik, legnagyobb arányban a hétköznapi élet szókinccsében. A fogalomkörök bősége ezt bizonyítja. Ám a szerzői csoportosításokban az egységesség nem mutatható ki.

A szépirodalmi művek hungarizmusainak csoportosítása fogalomkörök szerint

Kniezsa István (2000) megállapította, hogy a rutén (azaz ruszin – B. K. E.) nyelvre gyakorolt magyar hatás jelentékeny, alig van olyan fogalomkör, amelyben a magyar szavak egész sorát ne találánánk meg.

Kutatásaink szerint a szépirodalomban előforduló hungarizmusok fogalomkörökbe való csoportosítása szűkebb, mint a nyelvjárásokban. A máramarosi ukrán nyelvjárásokban (vö. Мокань 1977) körvonalazott fakitermelés, -készletezés és -tutajozás; borászat; természet; kézi szövőszék és a rokka részei, illetve szitkok fogalomkör példái az irodalomban csak csekély számban van vagy egyáltalán nincs jelen. Figyelembe véve Kárpátalja egész területe magyar jövevényszavait, megállapítottuk, hogy a hungarizmusok fogalomköri palettája bővül még a dohánytermesztés; a népi meteorológia; a pénzügyek; a népköltészet; a szőlőtermesztés; a kertészet és a halászat csoporttal (vö. Лизанец 1976: 89–108). A Lizanec-féle nyelvjárási fogalomkörök anyagának csupán egy része került be az irodalomba, ahogyan a XVI–XVIII. századbeli írásos emlékek hungarizmusai sem teszik ki e korszak magyar jövevényszavainak teljes állományát (vö. Дяже 1961: 139–140). A nyelvjárási hungarizmus gyűjteményanyagából majdhogynem teljesen ismeretlenek a fiatal nemzedék számára a kapcsolattartás módjai, a közlekedés, a híradás; a pénzügy(ek); az igazságszolgáltatás; a társadalmi és politikai élet; az iskola, az oktatás és az irodai tartozékok; a hadügy és a magyarból átvett termelés szakszavai (Лизанец 1976: 108). Az irodalomban is csak csekély számban van jelen e fogalomkörök szóanyaga.

A fogalomköri csoportosítás során figyelembe vettük a poliszémia jelenségét. Ennek következtében egy hungarizmus akár több csoporthoz is tartozhat. Az irodalmi művek hungarizmus-állományát a következő fogalomkörökbe soroltuk (a tanulmány nagy terjedelmének elkerülése érdekében a szövegkörnyezetet – amely több, korábban megjelent tanulmány tárgyát képezi – itt mellőzzük; vö. pl. Барань-Комари 2005, 2008; Барань-Комари 2008; Барань 2009).

1. Az életvitel szókincse

1.1. ruházat: будюгóви ‘bugyogó’ < m. *bugyogó*, N. *bugyugó* ‘ua.’ (ukr. жіночі труси), бунда ‘bunda’ < m. *bunda* ‘ua.’ (ukr. шуба), вігáн, вігáно ‘viganó’ < m. *viganó* ‘ua.’ (ukr. плаття), гáлір, гáлірь ‘gal-

lér' < m. *gallér* 'ua.' (ukr. *комір*), **гáті** 'gátya' < m. *gátya* 'ua.' (ukr. *штани*), **жеб** 'zseb' < m. *zseb* 'ua.' (ukr. *кишеня*), **ка́бат** 'kabát' < m. *kabát* 'ua.' (ukr. *пальто*), **ка́лап** 'kalar' < m. *kalar* 'ua.' (ukr. *капелюх*), **кы́пень** 'köpeny' < m. *köpeny* 'ua.' (ukr. *плац*), **надрáги** 'nadrág' < m. *nadrág* 'ua.' (ukr. *штани*), **пóндьола** 'pongyola' < m. *pongyola* 'ua.' (ukr. *жіночий халат, капот*), **ря́ндя** 'rongy' < m. *rongy* 'ua.' (ukr. *ганчірка, лахміття*), **та́лпа** 'talp' < m. *talp* 'ua.' (ukr. *підощва*), **у́ёш, ву́йош** 'ujjas' < m. *ujjas*, N. *újjas, újas, ujjos* 'ua.' (ukr. *піджак із сукна, куртка*);

1.2. kelme: **ба́ршонь, ба́ршун** 'bársony' < m. *bársony* 'ua.' (ukr. *бархат*);

1.3. díszítmények: **богрíйда** 'bokréta' < m. *bokréta*, N. *bokréita* 'ua.' (ukr. *букетик*), **бо́йтиця, бо́йти** (pl. t.) 'bojt' < m. *bojt* 'ua.' (ukr. *шкіряні шнурки для прикраси*), **ма́шлик** 'masni' < m. *masni*, N. *masli* 'ua.' (ukr. *бантик*), **па́нтлика, па́нтлик** 'pántlika' < m. *pántlika* 'ua.' (ukr. *стрічка*), **то́ртош** fn 'ondolálás' < m. N. *tartóús* 'ua.' (vö. ukr. *ірод. завивка*), **ці́фрований** 'cifra' < m. *cifra* 'ua.' (ukr. *оздоблений*), **чі́лінго́в** 'csi-lingelő' < m. *csilingelő* 'ua.' (ukr. *дзвіночок*);

1.4. lábbeli: **бока́нчі** 'bakancs' < m. *bakancs* 'ua.' (ukr. *грубі черевики*), **бочко́ри** 'bocskor' < m. *bocskor* 'ua.' (ukr. *постоли*), **ранцо́ваний** 'ráncos (csizma)' < m. *ráncos* 'ua.' (ukr. *складчастий*), **чі́жма, чий́жми, чі́жми** 'csizma' < m. *csizma*, N. *csizma* 'ua.' (vö. ukr. *чоботи*);

1.5. élelmiszerek, italok és dohányáru: **ба́гов** 'bagó' < m. *bagó*, N. *bagóci* 'ua.' (ukr. *жувальний тютюн*), **ба́ра́цка, боро́цкв́а** 'barack' < m. *barack* 'ua.' (ukr. *абрикос*), **гомбо́вці** 'gombóc' < m. *gombóc*, N. *gombócs* 'ua.' (ukr. *кулька з тіста, пампушка*), **гу́ляш-ле́веш** 'gulyásleves' < m. *gulyásleves* 'ua.' (ukr. *суп-гуляш*), **гу́рка** 'hurka' < m. *hurka* 'ua.' (ukr. *сорт домашньої ковбаси (суміш каші з потрохами або кров'ю), кров'янка*), **дога́н** 'dohány' < m. *dohány*, N. *dohán* 'ua.' (ukr. *табак*), **ка́вий** 'kávė' < m. *kávė*, N. *kávėi* 'ua.' (ukr. *кава*), **карала́ба** 'karalábé; Brassica oleracea var. gongloides' < m. *karalábé* 'ua.' (ukr. *кольрабі*), **кочо́ня** 'kocsonya' < m. *kocsonya* 'ua.' (ukr. *холодець*), **кру́мплі** 'burgonya; Solanum tuberosum' < m. *krumpli* 'ua.' (ukr. *картопля*), **ле́веш** 'leves' < m. *leves* 'ua.' (ukr. *суп*), **ле́квар** 'lekvár' < m. *lekvár* 'ua.' (ukr. *повидло, варення*), **ма́йош** 'májás' < m. *májás vagy véres hurka* 'ua.' (ukr. *ліверна ковбаса*), **но́ронч** 'narancs' < m. *narancs* 'ua.' (ukr. *апельсин*), **о́ща** 'ostya' < m. *ostya*, N. *oscsa* 'ua.' (ukr. *вафля*), **параді́чка** 'paradicsom; Solanum lyso-

persicum L.' < m. *paradicsom* 'ua.' (ukr. *помідор*), *пасу́ля* 'paszuly; *Phaseolus* L.' < m. *paszuly*, *баб* 'ua.' (ukr. *квасоля*), *пе́жгів* 'pezsgő' < m. *pezsgő*, N. *pezsgőji* 'ua.' (ukr. *шампанське вино*), *па́прика*, *попрі́га* 'paprika; *Capsicum annuum*' < m. *paprika*, N. *porpriga* 'ua.' (ukr. *стручковий перець*), *ра́тота* 'rántotta' < m. *rántotta*, N. *rátota* 'ua.' (ukr. *яєчня*), *рішкáша* 'rizs', < m. *rizskása*, N. *riskása* 'ua.' (ukr. *рис*), *фа́нка*, *фа́нок* 'fánk' < m. *fánk* 'ua.' (ukr. *пончик*, *пампушка*), *шете́мені*, *ші́темені* 'sütemény' < m. *sütemény* 'ua.' (ukr. *містечко*), *шо́вдарь*, *шо́вдырь* 'sertéscomb' < m. N. *sóudar* 'ua.' (ukr. *окіст*), *шо́йт* 'disznósajt' < m. *disznósajt* 'ua.' (vö. ukr. irod. *сальтисон*): (ukr. *сир*);

1.6. edények: *ка́нта* 'kanta' < m. *kanna*, N. *kanta* 'ua.' (ukr. *бідон*), *канчу́в* 'kancsó' < m. *kancsó*, N. *kancsóji* 'ua.' (ukr. *кухоль*), *коршу́в* 'korsó' < m. *korsó*, N. *korsóji* 'ua.' (ukr. *бутель*), *ла́бош* 'lábos' < m. *lábos*, N. *lábos* 'ua.' (ukr. *низька каструля*), *пала́чінто́вка* 'palacsintasütő' < m. *palacsintasütő*, m. N. *palacsintavas* 'ua.' (ukr. *сковорода*), *по́га́р*, *пу́га́р* 'pohár' < m. *pohár* 'ua.' (ukr. *чарка*), *та́нір*, *та́нір* 'tányér' < m. *tányér*, N. *tányír* 'ua.' (ukr. *тарілка*), *те́пша*, *те́пші* 'tepsi' < m. *tepsi* 'ua.' (ukr. *сковорода*), *фі́нджа*, *фі́нжа* 'findza' < m. *findza* 'ua.' (ukr. *чашка з фарфору*);

1.7. ház és a házhoz tartozó kellékek, helyiségek: *геренда́* 'gerenda' < m. *gerenda* 'ua.' (ukr. *балка*, *сволок*), *емелéтовий* 'emeletes' < m. *emeletes* 'ua.' (ukr. *поверховий*), *капу́ра* 'kapu' < m. *kapu* 'ua.' (ukr. *ворота*), *каштéль*, *каштíль* 'kastély' < m. *kastély* 'ua.' (ukr. *палац*), *лу́гош* 'lugas' < m. *lugas* 'ua.' (ukr. *альтанка*), *пала́нок* 'palánk' < m. *palánk* 'ua.' (ukr. *огорожа з дошок*), *сала́ш* 'szállás' < m. *szálláshely* 'ua.' (ukr. *нічліг*), *сала́ш* 'lóistálló' < m. *szállás* 'нічліг' (vö. ukr. irod. *стайня*), *турна́ц* 'tornác' < m. *tornác* 'ua.' (ukr. *танок*), *ту́рня* 'torony' < m. *torony* 'ua.' (ukr. *вежа*), *ша́тор* 'sátor' < m. *sátor* 'ua.' (ukr. *намет*);

1.8. rokoni kapcsolatok és megszólítások: *а́по* 'apa' < m. *apa* 'ua.' (ukr. *батько*), *ба́чі* 'bácsi' < m. *bácsi* 'ua.' (ukr. *дядько*), *бора́т* 'barát' < m. *barát* 'ua.' (ukr. *друг*, *товариш*), *кіша́ссоня* 'kisasszony' < m. *kisasszony* 'ua.' (ukr. *панна*, *дівчина*), *ні́йні* 'néni' < m. *néni*, N. *néjini* 'ua.' (ukr. *жінка*), *по́йтáшка* 'pajtás' < m. *pajtás* 'ua.' (ukr. *друге*, *приятель*), *рі́гов* 'kiabáló nő' < m. *rigó*; *Turdus ericetorum philomelos*, N. *rigóji* 'дрізд' (ukr. *лайлива жінка*), *фа́йта* 'fajta' < m. *fajta* 'ua.' (ukr. *підвид*), *фа́ті(у)в* 'fiú' < m. N. *fattyú* 'fiú' < m. N. *fattyú* 'молодий хлопець'

(ukr. *хлопець*), **фійочкам** (megszóllítás) 'fiacskám' < m. *fiacskám* 'ua.' (ukr. *синочку*), **фіріспор** 'vmire alkalmatlan ember' < m. *fűrészpor*, N. *fi-részpor* (ukr. *людина, нездатна до чого-небудь*), **цімбор**, **цімбора**, **цімбора** 'cimborá' < m. *cimbora* 'ua.' (ukr. *друг, товариш*), **шаркань** 'veszekedős asszony' < m. *sárkány*, (ukr. *лайлива жінка*), **шóвгор**, **шóвгор** 'sógor' < m. *sógor*, N. *sóigor* 'ua.' (ukr. *шурин*);

1.9. használati cikkek: **буділарош** 'bugyelláris' < m. *bugyelláris*, N. *bugyilláros* 'ua.' (ukr. *гаманець*), **гатіжак** 'hátizsák' < m. *hátizsák* 'ua.' (ukr. *рюкзак*), **гóмби(і)ця**, **гóмбічка** 'gomb' < m. *gomb* 'ua.' (ukr. *гу-дзик*), **дййжа** 'dézsa' < m. *dézsa*, N. *déjzsa* 'ua.' (ukr. *дерев'яний цебер*), **дугóвка** 'dugó' < m. *dugó*, N. *dugóу* 'ua.' (ukr. *корок*), **жачкú(ó)в** 'zacskó' < m. *zacskó*, N. *zsacskozó* 'ua.' (ukr. *мішок, мішечок, кульок*), **лáвор** 'lavór' < m. *lavór*, N. *lavor* 'ua.' (ukr. *тазик*), **лáда** 'láda' < m. *láda* 'ua.' (ukr. *великий дерев'яний ящик*), **лампáш** 'lámpás' < m. *lámpás* 'ua.' (ukr. *ліхтар*), **ланц** 'lánc' < m. *lánc* 'ua.' (ukr. *ланцюг*), **лeпeдióв** 'lepedő' < m. *lepedő*, N. *lepedőу* 'ua.' (ukr. *простирadlo*), **манкúв** 'mankó' < m. *man-kó*, N. *mankozó* 'ua.' (ukr. *милиця*), **палачінта** 'vasnehezék' < m. *palacsinta* 'млинци' (vö. ukr. іrod. *вага, яку кладуть на капусту для закваски у бочку*), **пáрна** 'párna' < m. *párna* 'ua.' (ukr. *подушка*), **таплóвка** 'pénztárca' < m. *tapló*, N. *taplóу* 'трут' (ukr. *гаманець*), **шáргaнь** 'sárhányó' < m. *sárhányó* 'ua.' (ukr. *брудозахисне крило*), **шпáрга** 'spárga' < m. *spár-ga* 'ua.' (ukr. *мотузок*), **шпáргийт**, **шпор** 'spór' < m. *sparhelt*, N. *spóуr* 'ua.' (ukr. *грубка, груба*);

1.10. hónapok: **новémбер** 'november' < m. *november* 'ua.' (ukr. *листопад*), **октóвбер** 'október' < m. *október*, N. *októуber* 'ua.' (ukr. *жов-тень*), **септémбер** 'szeptember' < m. *szeptember* 'ua.' (ukr. *вересень*), **фeбруáр** 'február' < m. *február* 'ua.' (ukr. *лютий*), **януáрський** 'januári' < m. *januári* 'ua.' (ukr. *січневий*);

1.11. földterület: **бiртoк** 'birtok' < m. *birtok* 'ua.' (ukr. *маєток*), **йовсáг** 'jóság', m. N. *jóуszág* 'földbirtok', 'ua.' (ukr. *маєток, обйїстя*), **кeрт** 'kert' < m. *kert* 'ua.' (ukr. *город*), **кiшкeрт** 'kiskert' < m. (*virágos*)-*kert*, *kiskert* 'ua.' (ukr. *налісад*), **кóцка** 'kockára osztott földterület' < m. *kocka* 'квадратик' (ukr. *квадратна земельна ділянка*), **тéлек** 'telek' < m. *telek* 'ua.' (ukr. *земельна ділянка під забудування*);

2. Személynevek

2.1. női nevek: **Боріша** ‘Boris’ < m. *Boris*, hivat. *Borbála* (ukr. hivat. *Варвара*), **Єржіка** ‘Erzsike’ < m. *Erzsike*, hivat. *Erzsébet* (ukr. hivat. *Єлизавета*), **Жофіка** ‘Zsófiika’ < m. *Zsófiika*, hivat. *Zsófia* (ukr. hivat. *Софія*), **Жу́жі** ‘Zsuzsi’ < m. *Zsuzsi*, hivat. *Zsuzsa* (ukr. hivat. *Жужа*), **Котіа** ‘Kati’ < m. *Kati*, hivat. *Katalin* (ukr. hivat. *Катерина*), **Марго** ‘Margó’ < m. *Margó*, hivat. *Margit* (ukr. hivat. *Маргіт*), **Монціа** ‘Manci’ < m. *Man-ci*, hivat. *Mária* vagy *Margit* (ukr. hivat. *Марія*, *Маргіт*), **Морішка** ‘Mariska’ < *Mariska*, hivat. *Mária* (ukr. hivat. *Марія*);

2.2. férfi nevek: **Арпі** ‘Árpi’ < m. *Árpi*, hivat. *Árpád* (ukr. hivat. *Арпад*), **Бейла** ‘Béla’ < m. *Béla*, N. *Bejla* (ukr. hivat. *Адальберт*), **Гобі** ‘Gabi’ < m. *Gabi*, hivat. *Gábor* ‘ua.’ (ukr. hivat. *Гаврило*), **Дюрі** ‘Gyuri’ < m. *Gyuri*, hivat. *György* (ukr. hivat. *Юрій*), **Дюсій** ‘Gyuszi’ < m. *Gyuszi*, hivat. *Gyula* (ukr. irod. *Юлій*), **Йовжка** ‘Jóska’ < m. *Jóska*, N. *Jóuska*, hivat. *József* (ukr. hivat. *Йосун*), **Йончі** ‘Jancsi’ < m. *Jancsi*, hivat. *János* (ukr. hivat. *Іван*), **Лоці** ‘Laci’ < m. *Laci*, hivat. *László* (ukr. hivat. *Василь*; az ukrán hivatalos közvéleményben a m. *László* személynevet *Василь* névvel helyettesítik hangtani közelség, de nem etimológiai azonosság alapján), **Пішта** ‘Pista’ < m. *Pista*, hivat. *István* (ukr. hivat. *Степан*), **Тібій** ‘Tibi’ < m. *Tibi*, hivat. *Tibor* (ukr. hivat. *Тібор*), **Ферко** ‘Ferkó’ < *Ferkó*, hivat. *Ferenc* kicsinyített alakja (lat. *Franciscus*) (ukr. hivat. *Федір*; az ukrán hivatalos közvéleményben a m. *Ferenc* személynevet *Федір* névvel helyettesítik hangtani közelség, de nem etimológiai azonosság alapján), **Шоні** ‘Sanyi’ < m. *Sanyi*, hivat. *Sándor* (ukr. hivat. *Олександр*);

3. Emberi testrészek, tulajdonságok

3.1. emberi testrészek: **баву́си**, **баю́са(ы)** ‘bajusz’ < m. *bajusz* ‘ua.’ (ukr. *вуси*), **бімбовка**, **лімбов** ‘férfi nemi szerv’ (eufemizmus) < m. *bimbó*, N. *bimbóу* (ukr. *чоловічий статевий орган*), **копóня** ‘korponya’ < m. *fej* ‘ua.’ (ukr. *голова*, *черепа*), **ла́ба** ‘láb’ < m. *láb* ‘ua.’ (ukr. *нога*), **лампа́ш** ‘fej’ < m. *lámpás* ‘ліхтар’ (vö. ukr. irod. *голова*), **шóвдарь** (anat.) ‘comb’ < m. N. *sóvdar* ‘окіст’ (ukr. *стегно*);

3.2. belső tulajdonságok: **банá** ‘bánat’ < m. *bánat* ‘ua.’ (ukr. *сум*, *горе*), **ба́торность**, **ба́торство** ‘bátorság’ < m. *bátorság* ‘ua.’ (ukr. *смівість*), **бе́тыр** ‘betyár’ < m. *betyár* ‘ifjú levante’ (ukr. *юнак*), **битáнга** ‘bitang’ < m. *bitang* ‘ua.’ (ukr. *нечесний*, *єхидний чоловік*, *волоцюга*), **би-**

тангіський 'bitang-' < m. *bitang* 'ua.' (ukr. розбійницький), **бізівний** 'megbízható' < m. *megbízható* (ukr. надійний), **бімбов** 'gyenge képességű ember' < m. *bimbó*, N. *bimbó* (ukr. людина з обмеженими здібностями), **валівшний**, **валушний** 'való, alkalmas (személyről)' < m. *való* (ukr. здатний), **галиба**, **галиба** 'galiba' < m. *galiba* 'ua.' (ukr. клопіт), **гівер** 'haver' < m. *haver* 'ua.' (ukr. дружок), **гунцут** 'huncut, ravasz ember' < m. *huncut* 'ua.' (ukr. хитрун, шахрай), **гунцут-вілаг** 'huncut ember' < m. *huncut világ* 'ua.' (ukr. хитрун, шахрай), **гурка** 'felfújta béka' < m. 'hurka' (vö. ukr. ірод. ображена людина), **жіван** 'zsivány' < m. *zsivány* 'ua.' (ukr. розбишака, шибеник), **іпний** 'ép' < m. *ép*, N. *ier* 'ua.' (ukr. здоровий), **кедв**, **кедва** 'kedv' < m. *kedv* 'ua.' (ukr. настрій, бажання), **кедвешний** 'kedves' < m. *kedves* 'ua.' (ukr. люб'язний), **кенешний**, **кіняшний** 'kényes' < m. *kényes* 'ua.' (ukr. вибагливий), **кешервешний** 'keserves' < m. *keserves* 'ua.' (ukr. бідолашний), **кофа** 'cserfes nő' < m. *kofa* 'ua.' (ukr. балакуча баба), **ларма** 'lárma' < m. *lárma* 'ua.' (ukr. шум), **лєгінь**, **лігінь** 'legény' < m. *legény* 'ua.' (ukr. хлопець, парубок), **лігіньовий** 'legényes' < m. *legényes* 'ua.' (ukr. молодий), **лотрош** 'rabló' < m. *lator* 'негідник' (ukr. розбійник), **лінгáрь**, **лынгáрь** 'lingár' < m. *lingár* 'ua.' (ukr. гультай, негідник), **лынгáрьоватый** 'lingárkodó' < m. *lingárkodó, tétlenkedő* 'ua.' (ukr. ледарюватий), **люшта** 'lusta' < m. *lusta* 'ua.' (ukr. лінивий), **маргувáтий** vulg. *mn* 'buta' < m. *marha* (ember) 'ua.' (ukr. тупа людина), **міриг** 'méreg' < m. *méreg*, N. *míreg* 'ua.' (ukr. злість), **мийригáшний** 'mérget' < m. *mérget, ideges* 'ua.' (ukr. нервовий, злий), **сóмар** 'buta ember' < m. *szamá*; *Equus asinus* 'осел' (ukr. тупа людина), **сйлгамошний** 'szélhámos' < m. *szélhámos, csalo* 'ua.' (ukr. шахрай), **сиринчлівий** 'szerencsés' < m. *szerencsés* 'ua.' (ukr. везучий, щасливий), **фаратшáг** 'fáradtság' < m. *fáradtság*, N. *fáradtság* 'ua.' (ukr. втома), **фаралóваний** 'fáradt' < m. *fáradt* 'ua.' (ukr. втомлений), **фіріс-пóрський** 'alkalmatlan' (ukr. нездатний), **фрасовáтий** 'frászos' < m. *frászos* 'ua.' (ukr. бісний);

3.3. külső (fizikai) emberi tulajdonságok: **жірош-жеб** 'gazdag ember' < m. *zsíros zseb* (ukr. багач), **бідишний** 'büdös' < m. *büdös* 'ua.' (ukr. смердючий), **біровитий** 'az, aki bír' < m. *erős* 'ua.' (ukr. витривалий), **гóвгíрь** 'magas, erős, veszélyes ember' < *hóhér*, N. *hóher* (ukr. великий, сильний, небезпечний чоловік), **кóвдош** 'koldus' < m. *koldus*, N. *kómdus* 'ua.' (ukr. жебрак), **лєленц** 'lelenc' < m. *lelenc* 'ua.' (ukr. знай-

да), **лѡвгош** 'lógó(s), csavargó, tétlenkedő' < m. lógó(s), N. *лѡгѡѡс* 'ua.' (ukr. *прогульник*), **нюрғаш** 'nyurga' < m. *nyurga* 'ua.' (ukr. *довгов'яза людина*), **пѣцѣцький** 'picike' < m. *picike* 'ua.' (ukr. *малюсінський*), **сѣгѣнь**, **сѣгѣнь** 'szegény' < m. *szegény* 'ua.' (ukr. *бідолаха*), **сѣгѣньшній** 'szegény' (mn) < m. *szegény* (ukr. *бідний*), **чѣмпавый** 'csámpás' < m. *csámpás* 'ua.' (ukr. *кривоногий, клишоногий*), **чѣношній** 'sudár' < m. *csinos* 'миловидний' (vö. ukr. *ірод. стрункий*);

4. Emberi cselekvések

аршовати 'ás' < m. *ás* (ukr. *копати*), **байловати(ся)** 'bébelődik, próbálkozik' < m. *bajlódik* (ukr. *пробувати*), **бирешіти** 'béreskedik' < m. *béreskedik* 'ua.' (ukr. *працювати найманим пастухом*), **биревати, бирувати** 'bír' < m. *bír, képes* 'ua.' (ukr. *могти, витримати*), **битанговати** 'bitangoskodik' < m. *bitangoskodik* 'ua.' (ukr. *робити нечесні справи*), **бичелювати** 'becsül' < m. *becsül* 'ua.' (ukr. *цінити, поважати*), **бізовати, бізувати** 'bízik' < m. *bízik* 'ua.' (ukr. *довіряти, покладатися*), **вагашити** 'vág' < m. *vág* 'ua.' (ukr. *різати*), **гайтовати** 'hajt' < *hajt, kerget* 'ua.' (ukr. *гнати*), **геверовати** 'hever' < m. *hever* 'ua.' (ukr. *лежати*), **енгедовати** 'enged' < m. *enged* 'ua.' (ukr. *пускати, дозволяти*), **капчати** 'kapcsol' < m. *kapcsol* 'ua.' (ukr. *включити*), **кельтовати** 'költ' < *költ* 'ua.' (ukr. *тратити, витрачати*), **кібзувати** 'gondolkodik, elmélkedik' < m. *képzeli* 'уявляти' (ukr. *думати, міркувати*), **кімловати** 'kémler' < m. *kémler* 'ua.' (ukr. *придивлятися, спостерігати*), **ковдовати** 'koldul' < m. *koldul*, N. *kóuldul* 'ua.' (ukr. *просити милостиню*), **корчолятися** < 'korcsolyázik' < m. *korcsolyázik* (vö. ukr. *ірод. кататися на ковзанах*), **ментовати** 'ment' < m. *ment* 'ua.' (ukr. *врятувати*), **лармувати** 'lármázik' < m. *lármázik* 'ua.' (ukr. *шуміти*), **мийриговати** < m. *mérgesít, idegesít* 'ua.' (ukr. *нервувати, виводити з себе*), **навновати** 'megun' < m. *megun* 'ua.' (ukr. *надокучати*), **натерхати** 'megterhel' < m. *terhel* 'ua.' (ukr. *навантажити*), **нінчен** 'nincsen' < m. *nincsen* 'ua.' (ukr. *нема*), **пробаловати** 'próbál' < m. *próbál* 'ua.' (ukr. *пробувати, намагатися*), **рунтати** 'elmozdít, hozzáér vmihez' < m. *ront, rongál* 'псувати' (ukr. *зрушувати, чинати*), **салашовати** 'szállásol' < m. *szállásol* 'ua.' (ukr. *залишатися на нічлізі*), **сановати, санувати** 'szán' < m. *szán* 'ua.' (ukr. *жаліти*), **сокачати** 'szakácskodik' < m. *szakácskodik* 'ua.' (ukr. *куховарити*), **тапшати** 'tapsol' < *tapsol* 'ua.' (ukr. *плескати в долоні*), **тѣцик** 'tetszik',

< m. *tetszik*, N. *teccik* 'ua.' (ukr. *подобатися*), **фаралловáтися** < m. *fáradozik* 'ua.' (ukr. *втомлюватися*), **фуровáти** 'fúr' < *fúr* m. 'ua.' (ukr. *сверлити*), **хосновáти**, **хоснувáти** 'használ' < m. *használ* 'ua.' (ukr. *користуватися*), **чаловáти**, **чалувáти** 'csal' < m. *csal* 'ua.' (ukr. *обманувати*), **шийталувáти** 'sétál' < m. *sétál* 'ua.' (ukr. *прогулюватися*), **шóрити** 'sorba rendez' < m. *sorba rendez* 'ua.' (ukr. *наводити порядок*);

5. A közigazgatási és politikai élet szókincse

5.1. köznevek: **аняорсáг** 'anyaország' < m. *anyaország* 'ua.' (ukr. *країна у відношенні до її відділених територій*), **вáрош**, **вáрыш** 'város' < m. *város* 'ua.' (ukr. *місто*), **вídик** 'vidék' < m. *vidék, táj* 'ua.' (ukr. *місцевість*), **гатáр**, **готáр**, **хитáр** 'határ' < m. *határ* (ukr. *кордон, межа*), **орсáг** 'ország' < m. *ország* 'ua.' (ukr. *країна*), **яраш** 'járás' < m. *járás* 'ua.' (ukr. *район*);

5.2. helynevek: **Берерсáс** 'Beregszász' < m. *Beregszász* (ukr. *иват. Берегове*); **Бóвтрадь** 'Bótrágy' < m. N. *Bóutrágy* (ukr. *иват. Батрадь*), **Кáрпатолийо** 'Kárpátalja' < m. *Kárpátalja* (ukr. *иват. 1919-тől Підкарпаття, 1944-тől Закарпаття*), **Лéмберг** 'Lemberg' < m. *Lemberg* (ukr. *иват. Львів*), **Мадярóрсáг** 'Magyarország' < m. *Magyarország* 'ua.' (ukr. *Угорщина*), **Мýнкач** 'Munkács' < m. *Munkács* (ukr. *иват. Мукачеве*), **Сýвлюш**, **Велýкий Сýвлюш** 'Nagyszőlős' < m. *иват. Nagyszőlős* (ukr. *1946 óta hivatalosan тükörfordítással Виноградів*), **сéвлюшський** 'szőlősi' < m. *szőlősi* (ukr. *иват. виноградівський*), **Унгвар** 'Ungvár' < m. *Ungvár* (ukr. *иват. Ужгород*);

6. A társadalmi élet szókincse

бéреш 'béres' < m. *béres* 'ua.' (ukr. *наймит*), **нéмеш** 'nemes' < m. *nemes* 'ua.' (ukr. *шляхтич*), **солгабýрув** 'szolgabíró' < magy. *szolgabíró* 'ua.' (ukr. *окружний начальник*).

7. Közlekedés, közlekedési eszközök

арсáг, **арсáк** 'országút' < m. *országút* 'ua.' (ukr. *шосейна дорога*), **бiцiглi** 'bicikli' < m. *bicikli*, N. *bicigli* 'ua.' (ukr. *велосипед*), **бóкóр** 'tutaj' < m. *bokor* 'кущ' (ukr. *плит*), **гiнтý(о)в** 'hintó' < m. *hintó*, N. *hintóu* 'ua.' (ukr. *коляска*), **дарáба** 'tutaj' < m. *darab* (ukr. *плит*), **дýнгов** 'kismotorke-rékpár' < m. *dongó*, N. *dungóu* 'ua.' (ukr. *мотоцикл*), **кóцка** 'kockaköves

út' < m. *koska* 'куб(ик)' (ukr. *дорога, прокладена з кам'яних кубиків*), **кочія** 'kocsi' < m. *kocsi* 'ua.' (ukr. *віз, теліга*), **кочіш**, **кочій** 'kocsis' < m. *kocsis* 'ua.' (ukr. *візник*), **ярда** 'járda' < m. *járda* 'ua.' (ukr. *тротуар*).

8. Mértékegység

да́раб 'darab' < m. *darab* 'ua.' (ukr. *штука*), **рока́ш** 'rakás' < m. *rakás* 'sok' (ukr. *куча*), **фала́т** 1. 'vminek egy része' < m. *falat* (ukr. *частина*); 2. 'szántóföldterület része' < m. *falat* (ukr. *частина земельної ділянки*).

9. Kereskedelem, pénzügy

алдомáш 'áldomás' < m. *áldomás* 'ua.' (ukr. *могорич*), **ва́шар** 'vásár' < m. *vásár* 'ua.' (ukr. *ярмарок*), **кінчтарський** 'kincstári' < m. *kincstári* 'ua.' (ukr. *державний*), **пéнг** 'pengő' < m. *pengő* 'ua.' (ukr. *грошова одиниця хортистської Угорщини*), **пяц** 'piac' < m. *piac*, N. *pijac* 'ua.' (ukr. *ринок*), **фі́лер** 'fillér' < m. *fillér* 'ua.' (ukr. *угорська дрібна монета*), **хосéн** 'haszon' < m. *haszon* 'ua.' (ukr. *користь*), **чаварга́ш** 'vándorkereskedő' < m. *csavargó* 'бродяга' (ukr. *мандрівний торговець*).

10. Iskola, oktatás

і́рка 'irka' < m. *irka* 'ua.' (ukr. *шкільний зошит*), **но́тес** 'notesz' < m. *notesz* 'ua.' (ukr. *записна книжка*), **вошкóбла** 'iskola' < m. *iskola*, N. *oskola* 'ua.' (ukr. *школа*), **вошколо́ваний** 'iskolázott' < m. *tanult*, N. *oskolázott* 'ua.' (ukr. *освічена людина*), **ошкола́нський** 'iskolai' < m. *iskolai*, N. *oskolai* 'ua.' (ukr. *шкільний*), **фі́ркати** 'firkál' < m. *firkál* 'ua.' (ukr. *писати кривульками*), **церу́за** 'ceruza' < m. *ceruza* 'ua.' (ukr. *олівець*).

11. Szokások, hagyományok, hiedelmek

босорка́(ня) 'boszorkány' < m. *boszorkány* 'ua.' (ukr. *відьма*), **босоркúнство** 'boszorkányság' < m. *boszorkányság* 'ua.' (ukr. *чаклунство*), **босоркúн-страшко** 'boszorkánymester' < m. *boszorkánymester* 'ua.' (ukr. *чаклун*), **копоршúв** 'koporsó' < m. *koporsó*, N. *koporsóu* 'ua.' (ukr. *труна, домовина*), **мíнден** 'ördög' < m. *minden* 'все' (ukr. *біс*), **серíнча**, **сирíнча** 'szerencse' < m. *szerencse* 'ua.' (ukr. *удача, везіння*), **сохта́ш** 'szokás' < m. *szokás* 'ua.' (ukr. *звичай*), **та́тош** 'táltos ló' < m. *táltos*, N. *tátos* (ukr. *чарівний кінь*), **ша́ркань** 'sárkány' < m. *sárkány* 'ua.' (vö. ukr. *дракон*);

12. Növényvilág

біжолма 'birsalma; Cydonia oblonga L.' < m. *birsalma* 'ua.' (ukr. айва), **іпіря** 'eperfa; Morus' < m. *eperfa* 'ua.' (ukr. шовковиця), **ізабелла** 'izabella' (szőlőfajta) < m. *izabella* 'ua.' (ukr. ізабелла (сорт винограда)), **тенгерія** 'tengeri; Zea mays' < m. *kukorica*, N. *tengeri* 'ua.' (ukr. кукурудза), **хечепече** 'csipkerózsa; Rosa canina L.' < m. *hecsepecs*, N. *hecsepecse* 'csipkebogyó' (ukr. шишина собача).

13. Állatvilág

біка 'bika' < m. *bika* 'ua.' (ukr. бузай), **бóгар** 'bogár; Coleoptera' < m. *bogár* 'ua.' (ukr. жук), **гірчок** 'hörsög; Cricetus vulgaris' < m. *hörsög* 'ua.' (ukr. хом'як), **мáргá, мáржіна** 'marha' < m. *marha* 'ua.' (ukr. худобина), **мóвкушка** 'mókus(ka); Sciurus vulgaris L.' < m. *mókus(ka)*, N. *mókuska* 'ua.' (ukr. білка), **сúньог** 'szunyog' < m. *szunyog* 'ua.' (ukr. комар), **фáйтовий** 'fajtatiszta' < m. *fajtiszta* 'ua.' (ukr. попродуктивний), **фíриг** 'féreg' < m. *féreg*, N. *féireg* 'ua.' (ukr. черв'як), **фóвт** 'raj' < m. *folt*, N. *fóut* (ukr. зграя), **чíвдирь** 'csödör' < m. *csödör* 'ua.' (ukr. жебець), **чíга-бíга** 'csigabiga; Gastropoda' < m. *csigabiga* 'ua.' (ukr. слимачок), **чíкíв, чíкúв** 'csikó' < m. *csikó* 'ua.' (ukr. лоша), **шваб** 'svábbogár; Periplaneta orientalis' < m. *svábbogár* 'ua.' (ukr. тарган).

14. Egészségügy

битіог 'betegség' < m. *beteg(ség)* 'ua.' (ukr. хвороба), **битіжний** 'beteg' < m. *beteg* 'ua.' (ukr. хворий), **гýта** 'guta' < m. *guta* 'ua.' (ukr. апоплексичний удар, параліч), **коргáз** 'kórház' < m. *kórház* 'ua.' (ukr. лікарня), **ментівка** 'mentő(autó)' < m. *mentőautó* 'ua.' (ukr. швидка допомога), **фрас** 'frász' < m. *frász* 'ua.' (ukr. біс).

15. Szórakozás, játékok

бургóви 'brúgó' < m. N. *brúgói* 'nagybögő' (ukr. контрабас), **вендеглів** 'vendéglő' < m. *vendéglő*, N. *vendéglőü* 'ua.' (ukr. ресторан), **ка́вийгаз** 'kávéház' < m. *kávéház* 'ua.' (ukr. кав'ярня), **ка́ріка** 'körtánc' < m. *karika* 'круг' (vö. ukr. irod. хоровод), **кóруш** 'kórus' < m. *kórus* 'ua.' (ukr. хор), **корчóлі** 'korcsolya' < m. *korcsolya* 'ua.' (ukr. ковзани), **лóбда, лóпта** 'labda' < m. *labda*, N. *lapta* 'ua.' (ukr. м'яч), **мулатшаг** 'mulatság' < m. *mulatság*, N. *mulacság* 'ua.' (ukr. розвага), **нóвта** 'nóta' < m. *nóta*

‘ua.’ (ukr. *пісня, мелодія*), **турішта** ‘turista’ < m. *turista* ‘ua.’ (ukr. *турист*), **чárда** ‘csárda’ < m. *csárda* ‘ua.’ (ukr. *корчма, шинок*), **чárдаш** ‘csárdás’ < m. *csárdás* ‘ua.’ (ukr. *чардаш – вид угорського народного танцю*).

16. Termelési szakszavak

16.1. bizonyos szakmák képviselői, tisztségek viselői, egyes társadalmi csoportokhoz tartozó egyének: **активішта** ‘aktivista’ < m. *aktivista* ‘ua.’ (ukr. *активіст*), **бірів** ‘bíró’ < m. *bíró* ‘ua.’ (ukr. *сільський староста*), **борбіль** ‘borbély’ < m. *borbély* ‘ua.’ (ukr. *перукар*), **бóхтар** ‘bakter’ < m. *bakter* ‘ua.’ (ukr. *сторож*), **гáзда** ‘gazda’ < m. *gazda* ‘ua.’ (ukr. *господар*), **гайтів** ‘erdőkerülő’ < m. *hajtó* ‘ua.’ (ukr. *польовий сторож, лісник*), **гéнтиш** ‘hentes’ < m. *hentes* ‘ua.’ (ukr. *м’ясник*), **гóвгерь** ‘hóhér’ < *hóhér* ‘ua.’ (ukr. *кат*), **калапóш** ‘kalapos’ < m. *kalapos* ‘vezető pozícióban lévő ember’ (ukr. *керівник*), **керитýв** ‘kerítő’ < m. *kerülő*, N. *kerelő* ‘mező- vagy erdőőr’ (ukr. *польовий сторож, наглядач*), **комедіáш** ‘komédiás’ < m. *komédiás* ‘ua.’ (ukr. *комедіант*), **комунішта** ‘kommunista’ < m. *kommunista* ‘ua.’ (ukr. *комуніст*), **мештér** ‘mester’ < m. *mester* ‘ua.’ (ukr. *майстер*), **попшáг** ‘papság’ < m. *papság* ‘ua.’ (ukr. *духовенство*), **пóрошт** ‘paraszt’ < m. *paraszt* ‘ua.’ (ukr. *селянин, проста людина*), **пюшпийк** ‘püspök’ < m. *püspök* ‘ua.’ (ukr. *єпископ*), **сабýв** ‘szabó’ < m. *szabó* ‘ua.’ (ukr. *кравець*), **сепаратішта** ‘szeparatista’ < m. *szeparatista* ‘ua.’ (ukr. *сепаратист*), **сокáч** ‘szakács’ < m. *szakács* ‘ua.’ (ukr. *кухар*), **танáчош** ‘tanácsos’ < m. *tanácsos* ‘ua.’ (ukr. *радник*), **терорішта** ‘terrorista’ < m. *terrorista* ‘ua.’ (ukr. *терорист*), **фотбалішта** ‘futballista’ < m. *futballista* ‘ua.’ (ukr. *футболіст*), **югac** ‘juhász’ < m. *juhász* ‘ua.’ (ukr. *вівчар*);

16.2. munkaeszközök: **аршóв**, **аршýв** ‘ásó’ < m. *ásó*, N. *ársó* ‘ua.’ (ukr. *заступ*), **бáлта** ‘balta’ < m. *balta* ‘ua.’ (ukr. *сокира*), **бігáрь** ‘bige’ < m. *bige* ‘bot, pálcá’ (ukr. *палка*), **бóта** ‘bot’ < m. *bot* ‘ua.’ (ukr. *палка, дрючок*), **гарáдічі** ‘grádics, garádics’ < m. N. *garádics* ‘ua.’ (ukr. *приступка*), **руд** ‘rúd’ < m. *rúd* ‘ua.’ (ukr. *жердина, дишло*), **сарсáма**, **серсáма** ‘szerszám’ < m. *szerszám* ‘ua.’ (ukr. *інструмент, прилад*), **фийк** ‘fék’ < m. *fék*, N. *féjk* ‘ua.’ (ukr. *гальмо*), **фійса** ‘fejsze’ < m. *fejsze* ‘ua.’ (ukr. *сокира*), **фйрес** ‘fűrész’ < m. *fűrész*, N. *fírész* ‘ua.’ (ukr. *пила*), **фурýв** ‘fűrő’ < m. *fűrő*, N. *furó* ‘ua.’ (ukr. *свердел*);

17. Katonaság

а́дуйв ‘ágyú’ < m. *ágyú* ‘ua.’, **го́нвед** ‘magyar lovasság’ < m. *honvéd* (ukr. *угорська кіннота*), **гусáр** ‘huszár’ < m. *huszár* ‘ua.’ (ukr. *гусар*), **ка-ту́на** ‘katona’ < m. *katona* ‘ua.’ (ukr. *солдат*), **ле́венте** ‘vitéz; katonai kiképzésben részt vevő ifjúsági szervezet tagja’ < m. *levente* ‘ua.’ (ukr. *лицар*), **олго́днодь** ‘alhadnagy’ < m. *alhadnagy* ‘ua.’ (ukr. *молодший лейтенант*), **та́лпаш** ‘gyalogos katona’ < m. *talpas* ‘ua.’ (ukr. *піхотинець*), **фейго́днодь** ‘főhadnagy’ < m. *főhadnagy* ‘ua.’ (ukr. *старший лейтенант*).

18. Mezőgazdasági eszközök

ва́лів ‘vályú’ < m. N. *válóу* ‘ua.’ (ukr. *ночви, годівниця*), **га́тико-шар** ‘hátikosár’ < m. *hátikosár* ‘ua.’ (ukr. *спинна корзина*), **горди́в**, **гор-дуйв** ‘hordó’ < m. *hordó*, N. *hordóу* ‘ua.’ (ukr. *бочка*), **канта́р** ‘kantár’ < m. *kantár* ‘ua.’ (ukr. *вездечка*), **ко́шар** ‘kosár’ < m. *kosár* ‘ua.’ (ukr. *корзина*).

19. Természeti jelenségek, domborzat

буркúт ‘borkút’ < m. *borkút* ‘ua.’ (ukr. 1. *кисла мінеральна вода ‘ásványvíz’* 2. *джерело мінеральної води ‘ásványvízforrás’*), **га́ба** ‘hul-lám; hullámverés’ < m. *hab* (ukr. *морська хвиля*), **косало́(ý)в** ‘kaszáló’ < m. *kaszáló* ‘ua.’ (ukr. *покіс*), **оро́нь** ‘arany napsugár’ < m. *arany* ‘золото’ (ukr. *золоте сонячне проміння*), **фа́тєл** ‘esőfátyol’ < m. *fátyol* ‘вуаль’ (a m. *esőfátyol kalkja*) (ukr. *дощова завеса*), **фо́рраш** ‘forrás’ < m. *forrás* ‘ua.’ (ukr. *джерело*), **шейтало́в** ‘sétálólóhely’ < *sétáló* ‘ua.’ (ukr. *прогулян-кова вулиця*), **ча́паш** ‘csapás’ < m. *csapás* ‘ua.’ (ukr. *просіка, стежка*), **теметі́в**, **ті́ниті́в**, **ті́миті́в** ‘temető’ < m. *temető* ‘ua.’ (ukr. *кладовище*).

20. Színek

барна́стый ‘barna’ < m. *barna* ‘ua.’ (ukr. *коричневий*), **таркани́-стый** ‘tarka’ < m. *tarka* ‘ua.’ (ukr. *рябий*).

21. Vadászat

вада́ска ‘vadászat’ < m. *vadászat* ‘ua.’ (ukr. *полювання*), **во́дác** ‘vadász’ < m. *vadász* ‘ua.’ (ukr. *мисливець*), **вада́сити** ‘vadászik’ < m. *va-dászik* ‘ua.’ (ukr. *полювати*).

22. Határozószók

бáнно 'bánatosan' < m. *bánatosan* 'ua.' (ukr. сумно), **бáтром, бáторно** 'bátran' < m. *bátran* 'ua.' (ukr. сміливо), **бизу́вно, бизі́вно** 1. 'magabiztosan' < m. a m. *biz* valamelyik származékából ered (ukr. упевнено), 2. 'bizonyára' < m. *bizonyára* 'ua.' (ukr. напевне, мабуть), **бизу́нь, бізoнь, бизу́нь** 'bizony' < m. *bizony* 'ua.' (ukr. справді, дійсно), **гáмішно** 'hamisan' < m. *hamisan* 'ua.' (ukr. єхидно, лукаво), **гля́ба** 'hiába' < m. *hiába*, N. *hijába* 'ua.' (ukr. даремно, марно), **й́пен, й́ппен** 'éppen' < m. *éppen* 'ua.' (ukr. якраз, саме), **кédвешно** 'kedvesen' < m. *kedvesen* 'ua.' (ukr. люб'язно), **кешéрвешно** *hat* 'keservesen' < m. *keservesen* 'ua.' (vö. ukr. irod. *важко*), **кíпом** 'ilyenképpen, ilyenformán' < m. *képpen* 'ua.' (ukr. таким чином), **мýсай** 'muszáj' < m. *muszáj* 'ua.' (ukr. потрібно, необхідно), **пíцинько** 'picit' < m. *picit* 'ua.' (ukr. трошки), **по-бéтьярськи** 'betyár módra' < m. *betyár módra* (vö. ukr. irod. *по-молодецькому*), **по ли́гінськы** 'legényesen' < m. *legényesen* 'ua.' (ukr. *по-парубоцькому*), **пýнтошно** 'pontosan' < m. *pontosan* 'ua.' (ukr. точно), **рéндешно** 'rendesen' < m. *rendesen* 'ua.' (ukr. правильно), **сíвешно** 'szívesen' < m. *szívesen* 'ua.' (ukr. сердечно), **фíномно** 'finoman' < m. *finoman* 'ua.' (ukr. смачно), **чíношно** 'szépen' < m. *csinosan* 'миловидко' (ukr. струнко), **шўга** 'soha' < m. *soha* 'ua.' (ukr. ніколи).

23. Számnevek

гáром 'három' < m. *három* 'ua.' (ukr. три), **й́зир** 'ezer' < m. *ezer* 'ua.' (ukr. тисяча).

24. Segédszók

24.1. kötőszók: **авáть** 'avagy' < m. *avagy* 'ua.' (ukr. або), **вaдь, вaть** 'vagy' < m. *vagy* 'ua.' (vö. ukr. або), **пéдик, пíдік** 'pedig' < m. *pedig* 'ua.' (ukr. але, протє);

24.2. indulatszók: **гóйра** 'hajrá' < m. *hajrá* 'ua.' (ukr. ірод. ура), **éне-бéне** 'ejnye-bejnye' < m. *ejnye-bejnye* 'ua.' (vö. ukr. тьху!), **й́йен** 'éljen!' < m. *éljen* 'ua.' (ukr. хай живе!);

25. Egyéb

багов 'semmiség' < m. *bagó*, N. *bagó* 'жувальний тютюн' (ukr. *нікчемність*), **бороцкóвий** 'barack-' < m. *barack*- 'ua.' (ukr. *абрикосовий*), **валóвшний, валу́шний** 'használható valamire (tárgyról)' < m. *való* (ukr. *придатний*), **дуду́рува́ти** 'dudorodik' < m. *dudorodik* 'ua.' (ukr. *ви-пирати*), **жіванський** 'zsivány-' < m. *zsivány*- 'ua.' (vö. ukr. ірод. *злодій-ський*), **карікóвий** 'karika-' < m. *karika*- 'ua.' (ukr. *круглий*), **клáсікуш** 'klasszikus' < m. *klasszikus* 'ua.' (ukr. *класичний*), **орóнь** 'arany' < m. *arany* 'ua.' (vö. ukr. ірод. *золото*), **ороньóвий** 'arany-' < m. *arany*- (mn.) 'ua.' (ukr. *золотий*), **сигіня́шность** 'szegénység' < m. *szegénység* 'ua.' (ukr. *бідність*), **шор** 1. 'sor' < m. *sor* 'ua.' (ukr. *ряд*), 2. 'rend' (ukr. *порядок*), **фа́тьол** 'szomorúság fátyla' < m. *fátyol* (ukr. ірод. *пелена смутку*), **цімбóрський** 'baráti' < m. *baráti* 'ua.' (ukr. *який належить до друго-ві*), **яндик** 'ajándék' < m. *ajándék* 'ua.' (ukr. *подарунок*).

Több fogalomkörben archaizmusokat találunk (számuk meghaladja a harmincat). A szakmák, a mesterségek, a tisztségek, a katonaság, a pénz-ügyek és pénznemek, a földterület, a közlekedési eszközök fogalomkörébe tartozó szavak közül több is elavult, archaikus rétegét alkotja nemcsak az átadó nyelvnek/nyelvjárásoknak, hanem az átvevő nyelvnek is. Ezek a következők: **а́дув** 'ágyú' (ukr. *гармата*), **бе́реш** 'béres' (ukr. *наймит*), **бире-ші́ти** 'béreskedik' (ukr. *працювати найманим пастухом великої рога-тої худоби*), **бі́рів** 'bíró' (ukr. *сільський староста*), **бі́рток** 'birtok' (ukr. *маєток*), **бо́ко́р** 'tutaj' < m. *bokor* 'кущ' (ukr. *пліт*), **борбі́ль** 'borbély' (ukr. *перукар*), **буді́ла́рош** 'bugyelláris' (ukr. *гаманець*), **будю́го́ви** 'bugyogó' (ukr. *жіночі труси, шаровари*), **га́йтів** 'erdőkerülő' (ukr. *польо-вий сторож, лісник*), **га́раді́чі** 'grádics, garádics' (ukr. *приступка*), **гін-ту́(о)в** 'hintó' (ukr. *коляска*), **го́нвед** 'magyar lovasság' (ukr. *угорська кіннота*), **гусáр** 'huszár' (ukr. *гусар*), **да́раба** 'tutaj' < m. *darab* 'шматок, скибка' (ukr. *пліт*), **і́рка** 'írka' (ukr. *шкільний зошит*), **каштéль, каш-ті́ль** 'kastély' (ukr. *палац*), **ке́риту́в** 'kerülő' (ukr. *польовий сторож, на-глядач*), **кі́нчтарський** 'kincstári' (ukr. *державний*), **кіша́ссоня** 'kisasz-szony' (ukr. *панна, дівчина*), **ле́венте** 'vitéz; katonai kiképzésben részt ve-vő ifjúsági szervezet tagja' (ukr. *лицар*), **не́меш** 'nemes' (ukr. *шляхтич*), **олго́днодь** 'alhadnagy' (ukr. *молодший лейтенант*), **пе́нге** 'pengő' (ukr. *грошова одиниця хортистської Угорщини*), **по́рост** 'paraszt' (ukr. *селя-*

нин, проста людина), солгабiров ‘szolgabíró’ (ukr. *окружний начальник*), талпаш ‘sorkatona’ (ukr. *рядовий солдат*), танáчoш ‘tanácsos’ (ukr. *радник*), таплóвка ‘pénztárca’ (ukr. *гаманець*), ўеш, вўйoш ‘ujjas’ (ukr. *піджак із сукна, куртка*), фейгóднодь ‘főhadnagy’ (ukr. *старший лейтенант*).

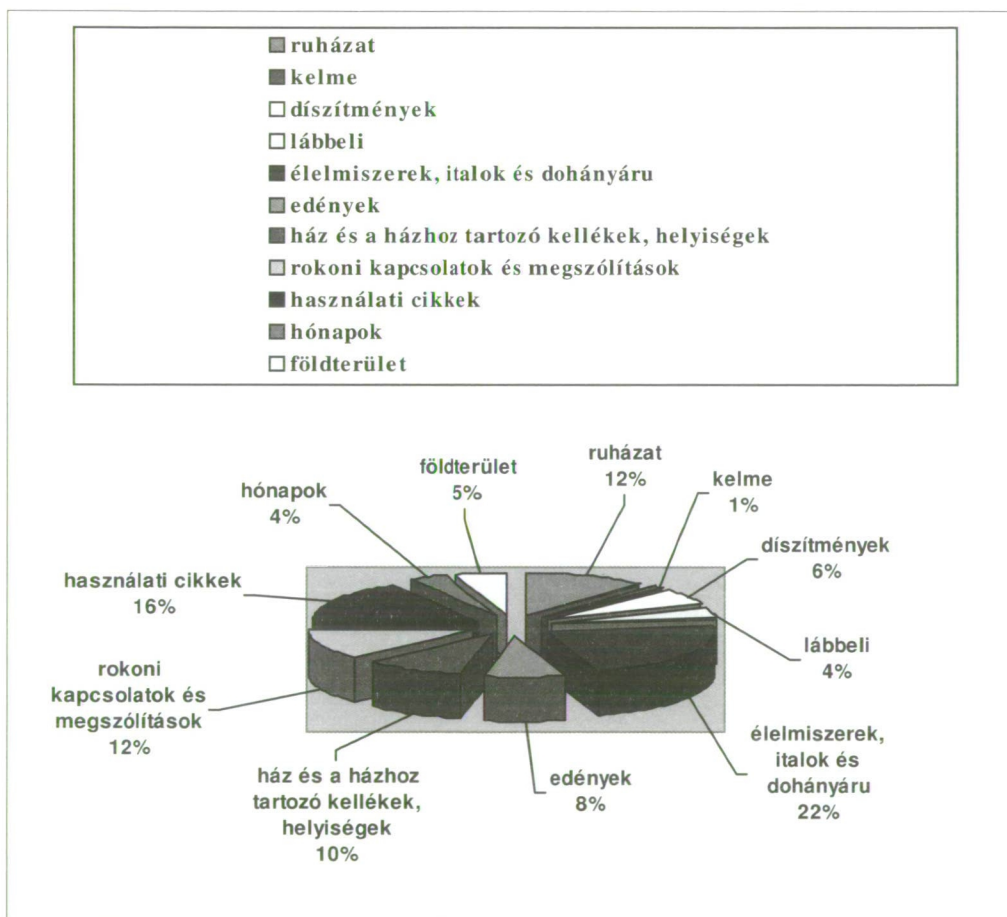
A példák alapján látható, hogy a legtöbb szó (összesen 114) az életvitel szókincséhez tartozik (vö. 3., 4. ábra). Ez azt bizonyítja, hogy a magyar és a ruszin nép elsősorban a hétköznapi élet területén volt kapcsolatban egymással. Viszonylag számottevők a termelési szakszavak, a személynevek, az emberi testrészek, a tulajdonságok és a cselekvések fogalomkörök példáinak aránya is (vö. 2. ábra).

2. ábra: A ruszin irodalomban előforduló hungarizmusok számadatai, illetve százalékos aránya

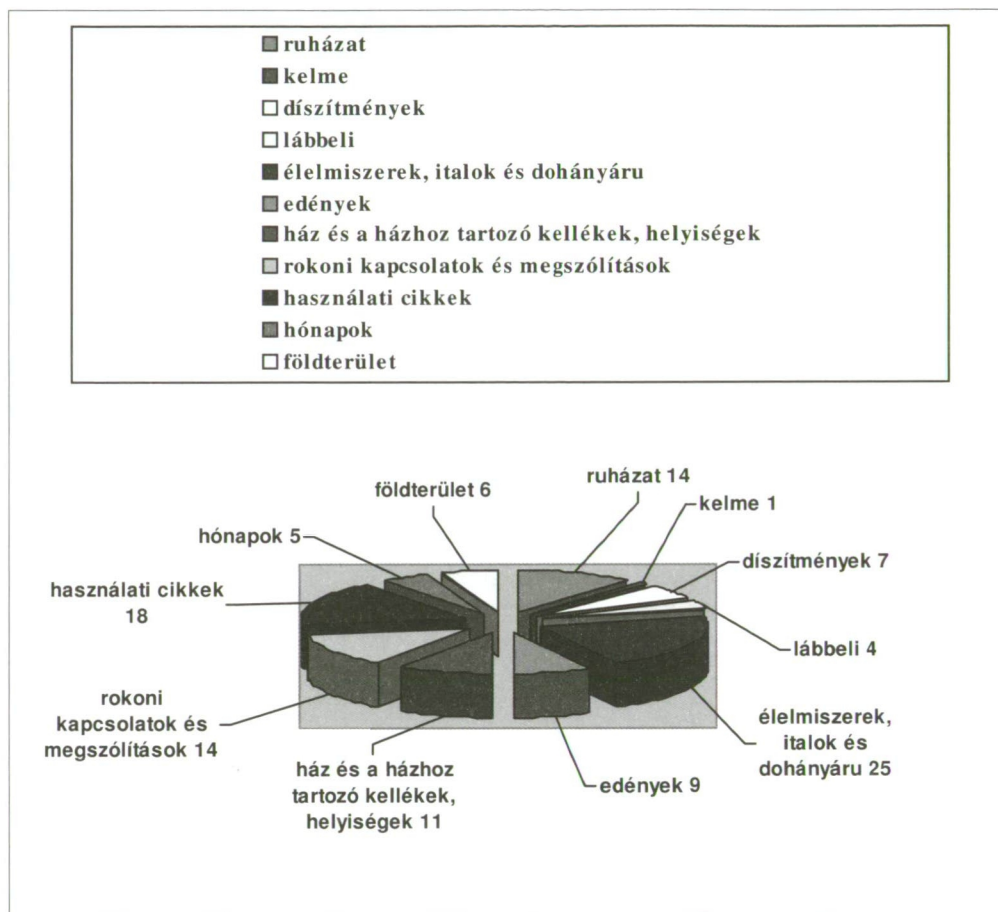
Fogalomkörök	Számadat	Százalékos arány
1. Az életvitel szókincese	114	27,2 %
2. Személynevek	20	4,8 %
3. Emberi testrészek, tulajdonságok	55	13,1 %
4. Emberi cselekvések	35	8,4 %
5. A közigazgatás és politikai élet szókincese	15	3,6 %
6. A társadalmi élet szókincese	3	0,7 %
7. Közlekedés, közlekedési eszközök	10	2,4 %
8. Mértékegység	3	0,7 %
9. Kereskedelem, pénzügy	8	1,9 %
10. Iskola, oktatás	7	1,7 %
11. Szokások, hagyományok, hiedelmek	9	2,1 %
12. Növényvilág	5	1,2 %
13. Állatvilág	13	3,1 %
14. Egészségügy	6	1,4 %
15. Szórakozás, játékok	12	2,9 %
16. Termelési szakszavak	34	8,1 %
17. Katonaság	8	1,9 %
18. Mezőgazdasági eszközök	5	1,2 %
19. Természeti jelenségek, domborzat	10	2,4 %

20. Színek	2	0,5 %
21. Vadászat	3	0,7 %
22. Határozószók	20	4,8 %
23. Számnevek	2	0,5 %
24. Segédszók	6	1,4 %
25. Egyéb	14	3,3 %
Összesen:	419	

3. ábra: Az életvitel szókincse (százalékos arány)

4. ábra: Az életvitel szókincse (számadat)

FORRÁSMŰVEK

- Бордуляк, Т. 1988, *Твори*. Київ, 366 р.
- Керча, І. ²2002, *Утцюзнина: Читанка для недільні школи*. Ужгород, 190 р.
- Керча, Т. 2003, *Было ци не было*. Ужгород, 175 р.
- Кешеля, Д. 1993, *Державна копоня, або Листи до пана Президента*. Ужгород, 63 р.
- Кешеля, Д. 1997, *Жіванський світ: Роман із народного життя у трьох серіях*. Ужгород, 188 р.
- Крудій, Д. 2002, *Наші добрі русини*. Magyarról fordította Kerča I. Мішкольц–Ужгород, 157 р.
- Маковей, О. 1990, *Твори в двох томах, т. 2*. Київ, 526 р.
- Мартович, Л. 1949, *Вибрані твори*. Київ, 226 р.
- Мідянка, П. 1994, *Фараметлики*. Ужгород, 64 р.
- Мідянка, П. 1999, *Зелений фирес: Поезії*. Ужгород, 138 р.
- Мідянка, П. 2001, *Трава господня*. Ужгород, 32 р.
- Петровцій, І. 1999, *Наші и нинаші співанкы*. Ужгород, 144 р.
- Петровцій, І. 2004, *Послідні співанкы: Русинська поезия*. Ужгород, 160 р.
- Потушняк, Ф. 1973, *Честь роду*. Ужгород, 246 р.
- Потушняк, Ф. 1980, *Твори*. Київ, 495 р.
- Станинець, Ю. 1991, *Юра Чорний*. Ужгород, 254 р.
- Станинець, Ю. 2006, *Сусіди (роман)*. Ужгород, 398 р.
- Стефаник, В. 1977, *Новели*. Ужгород, 175 р.
- Фантич, В. 1997, *Отцюзнино, русинська, християнська!* Ужгород, 162 р.
- Фединишинець, В. 1999, *Мы – слызинка на земли*. Ужгород, 78 р.
- Фединишинець, В. 2002, *Аванте, Авантарде! Модирні стихи на карпато-рутенському языкови*. Ужгород, 51 р.
- Федькович, Ю. 1953, *Вибрані твори*. Львів, 308 р.
- Чендей, І. 1980, *Кринична вода: Повість*. Ужгород, 284 р.
- Черемшина, М. 1952, *Вибрані твори*. Ужгород, 358 р.
- Чучка, П. 1992, *Вичурки по-баранинські: Закарпатська застільна книга у 2-х томах*. Том перший і останній. Баранинці–Ужгород, 120 р.

IRODALOM

- Барань, Є. 2009, Лексичні гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття. *Українська мова, № 2*. Київ: Інститут української мови НАН України, 56–69.
- Барань-Комари, Е. 2008, Отражение влияния венгерского языка на закарпатский диалект украинского языка в процессе межъязыковых взаимодействий. В кн.: Балуж, Т.В. (отв. ред.) – Стариченок, В.Д. – Кудреватых, И. П., *Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы. Материалы Международной научной конференции г. Минск, 20–21 марта 2008 г. в 2 ч., ч. 2*. Минск, 7–9.

- Барань-Комарі, Є. 2005, До питання про угоризми у народній мові карпатоукраїнців (русинів) Закарпаття. *Studia Russica* XXII. Budapest, 115–129.
- Барань-Комарі, Є. 2008, Угорські лексичні запозичення у закарпатській русинській народній мові: на основі збірки поезій Івана Петровця «Наші и нинаші співанки»). In: Moser, M. – Zoltán, A. (Hrsg.), *Eine geteilte Nation in Österreich-Ungarn: Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) im Blickfeld von Wien und Budapest*. (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 4.) Wien–Budapest, 193–216.
- Васовчик, В.Ю. 1982, Лексичні мадяризми у збірнику українських казок «Біля райських воріт» під редакцією І. Сенька. В кн.: *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами*. Ужгород, 121–122.
- Дже, Л. 1961, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica* VII. Budapest, 139–176.
- Дуличенко, А.Д. 1998, Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания. В кн.: Duličenko, A.D. (red.), *Языки малые и большие... In teteriam acad. Nikita I. Tolstoi*. (= Slavica Tartuensia IV). Tartu, 26–36.
- Дуличенко, А.Д. 2008, *Письменность и литературные языки Карпатской Руси (X–XX вв.)*. Ужгород.
- Лизанец, П.Н. 1976, *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття: Венгерско-украинские межъязыковые связи*. Будапешт.
- Лизанец, П.М. 1965а, Лексичні мадяризми в художніх творах О. Духновича. В кн.: *Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича. Тези доповідей та повідомлень до наукової сесії, присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича*. Ужгород, 51–55.
- Лизанец, П.М. 1965b, Діалектизми-мадяризми та їх стилістичні функції в романі М.І. Томчання «Жменяки». В кн.: *Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія мовознавча*. Ужгород, 71–75.
- Мокань, А.А. 1977, Лексические унгаризмы в мараморошских украинских говорах. В кн.: *Вопросы финно-угорской филологии, вып. 3*. Ленинград, 100–124.
- Орос, В.И. 1997, Сохранение иноязычных элементов в речи населения Закарпаття на материале с. Стеблевка (Салдобош) Хустского района. *Acta Hungarica*. Ужгород, 27–35.
- Фекета, И.И. 1977, Венгерские заимствования в закарпатских рукописях XVII ст. В кн.: *Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязях с языками и литературами народов СССР. Тезисы докладов Всесоюзного научного совещания финно-угроведов*. Ужгород, 78.
- Bakos Ferenc 1989, A magyar szókészlet román elemei. In: Balázs J. (szerk.), *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, 47–94.
- Csopey László 1881, Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi közlemények* XVI, 270–294.
- Dezső László 1989, *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai*. Budapest.

- Knieszsa István 2000, Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű Gyula (szerk.), *A magyarság és a szlávok*. Budapest, 137–152.
- Lizanec P. M. 1970, *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok: a kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján*. (Egyetemi jegyzet.) Uzshorod.
- Mazuch Ede 1986, Magyar szók a hazai rutén nyelvben. *Magyar Nyelvőr* XXV, 298–299.
- Rot Sándor 1989, A magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás. In: Balázs J. (szerk.), *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, 351–401.
- Zoltán András 2001, A szláv mikronyelvek helyzete és fennmaradási esélyei. *Kisebbségkutatás* 10, № 3, 534–537.

РЕЗЮМЕ

Тематична класифікація гунгаризмів на основі літературних творів русинських письменників Західної України

У статті розглянуто тематичну класифікацію гунгаризмів на основі літературних творів русинських письменників Західної України. Звернено увагу на історію дослідження проблем тематичної класифікації гунгаризмів у працях українських та угорських мовознавців. Виділено двадцять п'ять тематичних груп, до яких віднесено 419 угорських лексичних одиниць. Зіставлено тематичні групи гунгаризмів у західно-українських говорах та літературних творах. З'ясовуються питання полісемії гунгаризмів.

На основі тематичних груп з'ясовано, що найбільше гунгаризмів віносяться до тематичної групи «побутова лексика», яка поділяється на одинадцять підгруп (114 лексичних одиниць). Це є доказом того, що угорці та русини мали повсякденні стосунки в першу чергу на побутовому рівні. Відносно велика кількість слів угорського походження увійшла до таких тематичних груп: «назви частин тіла людини та її властивостей» (55 лексичних одиниць), «назви дій» (35 лексичних одиниць) та «слова виробничо-професійної лексики» (34 лексичних одиниць).

ДРЕВНЕРУССКОЕ И БАРОЧНОЕ ПОНИМАНИЕ СЛОВ «КНИГА» И «ПИСАТЕЛЬ»

Иштван Феринц

Известно, что относительная монолитность древнерусской литературы сохраняется до конца XVI века, но XVII век является веком перехода от древнерусской литературы к новой и подготовки радикальных перемен в русской литературе. Этот переход означает европеизацию русской культуры, ее переориентацию сначала на католическую Польшу, а затем на протестантскую Голландию, и, наконец, на Францию. Со второй половины XVII в., особенно после присоединения к Московскому государству Украины, расширяются и углубляются культурные связи России с Украиной и Белоруссией. После Брестской унии 1596 г. украинская и белорусская православная интеллигенция искала помощи в Москве. В Москве появляются книги, написанные на Юге, однако важно подчеркнуть, что в Москву переносятся не столько памятники, сколько стиль, литературные приемы, направления, эстетические вкусы и представления. Из Киева в Москву вызываются ученые люди для устройства училищ, для перевода и печатания книг, и «они несли с собой и общие навыки научного языка и мышления, и свою профессиональную терминологию» – как писал В.В. Виноградов (1945: 73).

Как одно из проявлений влияния нового типа может рассматриваться барокко. Русское барокко – это не только отдельные произведения, переведенные с польского или пришедшие с Украины и из Белоруссии. Это прежде всего литературное направление, возникшее под влиянием польско-украинско-беларусского воздействия. Вопросам русского барокко А.М. Панченко посвятил статью: «Два этапа русского барокко» (Панченко 1977). Вопросы переходного века и влияния барокко на русскую литературу А.М. Панченко (1979, 1980: 126) рассматривает в плане столкновения и смены культурных ценностей. На его выводы будем опираться при определении причины противостояния средневековой и барочной культур, а также при различии древнерусского и барочного понимания культуры.

Верно, что в XVII в. русское общество раскололось, что его сотрясали социальные, конфессионные, культурные распри, но одно время и одна страна породили людей, которые вели эту борьбу. У них было одинаковое «ощущение жизни», все думающие люди чувствовали, что они присутствуют при неслыханной ломке, что происходит радикальная смена ценностей. Очевидный закат Древней Руси традиционалисты переживали как мучительную утрату, как национальную и личную катастрофу. Они расценивали его как некое злоумышление, как посягательство на русскую культуру. В том, что официальная Россия (прежде всего двор и правящая верхушка) стала перенимать европейское барокко, традиционалисты усматривали прямое вероотступничество. «*Выпросил у бога светлую Росию сатана, – писал Аввакум, – да же очервленит ю кровию мученическою*» (Житие: 95). Опасение за честь Руси звучит, например, в челобитной соловецких монахов царю Алексею Михайловичу (сентябрь 1667 года): «*Не вели, государь, тем новым учителем [...] истинную нашу православную веру [...] изменить, чтобы нам [...] тою новою верою прародителей твоих государевых и святых не посрамить, а иноземцам и наемником [...] впредь дерзновения не подати*» (Панченко 1980: 130).

Барочную культуру характеризует состязание культурных ценностей. Средневековая Русь, конечно, знала и принцип диспута (существовал даже особый жанр «прения»), и реальные, очные и заочные, устные и письменные учено-философские споры, но в XVII в. ученые прения значительно учащаются и становятся непременным элементом культуры. Другими словами, количественное учащение диспутов следует толковать как качественную перемену. Глава «латинствующих» Симеон Полоцкий считает, что диспут не только допустим, не только нормален, но и желателен. (Он сам являлся участником нескольких споров, например, Симеон Полоцкий в 1666 г. состязался с заключенным Аввакумом, затем публично спорил с Епифанием Славинецким и др.). Иначе говоря, Симеон Полоцкий – сторонник состязательной культуры, «Состязание – это игра „острых разумом“, искушенных в науках интеллектуалов, это их быт, их обязанность» (Панченко 1996: 200). Приведенные А.М. Панченко диспуты убедительно свидетельствуют, что состязательность вошла в плоть культуры «бунташного века». Состязаются и авторы, и культурные аксиомы, ценности, прежде всего та-

кие важнейшие понятия, как произведение и автор, как книга и писатель.

В Древней Руси была своя классификация и своя иерархия книг (См. об этом Лихачев 1973: 49). Как и в любой средневековой литературе, на первом месте находились «душеполезные» книги – Писание, затем Предание (произведения отцов и учителей церкви, постановления семи вселенских соборов), сочинения русских авторов, причисленных к лику святых и т.д. Несмотря на многочисленные пожары в средние века, книжное наследие Древней Руси поражает своей огромностью.

Размышляя о нем, мы наталкиваемся на следующий парадокс: книг много в монастырских библиотеках, а больших личных библиотек нет. Состоящая из сотен и тысяч томов личная библиотека – это явление барокко. Такие собрания, равные по числу книгохранилищам крупнейших русских монастырей были у Симеона Полоцкого, Сильвестра Медведева, Стефана Яворского и других «новых учителей».

Отгадку парадокса и здесь нужно искать в сфере культурных идеалов. Обратимся к Аввакуму, самому яркому защитнику и выразителю древнерусских идеалов. Его «Житие» завершается несколькими самостоятельными в сюжетном плане рассказами, которые по функции подобны традиционным агиографическим «чудесам». В первом из этих рассказов Аввакум вспоминает, что некогда Стефан Вонифатьев, один из самых почтенных «боголюбцев», благословил его (Аввакума) иконой и книгой. Это был сборник поучений Ефрема Сирина, выдержавший в середине XVII века четыре издания. Поучения полны эсхатологических ожиданий, отчего они и пришлись по сердцу русским традиционалистам. Главная тема сборника – необходимость для всякого христианина быть готовым к Страшному суду, необходимость молитвы, поста и покаяния.

Эту душеполезную книгу Аввакум променял на лошадь, и бог наказал его семью. «Лошадь ту по ночам и в день стали беси мучить». Бесы терзали и брата Аввакума-Евфимия, который «лошадь сию поил и кормил». Евфимий рассказал брату о своем видении: бесы его «водили и били, а сами говорят: «Нам-де ты отдан за то, что брат твой Аввакум на лошадь променял книгу» (Житие: 110). Пришлось Аввакуму взять книгу обратно, а за лошадь заплатить деньгами.

Отсюда ясно, что древнерусский человек состоял с книгой в особых отношениях. Книга – не вещь, это своего рода неотчуждаемое имущество (конечно, в идеале, потому что в житейской практике книги продавались и покупались). Как приведенный пример показывает, не столько человек владеет книгой, сколько книга владеет человеком, «врачуется» его (Аввакум ведь прямо написал, что Стефан Вонифатьев наделил его книгой, дабы «себя пользоваться, прочитая, и люди»). Книга, подобно иконе, – духовный авторитет, духовный руководитель.

Еще в «Изборнике» 1076 г. читается «Слово некоего инока о чтении книг» (Красноречие: 34), в котором подчеркивается важность чтения для христианина, «ибо сказано: «блаженны познающие учение его, всем сердцем стремящиеся к нему, [...] и не будет праведника без чтения книжного» (Там же: 35). Чтение книги для традиционалистов – не акт, но процесс подобно тому, как лекарство надлежит употреблять многократно, чтобы выздороветь телесно. Так и книгу нужно читать постоянно, раз за разом, чтобы сохранить духовное здоровье. В своих письмах княгиня Евдокия Урусова чтение приравнивает к богоугодным делам молитве, посту, раздаче милостыни. Читать «почасту» – это интеллектуальный акт. Это нравственная обязанность и одновременно нравственная заслуга. Книга – духовный руководитель, вместилище вечных идей. Само собой разумеется, что вечные идеи не могут заполнять сотни и тысячи томов, ибо вечных идей немного. Следовательно, нужно не вообще читать книги и читать не всякие книги, а «пользоваться собой» строго определенным кругом избранных текстов.

Эта мысль в виде постулата прямо выражена в «Измарагде», сборнике, который с XIV по XVI века, а для старообрядцев и гораздо позднее служил настольной «книгой жизни». «Измарагд» начинается с поучений о книгах и чтении: «Воды бо часто капля каплющая и камень удоит, тако и книги, чтомы часто, наведут на истинный путь» (Панченко 1996: 205). Книга приравнивается к иконе, но не может приравниваться к обыкновенным вещам – деньгам, лошади и проч. Читающий книги согласно наставлениям «Измарагда» «обновляется, и просвещается, и спасается», становится причастным вечной истине. Его обязанность – делиться с другими, потому что человек не вправе претендовать на владение истиной. Истина – не частная собственность. Об этом идет речь в «Слове святого Ивана Златаустаго о не дающих книг чести

и переписать». Если ты богат и мудр, если у тебя есть книги, не хорони их от братьев, не собирай у себя в клети «на изъядание червем и плесни» (Там же: 206). По средневековым понятиям человек и книга составляли некое двуединство, некую духовную эманацию. При этом книга стояла выше, нежели человек.

Какую же культурную ценность противопоставили этой древнерусской ценности «новые учителя»? Их ключевые слова: «наука» и «премудрость». В Книгах премудростей Соломона читается: «Взыщите премудрости, да живи будете» (Книга премудростей Соломона, гл. IX, ст. 6). Показательно, что Аввакум посвятил этой фразе особую статью в своей «Книге толкований»: «Кую премудрость, глаголет, взыщите? Ту ли, ея же любит Павел митрополит (Павел, с 22 августа 1664 года митрополит Сарский и Подонский, знаток латыни и польского – А. П.) и прочий ево товарищи, зодийщики? Со мною он, Павел безумной, стяжаяся, глаголющи: велено-де, п[ротопоп], научатися премудрости алма-нашной и звездочетию, писано де: взыщите премудрость, да поживете. Не знает Писания, дурак, ни малехонко! Писание глаголет: взыщите премудрость, да поживете, и исправите в ведении разум, еже есть божия премудрость, – любы, милость, мир, долготерпение, благодать, милосердие, вера, кротость, воздержание.» Ясно, что для традиционалиста Аввакума «премудрость» – это нравственное совершенство, а для его оппонентов – это некий интеллектуальный феномен, «наука». Для Аввакума книга – духовный наставник, а для «новых учителей» – ученый собеседник. Чем меньше человек прочитал книг, тем ниже ценится он в среде барочных интеллектуалов. Чем больше его библиотека, тем он почтеннее.

Стефан Яворский, замечательный библиофил, в ожидании смертного часа написал по-латыни блистательную элегию к своей библиотеке, попрощался со своими любимыми книгами. Вот как звучит это прощание в русском силлабическом переводе XVIII века:

*Книги, мною многажды носимы, грядите,
свет очю моею, от мене идите!
Идите благочастно, иных насыщайте,
сот ваш уже прочим ныне искапайте!..
Вы богатство, вы слава бесте мне велика,
вы рай, любви радость и сладость колика.*

*Вы мене прославили, вы меня просветили,
 вы мне у лиц высоких милость приобрели.
 Но более жить с вами (ах, тяжкое горе!)
 запрещает час смертный и горких слез море.*

Ни один из древнерусских книжников не мог бы заявлять о скорбных своих чувствах по такому поводу: смерть освобождает от тягот и соблазнов бременной жизни и причисляет к вечности, к той вечности, отголоском которой и считается душеполезная книга. Что касается Стефана Яворского, то для этого монаха и первенствующего иерарха русской церкви разделение веры и культуры уже совершилось окончательно и бесповоротно. То же самое отношение к древней культуре Руси обнаруживает Валерий Лепахин у Симеона Полоцкого на основе анализа некоторых его произведений: «Симеон просто не знал (и не хотел знать), не любил и смотрел несколько снисходительно на древнерусскую традицию. Ему не надо было порывать с ней, поскольку Симеон был воспитан уже на западной эстетике, на ренессансных и просветительских художественных вкусах, на секуляризованной во многом западной философии. В Московской Руси он был пришлецом-новатором, все его идеи и его практическая деятельность являются плодом его образования...» (Лепахин 1999).

В связи со столкновением в XVII веке различных культурных ценностей можно понять, почему чувство раскола в сознании современников возникло из-за правки богослужебных книг на Печатном дворе. Ведь аналогичная правка осуществлялась в русской церкви и не имела раньше серьезных последствий. Обратимся снова к философии культуры тех соловецких иноков, которые кровью своей запечатлели верность старым неправленным книгам. «Ересь завелась в Московском царстве», писали они. Наши книги правят с греческих книг, которые печатал неведомо кто и неведомо где. Они, конечно, превосходно знали, что эти «образцовые» книги печатались в Венеции. Но что тогда означает фраза «неведомо кто и неведомо где»? Их слова следует понимать, это книги, которые сочинял кто хотел, писал в них что хотел, печатал их где хотел. Другими словами они протестуют против «свободного творчества» в просветительском смысле, так как с их точки зрения «свободное творчество» – не ценность, и книга «свободного

творчества», не может быть душеполезной. Если книга – духовный авторитет, то она не должна отражать личное мнение. Книга – это «соборный» акт. Представители древнерусского понимания книги толковали правку душеполезных богослужебных книг как «свободное творчество» личное поползновение одного человека, презревшего «соборное свидетельство». Они были людьми иной культуры, со своими понятиями о творчестве, – людьми, которые «пользовали себя» книгой, «окормлялись» ею, искали в ней духовного руководства, а не интеллектуального, «интересного» чтения.

Теперь об авторах книг. В переходный период терминология писательского труда еще не установилась. В среде барочных полигисторов не говорили о «писателях» или «сочинителях», там говорили чаще о «трудниках слова». Однако самым употребительным самоназванием было «учитель» (и для противников, как мы видели, они были «новыми учителями», а также – «философами», «риторами», «альманашниками», людьми «внешней мудрости»). Когда умер Симеон Полоцкий, его царственный питомец Федор Алексеевич заказал Сильвестру Медведеву эпитафию их общему наставнику. По словам А.М. Панченко стихотворение можно считать квинтэссенцией новых представлений о творчестве и роли «трудника слова» в России.

*Зряй, человеце, сей гроб, сердцем умилися,
о смерти учителя славна прослезися.
Учитель бо zde токмо един таков бывый,
богослов правый, церкви догмата хранивый.
Муж благоверный, церкви и царству потребный,
проповедию слова народу полезный,
Семен Петровский от всех верных любимый,
за смиренномудрие преудивляемый...
Иже труды си многи книги написал есть
и под разсуждение церковное дал есть.
С церковию бо хоте согласен он быти
И ничто же противно церкви мудроствовати.
Ибо тоя поборник и сын верный бяше,
учением правым то миру показаше.
В защищение церкви книгу Жезл создал есть,
в ея же пользу Венец и Обед издал есть,*

*Вечерю, Псалтырь, стихи со Рифмословием,
Вертоград многоцветный с Беседословием.
Вся оны книги мудрый он муж сотворивый,
в научение роду российску явивый.*

Получается следующая картина: Симеон Полоцкий – это учитель «рода российска», причем единственный в свою эпоху учитель. Его главная нравственная заслуга – писательская работа, «творение книг». Все это согласуется с барочными представлениями о роли поэта. Поэт считает себя «вторым богом»: если бог Словом создал мир, то поэт своим словом создает новую реальность, извлекает из небытия новые миры и новых людей. Как эта концепция воспринималась традиционалистами?

Древнерусский писатель имел лишь косвенное отношение к «учительным людям». Учителем была книга, а не автор книги. Читая жития писателей, причисленных к лику святых, замечаем, что по древнерусским понятиям писательство иерархически никак не выделяется. В отношении к вечности все земные занятия одинаковы. Именно поэтому древнерусская литература анонимна. Именно поэтому ее история строится всегда как история памятников, текстов, а не как набор авторов с профилями художников.

И вот в эту борьбу за учительство включились барочные полигисторы – люди того типа, который олицетворял и утвердил в России Симеон Полоцкий. Исповедуя католический постулат, согласно которому человек оправдывается перед богом делами, они смотрели на свои словесные труды как на «дело», которое они предъявят на том свете. Димитрий Ростовский завещал положить в гроб вместе с его телом все черновые бумаги. Он так распорядился: чтобы показать богу черновики «Миней Четых», написанных по иноческому обету. Ясно также, почему Симеон Полоцкий и его последователи были столь продуктивны.

Естественно, что для человека древнерусского воспитания писатель барочного толка стал проблемой. Этот писатель, с его огромными претензиями, с его уверенностью в обладании истиной, был воспринят как претендент на учительство, просветительство. Чем же в сущности

занимались барочные поэты? Их цель – замена ценностей, замена веры культурой, замена обрядового текста поэзией.

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов, В.В. 1975, *Великий русский язык*. Москва.
- Житие – *Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения*. Москва, 1960.
- Красноречие – *Красноречие Древней Руси (XI–XVII вв.)*. Москва, 1987.
- Лепахин, В. 1999, Образ, икона и «живоподобие» в виршах Симеона Полоцкого. В кн.: *Пятьдесят лет сегедской славистике*. Сегед, 95–117.
- Лихачев, Д.С. 1973, *Развитие русской литературы X–XVII веков: Эпохи и стили*. Ленинград.
- Панченко, А.М. 1977, Два этапа русского барокко. В кн.: Лихачев Д.С. (отв. ред.), *Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXXII*. Ленинград, 100–106.
- Панченко, А.М. 1979, История и вечность в системе культурных ценностей русского барокко. В кн.: Лихачев Д.С. (отв. ред.), *Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXXIV*. Ленинград, 189–199.
- Панченко, А.М. 1980, Переход от древней русской литературы к новой. В кн.: *Чтения по древнерусской литературе*. Ереван, 125–148.
- Панченко, А.М. 1996, Культура как состязание. В кн.: *Из истории русской культуры, т. III. (XVII – начало XVIII века)*. Москва, 198–223.

A 14. SZÁZAD ELEJI „HALICS” ÉS A LENGYEL–MAGYAR ÉRDEKEK*

Font Márta

Halics–Volhínia 14. század eleji történetét sűrű homály fedi, ami a források hiányából adódik. A 13. század végéig vannak információink a Halics–Volhíniai Évkönyvből (HVÉ), illetve 1340 után, amikor a lengyel koronához tartozott Halicsnak egy része, a lengyel kancellária tevékenységén keresztül növekszik az adatok mennyisége. Ugyanakkor a 14. század eleje az az időszak, amikor a terület a lengyel királyság és a litván nagyfejedelemség részévé vált, azaz jelentősen átrendeződött a térség politikai arculata.

Az előzmények

Halics–Volhínia sajátossága az a különös „peremvidék-helyzet”, amelynek tulajdonképpen a létét is köszönheti: peremvidéknek számított mind a Kijevi Rusz, mind Kis-Lengyelország–Mazóvia, mind a Magyar Királyság szemszögéből. Eredendően nem tartozott a Kijevi Ruszhoz sem: a 10–11. század fordulóján a keleti és nyugati szlávok közötti határzóna területe volt (Cservonnaja Rusz) (Исаевич 1996: 81–104). A 11. század utolsó harmadában kiformálódó – akkor még igen kicsi – központok (Peremysl, Tyerebovl) a steppe világával (kunok) kontaktusba lépve teremtették meg önállóságukat (SRH: I, 414–415; Font 2005b). Ez a „peremvidék-szituáció” a 12. század során kedvezően hatott, hiszen minden oldalról biztosítani tudta Halics függetlenségét (Грушевський 1903–1905: II, 407–504). A 12. század végéig Volhínia más utat járt be, Vlagyimir Monomah leszármazottainak Msztyiszlavics ágához tartozott. A 12. század során Halics–Volhínia gazdasági helyzete előnyösen változott: a kunok steppei jelenléte miatt a dnyeperi vízi közlekedés elveszítette biztonságát, és a forgalom a Dnyeszterre helyeződött át (Noonan 1987).

Az adókból származó jövedelem, amelyet a sókereskedelem tovább növelt, nemcsak a Rurik dinasztia fejedelmeit, hanem a bojárokat is gazdagította (Halbach 1985: 209–215; Heller 1987: 147). Nem csoda, hogy a 12.

---

*Készült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztika 2006 TKI 194 támogatásával.

század végére mind a magyar, mind a lengyel expanzív törekvések célpontjává vált. Ez a törekvés mindkét részről megfelelő dinasztikus megalapozottsággal bírt, amely a középkori területszerző törekvések elengedhetetlen eleme volt. A 12–13. század fordulóján valósult meg Halics és Volhínia összekapcsolódása, a volhíniai részből származó Roman Msztyiszlavics kezében (Головко 2001). Roman rövid uralma (1199–1205) és leszármazottainak kiskorúsága eredményezte a 13. század eleji politikai krízist – amely a dinasztiaaváltás többféle lehetőségén keresztül mutatkozott meg és a lengyel–magyar befolyást erősítette (Włodarski 1966: 26–81; Font 2005a: 191–214 – további irodalommal). A 13. század eleji kaotikus helyzeten (Font 2005a: 188–232) a korszak kiemelkedő személyisége, Danyiil lett úrrá (Bartnicki 2005; Котляр 2002; Головко 2006). Danyiil volt az utolsó, aki ki tudta használni a kelet–nyugati határvidék helyzeti előnyét. Kedvező volt az a szituáció, hogy az 1230-as években mind a magyar, mind a lengyel expanzív törekvések alábbhagytak, így Danyiil territóriumát nyugatról nem fenyegette veszély. Ez a körülmény Danyiil belpolitikai lehetőségeiben hozott változást: 1238-ban Kijev megszerzésével Halics–Volhínia további pozícióit erősítette. A tatárjárás után viszont a nyugati kapcsolatokban – amely a korábbiakhoz képest a pápai kúriával egészült ki – támaszt talált a tatárokkal szemben. Ennek a politikának az eredménye az 1253. évi koronázásban öltött testet, hiányosságai pedig a tatárokkal való harc eszköztelenségében fejeződtek ki (Font 2005a: 259–263). A tatárok melletti hűséget személyes jelenléttel kellett bizonyítani, pl. amikor a tatárok lengyel területek ellen indultak. Az ellentmondást Danyiil úgy oldotta fel, hogy személy szerint nem vett részt egy ilyen katonai demonstrációban, elmenekült a tatárok elől Magyarországra, de testvérét (Vaszilko) és fiát (Lev/Leó) a tatárok „megsegítésére” küldte (ПСРЛ: II, 850). A fejedelemség védelmi képességét csökkentette, hogy a déli határvédelmet fel kellett számolni, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a terület tatár fennhatóság alá került. Halics mint központ megszűnt, és a helyét az északabbra fekvő Holm foglalta el (Font 2005a: 259). Lev Danyilovics idején Halics–Volhínia egyre inkább a lengyelek és a tatárok közötti ütközőterületté vált (Stökl 1981: 526–532): a tatárok melletti katonai jelenlét kényszerét a magyar királyleánnyal kötött házassága nem tudta ellensúlyozni (Długosz: VII, 394, 397–398).

Russia Minor

A 14. század elejére Halics–Volhínia inkább hagyomány, mint realitás. Ekkorra a tatár és a litván támadások szorításában az egykori halics–volhíniai fejedelemség területe összezsugorodott, belső struktúrája is megváltozott. Volhínia mint település helyett már évszázadnyi idővel korábban más központok váltak fontossá: Vlagyimir, majd Belz. Halics megszűnt központtá lenni a 13. század második felében, a fejedelemség déli része teljesen a tatárok fennhatósága alá került. Ami fogalmilag az összetartozást jelenthette, az a Ruszhoz tartozás hagyománya, amely a latin szóhasználatban *Russia*-ként szerepelt. A „kis” jelző pedig – a korábbi egészhez képest – valóban kicsi területre utalt. A *Russia Minor* elsőként mégsem latin, hanem görög formában a konstantinápolyi pátriárka egyik levelében (Soloviev 1966: 167) fordult elő „*Mikra Rosia*” alakban. Ugyanekkor Jean de Winthertur krónikájában még jelző nélkül „*reges Ruthenorum*” (Uo.: 166) szerepelnek az itteni fejedelmek a tatár harcok emlegetésekor.

A 14. század legelejének szereplői

A 14. század elején még élt Leó (Lev) Danyilovicsnak néhány le származottja, róluk Władysław (Ulászló) Łokietek külpolitikáját vizsgálva értesülünk (Włodarski 1966: 221–241). Władysław, akinek Leó hosszabb ideig szövetségese volt, jól tájékozottnak tekinthető a szomszédos fejedelemség ügyeiben; szűkebb családjá ma zóviai és halicsi gyökerei miatt pedig uralmának további kiterjesztésében már ekkor is érdekelt lehetett. Leó halálát követően fia, I. Jurij (Jurij Lvovics) kezébe került a hatalom Halicsban. Jurij felesége Władysław Łokietek testvére, Eufémia volt (Uo.: 255; Dąbrowski 2002: 207; Szczur 2002: 313; Balzer 2005: 606–613). Mindketten 1308-ban haltak meg, ahogy erről Długosz krónikája tudósít. Gyermekeik nevét 1316-ból ismerjük (Andrej és II. Leó), midőn róluk mint a halicsi *dux*-okról (*duces totius terrae Russiae, Galliciae et Lodomeriae*) esik szó (Dąbrowski 2002: 249, 255). Ők Leó Danyilovics unokái voltak. 1323-ból származik a róluk szóló utolsó adat, Władysławnak a pápához írott leveléből: „*ultimi duo principes Ruthenorum de gente Scismatica [...] decesserunt ex hoc luce*” (Uo.: 242). Haláluk okát nem ismerjük, de önmagában az a tény, hogy egyszerre vesztették életüket, feltételezhetővé teszi, hogy csatában hunytak el. Utódot nem hagytak hátra, így került előtérbe a nő ág.

Bolesław-Jurij hatalomra kerülése 1324-ben

I. Jurij és a lengyel Eufémia házasságából született Mária nevű leányuk Trojden szandomiri fejedelem felesége lett (Uo.: 242–249). Ebből a házasságból született Bolesław-Jurij vagy Jurij Trojdenovics, vagy II. Jurij, aki Halics utolsó fejedelme volt.

1324-ben Bolesław-Jurij (II. Jurij) jelölését a halicsi „trónra” valószínűleg Łokietek Ulászló (Władysław) támogatta. A lengyel környezetben nevelkedett Bolesław-Jurij a halicsi bojárok számára idegen lehetett; erre utal a lengyel Jan z Czarnkowa megfogalmazása: „*Rutheni unanimiter sibi in ducem dominum suscipierunt*” (MPH: II, 626). Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Ulászló fegyveresen segítette hatalomra Bolesławot, amint ezt a lengyel szakirodalom feltételezi (Paszkiewicz 1925: 13, 21–22; legújabban: Wyrozumski 1997: 114). Paszkiewicz feltételezi továbbá – és gondolata továbbgyűrűzött a későbbi szakirodalomba –, hogy Ulászló vejétől, Károly Róbert magyar királytól is segítséget kapott. Ez a feltételezés egy 1325. évi oklevélre épít. Ebben az oklevélben, amelyet Károly Róbert Rikalf (Ricolph) fia Rikalf számára állított ki, az uralkodó utal a lengyel királynak küldött segítségre: „*Praeterea cum quandam partem gentis nostrae, et ipsum Magistrum Ricolphum inter ipsam partem Gentis nostrae capitaneum et maiorem nominando, in subsidium et auxilium Magnifici principis Domini Ladislai, Dei gratia regis Poloniae, soceri nostri carissime, qui contra sibi insurgentes suos multos inimicos, opponere se necessario debeat*” (CD: VIII/2, 627 (№295)). Később megemlíti, hogy a hadjárat sikeres volt és a lengyel király „*suos aduersarios superavit*”, Ricolph pedig Magyarország jó hírnevét öregbítette. Az oklevél a magyar kutatás számára sem ismeretlen (l. legújabban: AOKL: IX, 147), de a lengyel királynak küldött segítséget az Anjou-kor hadtörténetét író Kristó Gyula nem Halicsba vezetett hadjáratral kapcsolta össze, hanem a lengyel királynak a cseh, illetve német lovagrenddel való konfliktusait látta mögötte (Kristó 1988: 75).

Úgy véljük, a háttér alaposabb vizsgálata a lengyel történetírás álláspontját erősíti. Łokietek Ulászló számára Mazóvia különállása is komoly gondot jelentett. A Piastok mazóviai ága dinasztikus házasságokon keresztül szoros kapcsolatban állt mind a litván terület, mind a nyugati Rusz fejedelmeivel. A Mazóviát uraló fejedelmek az újjászülető királyi hatalmat opponálva a Német Lovagrenddel is alkalmanként szövetségre léptek (Szczur 2002: 360–364). Miután Mazóvia is több részfejedelmi területből állt (Wiz-

na, Sochaczew, Płock), Ulászló egyikükkel szövetségbe egyrészt saját halicsi befolyását növelte, másrészt mazóviai ellenfeleit megosztotta, harmadrészt Litvánia további előretörését akadályozta meg a keleti szlávok lakta térségben. Ulászló számára tehát egyáltalán nem volt közömbös, kinek a kezébe kerül Halics. Károly Róbert 1322-ig alapvetően visszafogott volt a külföldi hadakozás tekintetében, mivel lekötötte a tartományurakkal való küzdelem (Kristó 1988: 67). Úgy véljük, nyomós indokra volt szükség, hogy sereget indítson a magyar határon túlra. Az esemény nem kevésbé jelentéktelen voltára utal az a kiváltság, amelyben Rikalfot a magyar király részesítette: örökösével együtt kivette a megyésispán joghatósága alól, saját birtokaikon pedig megkapták az ítélkezés jogát. Az oklevél 1325-ben kelt, a szöveg elején utalás történik a Kassa melletti csatára (1312), ami a lengyel királynak nyújtott segítség esetleges korábbi voltára enged következtetni. Rikalf apja 1260–1288 között viselt ispáni címet, Rikalf gyermekeit 1328-ban ispáni illetve bírótársi minőségben látjuk,¹ így teljes joggal feltételezhető, hogy az 1312-es kassai ütközetben személyesen jelen volt. Úgy véljük ugyanakkor, hogy az 1312. évi esemény nem kronológiai közelsége, hanem az utána álló esemény (a lengyel királynak nyújtott segítség) fontosságát kiemelendő került egymás mellé. Az 1325-ben kelt oklevél pedig visszavezethető az 1324. évi sikeres hadakozásra, ahol Rikalf vezető szerepet játszott. Az eseménysort hitelesíti továbbá, hogy Ulászló 1320 után volt királynak nevezhető, Károly Róbert határon túli hadakozásra 1322 után vállalkozhatott, és minden bizonnyal voltak ismeretei arról, hogy Halicsnak a rokonságban maradása magyar érdekeket is szolgál. A katonai siker egy kisnemesi család felemelkedését vonta maga után.

Bolesław-Jurij halicsi uralma (1324–1340)

Bolesław-Jurij halicsi uralkodásáról kevés adatunk van. Rokoni kapcsolatai leképezik Russia Minor helyzetét a térségben. Ő maga anyai ágon Rusz-beli, apja után mazóviai volt, és a litván nagyfejedelem egyik leányát, Eufémiát vette feleségül (Włodarski 1966: 278; Rowell 1994: 99; Balzer 2005: 783–790). Eufémia testvére, Aldona-Anna Nagy Kázmér első felesége lett. A litvánok, Mazóvia és Kis-Lengyelország konfliktusaiban Bolesław-Jurij is lavírozni volt kénytelen, pl. 1331-ben Mazóviával szemben a litvá-

---

¹ A Sáros megyei Tarkői családról l. Engel 1996: II, 421.

nok oldalára állt, de emellett kapcsolatot tartott fenn a Német Lovagrenddel is. 1325-ből és 1327-ből is ismerünk olyan dokumentumot, amelyet a tatárokkal kapcsolatos védelem tárgyában írt. A litvánokkal való hadakozást pedig az 1330. szeptember 27-én Płowcynál lezajlott csata példázza. 1337-ben viszont, amikor a tatárok nagy erővel támadták meg Lublint, „ruszok” is felvonultak a tatárok oldalán (Paszkievicz 1925: 33–35; Włodarski 1966: 271–294; Rowell 1994: 95–111).

Bolesław-Jurij lehetett az a „*Lothka dux Ruthenorum*”, aki 1338. június végén (Péter-Pál napja tájékán) Visegrádra érkezett Károly Róbert udvarába, ahol barátsággal fogadták (Włodarski 1966: 283–284; Wyrozumski 1997: 117). Látogatásának sem céljáról, sem körülményeiről nem tudunk, de úgy véljük, összefüggésbe hozható Károly Róbertnek fia, Lajos lengyel trónörökösödését előkészítő lépéseivel.

Bolesław-Jurij Német Lovagrenddel fenntartott kapcsolatának tulajdonítja a lengyel történetírás, hogy 1339-ben német jogon való telepítést engedélyezett Szanokban egy bizonyos Szandomirból való Bertalannak (Paszkievicz 1925: 41). Ez a „morzsányi” adat utal arra is, hogy Jurijnak latin nyelvű lehetett a kancelláriája. Bolesław-Jurijről lehet szó abban a két lengyelországi oklevélben (1334. február 11-i és 1335. október 20-i keltezéssel), amelyekben egy „*Dei gratia natus dux tocius Russie Minoris*” (Paszkievicz 1925: 166–167; Włodarski 1966: 282) fordul elő. Nagy Kázmér uralkodása idején szerepelt először latinul a „*dux Russiae Minoris*” kifejezés a lengyel kancellária szóhasználatában, bár nem következetesen, hiszen Kázmér másutt „*heres et dominus tocius terre Russie*”-nak mondja magát, a *Minor* jelző alkalmazása nélkül (Soloviev 1966: 166–167; Wyrozumski 1997: 116).

Bolesław-Jurij minden bizonnyal a lengyel támogatottságát feledtetni szándékozva térhetett át az ortodox hitre, amire közvetett bizonyíték XXII. János pápa levele Ulászló lengyel királynak: „*audivimus, nobilis vir Boleslaus dux Russiae, pronepos tuus, qui ex ritus imitatione grecorum ab universalis sanctae Romanae matris ecclesiae unione dividitur*”. Majd arról, hogy Bolesław „*ut ad fidem catholicam sese convertat*” (Theiner: I, 299 (№ 384)). XII. Benedek pápának (1334–1341) egy későbbi (1341) bullájából arra következtethetünk, hogy Bolesław-Jurij teret engedett az uniós törekvéseknek, „nyitott” a katolicizmus felé. A pápa viszont elégtelennek tartotta ezirányú lépéseit (Uo.; Wyrozumski 1986: 85). Lehet, az ebből adódó konfliktus vezetett oda, hogy 1340-ben Bolesław-Jurij egy bojári összeeskü-

vés áldozata lett. Halála után egy rövid időre az irányítás is a bojárság kezébe került (Dmitrij Detko). A krakkói káptalan feljegyzései szerint Bolesław-Jurij 1340. április 7-én hunyt el, és Kázmér már április 16-án elindította hadjáratát *Russia Minor* felé.

Lengyel siker

1340-ben Nagy Kázmér elfoglalta Halics nyugati részét (Szanok), emiatt a litvánokkal bonyolódott egy hosszú háborúba, a magyarokkal pedig jogvitába (Kristó 1988: 126–129, 134–136). Jan z Czarnkowa szerint az említett Detko és egy Daniel nevű bojár értesítette a tatárokat a lengyel támadásról (MPH: II, 629), ami a konfliktus továbbgyűrűzéséhez hozzájárult. Nagy Kázmérnak háborúznia kellett a litván Gedimin fiával, Lubarttal; míg nem a lengyel és litván érdekszféra elkülönült egymástól. Lengyelország, azaz Nagy Kázmér támogatta a katolikus egyházi missziót *Russia Minor* területén, amelyet a 14. században a ferences és domonkos szerzetesek végeztek, majd a 15. században csatlakozott hozzájuk a ciszterciek rendje is (Theiner: I, 299 (№ 383); Abraham 1904: 190–192, 195; Wyrozumski 1986: 86–88). A latin és ortodox egyház egymás melletti működése szintén hosszú ideig fennálló konfliktust eredményezett.

IRODALOM

Források

- AOKL – Géczi Lajos (szerk.), *Anjou-kori Oklevéltár IX. (1325)*. Budapest–Szeged, 1997.
- CD – Fejér, Georgius (ed.), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budaë, 1829–1844.
- Długosz – *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Libri XII. Liber nonus septimus (1241–1294)*. Varsaviae, 1975.
- MPH – Bielowski, A. – Kętrzyński, W. (eds.), *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, I. 1864, II. 1872, III. 1878, IV. 1884, V. 1888, VI. 1893. (Reprint: Warszawa, 1960.)
- SRH – Szentpétery, Emericus (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini, 1937–1938.
- Theiner, Augustino (ab.), *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia I. 1217–1409*. Romae, 1860.
- ПСРЛ – *Полное собрание русских летописей II.: Ипатьевская летопись*. Москва, 2001.

Feldolgozások

- Abraham, Władysław 1904, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi I*. We Lwowie.
- Balzer, Oswald 2005, *Genealogia Piastów*. Lwów, 1895. (Reprint: Kraków, 2005.)
- Bartnicki, Mariusz 2005, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin.
- Dąbrowski, Dariusz 2002, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań–Wrocław.
- Engel Pál 1996, *Magyarország világi archontológiája I–II*. Budapest.
- Font Márta 2005a, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi középkortörténeti könyvtár 21. Szeged.
- Font, Márta 2005b, Old-Russian Principalities and their Nomadic Neighbours: Stereotypes of Chronicles and Diplomatic Practice of the Princes. *Acta Orientalia* 48, № 3, 267–276.
- Halbach, Uwe 1985, *Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert*. Stuttgart.
- Heller, Klaus 1987, *Russische Wirtschaft- und Sozialgeschichte. Die Kiever und Moskauer Periode*. Darmstadt.
- Kristó Gyula 1988, *Az Anjou kor háborúi*. Budapest.
- Noonan, Th. S. 1987, The Monetary History of Rus'. *Harvard Ukrainian Studies* 11, № 3–4, 384–443.
- Paszkievicz, Henryk 1925, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa. (Reprint: Kraków, 2002.)
- Rowell, S. C. 1994, *Lithuania Ascending. A pagan empire within East-Central Europe 1295–1345*. Cambridge.
- Soloviev A. V. 1966, „Reges” et „regnum Russiae” au moyen âge. *Byzantion* 36, № 1, 144–173.
- Stökl, Günther 1981, Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: *Handbuch der Geschichte Russlands I*. Stuttgart, 484–533.
- Szczur, Stanisław 2002, *Historia Polski. Średniowiecze*. Kraków.
- Włodarski, B. 1966, *Polska i Ruś*. Warszawa.
- Wyrozumski, Jerzy 1986, *Kazimierz Wielki*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Wyrozumski, Jerzy 1997, Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. In: Zielińska-Melkowska, Krystyna (red.), *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*. Toruń, 111–119.
- Головко, О.Б. 2001, *Князь Роман Мстиславич та його доба*. Київ.
- Головко, О.Б. 2006, *Корона Данила Галицького*. Київ.
- Грушевський, М. 1903–1905, *Історія України-Русі I–III*. У Львові.
- Ісаєвич, Я. 1996, *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. Львів.
- Котляр, М. 2002, *Данило Галицький*. Київ.

РЕЗЮМЕ

«Галич» в начале 14-ого века и интересы польского и венгерского государств

Автором исследуется период Галицко-Волынского княжества, который недостаточно освещен в источниках. В Галицко-Волынской летописи события фиксируются лишь до конца 13-ого столетия, потому что далее княжество все больше и больше теряет свою самостоятельность. В 1340 г. западная часть Галицко-Волынского княжества становится владением польской короны. С этого момента увеличивается количество латыноязычных известий о нем. Польский король Владислав Локетек в 1324 г. назначил на галицкое княжение своего ставленника, Болеслава-Юрия, в этом помог ему Карл Роберт, король венгерский. Автор показывает, как об этом историческом факте сообщается в одной венгерской грамоте 1325 г., на которую до сих пор венгерская историография не обращала внимания. В исследуемый период перестает существовать и бывшая структура Галичины, это подчеркивается словоупотреблением автора «*Галич*».

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ КНЯГИНИ АНАСТАСІЇ У ВІДРОДЖЕННІ ХРИСТІЯНСТВА В УГОРЩИНІ (ПУБЛІЧНИЙ ВИСТУП)

Ярослава Хортяні

Важливі дані про сім'ю князя Ярослава Мудрого виявлені на одній із фресок у храмі Софії Київської. У київського князя Ярослава було 10 дітей – 6 синів і 4 доньки. Більшості з них судилося зіграти політичну роль не лише в давньоруській (українській), але і в європейській історії.

Київська Русь за правління Ярослава Мудрого посіла одне з центральних місць у системі європейських політичних взаємовідносин. Зростання політичних контекстів, безперечно, зумовлювалось потребами економічних зв'язків Русі з країнами центральної і західної Європи, про що свідчать численні знахідки на руських землях монет та інших предметів європейського походження. Перевага в стосунках з іноземними державами надавалась не силі зброї, а силі розуму. Для цього використовувались усі можливості дипломатії, в якій одне з чільних місць посідали і міждинастичні шлюбні контакти. Ярослава Мудрого часто називають тестем європейських королів, адже для нього виявом добросусідських відносин стали шлюбні зв'язки. Старша донька Єлизавета вийшла заміж за короля Гаральда, ставши королевою Норвегії. Найбільше відомостей збереглося про Анну Ярославну, середню доньку українського князя, яка взяла шлюб з королем Франції Генріхом I і залишила вагомий політичний слід в історії цієї країни. Четверта донька Агота, принцеса Англії, дружина принца Едуарда, мати святої Маргарити, королеви Шотландії.

У Бременській гесті другої половини XI століття Адамус Бременсис пише: «Гаральд, король Норвегії, повернувшись із Греції, одружився з донькою короля Русі Ярослава, а король Угорщини Андраш привіз з собою другу, від якої народився Соломон, а король франків Генріх взяв в жінку третю, яка народила йому Філіпа».

Значно менше відомостей збереглося в історичних джерелах про третю доньку Ярослава Мудрого Анастасію – королеву Угорщини – яка

познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Андрашом при київському дворі.

В XI столітті Ярослав Мудрий зробив з Києва столицю, прикрасив місто численними пам'ятниками, серед них одним із найдостойніших є храм св. Софії. А це означає, що Анастасія мала добрий приклад батька, який хотів зробити з Києва другу Візантію – релігійний центр центрально-східної Європи.

Здібний адміністратор, великий будівничий, князь був надзвичайно освіченою людиною. Саме він уклав кодекс законів на Русі – «Руську Правду». Ярослав також був вельми начитаним чоловіком, тому дбав про заснування шкіл у своїй державі. Всі його діти вміли читати, писати, знали філософію та Євангеліє, володіли декількома мовами і, що найголовніше, виховувались у християнському дусі.

Народилася Анастасія в Києві десь у 20-х роках XI ст. (точна дата народження невідома). Ім'я Анастасія означає «воскресіння», заступницею власника цього імені є Великомучениця Анастасія, яка стала жертвою переслідувань християн за часів імператора Діоклеціана.

Анастасія виховувалась у Вишгороді, князівському сімейному мастку. Знала латинь, грецьку та давньоруську мови. Протягом свого життя була вірною християнкою, милосердною до бідних, хворих та нещасних. Анастасія як королева дбала про правдиве, діяльне християнське життя, яке в неї закоренилося, без сумніву, ще в дитинстві. З її іменем пов'язано заснування трьох православних монастирів в Угорщині. Один монастир знаходився поблизу Вишеграда, другий – в Торнапатак, а третій – в Пентеле (нині Дунауйварош).

Угорсько-українські відносини беруть свій початок ще з IX ст., коли угорські кочовики близько 898 року проходили через землі Києва на захід, про що свідчить Угорське урочище над Дніпром. Перехід угорців під проводом Алмоша через українські землі відбувся мирно, очевидно, на основі якоїсь угоди з київським князем. Не було жодних військових сутичок Русі з Угорщиною і в роки князювання Ярослава Мудрого. Хоча відносини Київської Русі та Угорщини були інколи напруженими. Так, наприклад, у 1031 році, коли після трагічної смерті принца Імре, сина Іштвана, спадкоємцем угорського престолу став племінник короля (син двоюрідного брата Міхая – Вазул). У 1032 році Іштван наказав осліпити Вазула (який дотримувався язичницької віри).

У цій внутрішній уособиці Київська Русь стала на бік Вазула, тому і прийняла двох його синів Андраша і Левенте, які втекли до Києва з Угорщини, бо боялись помсти короля Іштвана, а третій син Вазула – Бейла – потрапив до двору польського короля. В Києві двох братів зустріли з пошаною. Більше 10 років провели вони при дворі Ярослава Мудрого. Тут, у Києві, Андраш прийняв християнську віру, отримавши ім'я на честь покровителя Київської Русі – апостола Андрія Первозданного, а Левенте залишився вірним язичником до кінця свого життя. На думку Марти Фонт, про київське хрещення короля свідчить і те, що в угорській історії його називають то Андрашом (Андрієм), то Ендре. В роки середньовіччя ці імена вживалися поперемінно, але сьогодні вони стали різними. Варіант «Ендре» можна вивести з імені Андрій слов'янського походження, тільки останню приголосну «й» в угорській мові згодом було випущено, а перша голосна «а» трансформувалася в «е».

У 1037 році в храмі святої Софії Андраш одружився з Анастасією, з якою, напевно, був знайомий задовго до їхнього шлюбу. Наречений тоді було десь років 17, а нареченому 23 роки. Анастасія вибрала собі нареченого до душі. Був до вподоби цей шлюб і батькові – Ярославу Мудрому, котрий, напевно, один добре усвідомлював, що його зять може відродити християнську державу Іштвана, ставши потенційним претендентом на угорський трон. Після смерті Іштвана I в Угорщині почалися міжусобиці за престол.

У 1045 році король Угорщини Петер прийняв зверхність Генріха III і став його васалом, навіть місто Секешфехервар віддав у подарунок німецько-римському імператору. Через невдоволення в країні спалахнуло повстання язичників, які руйнували християнські церкви, вбивали священників та монахів. Угорська знать, зібравшись біля м. Чанад, вирішила відправити до Києва послів за синами Вазула і запросити на королівський престол Андраша.

Підтримка угорському зятю не забарилася, адже під загрозою опинилося саме існування християнської держави, збудованої великими зусиллями короля Іштвана I. Ярослав Мудрий віддає в розпорядження Андраша чисельне і сильне військо. Пройшовши, за короткий рекордно час велику відстань між Києвом і Угорщиною, у вересні 1046 року Андраш з братом Левенте прибуває до Абауйвара. Дружина Анастасія разом з донькою Аделгейд залишається в Києві.

З тактичних міркувань Андраш спочатку пішов на союз із язичниками, а потім силою розігнав їх, давши зрозуміти, що в новому європейському світі немає місця язичницькій державі (вірі).

У 1047 році в м. Секешфехервар коронували Андраша і Анастасію. Корону королівська пара отримала від візантійського імператора Константина IX. На церемонії коронації разом з Анастасією були присутні її свита, київські дружинники, священники, монахи. В подарунок від свого чоловіка вона отримала великий маєток, що знаходився на півночі Угорщини (землі біля м. Шарошпатака).

Анастасія та Андраш взірцем добрих християн для себе вважали Іштвана та Гізелу. Після коронації вони одразу почали здійснювати реформи. За допомогою порад Анастасії Андраш видає закони, які мали забезпечити відновлення та зміцнення християнства в Угорщині.

Після смерті короля Андраша Анастасія не мала змоги для виготовлення надмогильної плити, бо у 1060 році разом з дітьми змушена була рятуватися від молодшого брата Андраша Бейли I, який сів на престол. Прихисток вони знайшли у Генріха IV, німецького імператора. Напевно, після повернення до Угорщини у 1063 році на її замовлення та малолітнього короля Соломона в Тихані і була виготовлена надмогильна плита Андрашу з барел'єфним зображенням апостольського хреста. Аналогічне зображення ми бачимо на саркофазі королеви Гізели в м. Пассау.

І знову допомагали родинні зв'язки. Рідна сестра Анастасії, Анна, в цей час уже була французькою королевою, тому династія Капетингів на прохання Анастасії відправила до Угорщини 24 священники і декілька єпископів. Саме місце в Тихані для побудови монастиря, напевне, вибрала Анастасія, бо дуже вже воно подібне до рідних дніпровських круч. В основоположній грамоті, даній Тиханському монастиреві Андрашом I (1055 р.), згадується, що монастир король засновує на честь своєї сім'ї та дружини. Правдоподібно, що тут було підібране місце для королівської усипальниці.

Датованою 1055 роком грамотою Андраш заснував тут чоловічий монастир на честь Пречистої діви Марії та орлеанського єпископа святого Аньоша і передав його монахам-бенедиктинцям. Присвята монастиря святому Аньошу не випадкова. Старовинна церква Святого

Аньоша в Орлеані, де покоїться прах єпископа, надзвичайно шанувалася серед французьких королів протягом багатьох століть.

По закінченню будівництва монастиря в Тихані Анастасія покликала ченців з Києва. Ці й наступні покоління київських ченців прожили аскетичним життям на Тиханській горі аж до XIII століття.

Про середньовічне поселення ченців грецької віри (келії, каплиці, трапезна) у схилі Старої фортечної гори детальний опис дав Андраш Ужокі, який у 1980–1985 році керував розкопками цього поселення. Він зазначає: «Ми можемо сміливо заявити, що за конструкцією черничі келії належать до типу Лаври, тобто є аналогічні келіям Київської Лаври. Не виключено, що Анастасія переселила сюди перших ченців з Києва після смерті Андраша уже за часи правління свого сина Соломона».

Після смерті батька Ярослава Мудрого й поділу церков (1054 р.) Анастасія охрестилася за латинським обрядом з ім'ям Агмунда і так була відома в угорській історії. За час подружнього життя у Анастасії й Андраша I народилося троє дітей: донька Аделгейд, сини Соломон та Давид.

Старшого сина на прохання Анастасії у чотирирічному віці (1057 р.) коронували, що призвело до військового конфлікту між Андрашом I та Бейлою, його рідним братом. А це свідчить про те, що Анастасія відігравала важливу роль в угорському королівському дворі.

Отримавши тяжку рану, Андраш I помирає біля Зірца, а Анастасія вимушена з сім'єю тікати до свого свата, німецького імператора Генріха III.

З 1060 до 1063 року Анастасія перебуває при дворі Генріха IV, а після трагічної смерті короля Бейли I разом з військом німецького імператора Анастасія повертається до м. Секешфехервара, де повторно коронують її сина Соломона. В силу того, що десятирічний король сам не спроможний керувати державою, він править разом з матір'ю. В цей час в Угорщині (з 1063 до 1071 року) панує мир. Соломон поділив країну між двома двоюрідними братами, синами Бейли – Гейзою та Ласлом. Сім років правління Соломона проходить під впливом Анастасії, яка дає йому поради, як мирно співіснувати з двоюрідними братами. На початку 70-х років XI ст. протиріччя між Соломоном і синами Бей

ли загострюються. Анастасія намагається вплинути на політику вже дорослого сина, але той відхиляє слушні поради матері і слухається тільки одного чоловіка, жупана Віда. В угорській хроніці Яноша Туроці згадується розмова між Анастасією та її сином Соломоном: «Дорогий сину! Ти більше не слухаєшся ні моїх, ні порад твоїх прихильників. Навпаки ти більше слухаєш все те, що тобі говорить Від. І що сталося? Ти погубив себе і своїх людей. Хіба я тобі не радила, що досить тобі корони Угорщини, що живи в мирі зі своїми братами, віддай їм частку королівства. А тепер ні Від не може бути герцогом, ні ти вже не зможеш втримати свою владу». Анастасії так і не вдалося зупинити конфлікт між своїм сином і синами Бейли. Згодом цей конфлікт переріс у справжню війну.

Війська Соломона та синів Бейли (Гейзи та Ласла) зустрілися під Модьородом у 1074 році. Жорстокий бій завершився поразкою Соломона. Угорський літопис «Кейпеш Кроніка» останній раз згадує про королеву Анастасію, коли Соломон разом зі своєю сім'єю переховувався у Мошонському замку після поразки біля Модьорода. В літописі йдеться мова про те, що Соломон часто вступав у двобій з воїнами князів, які зупинялися під замком. Одного разу його суперником був герцог Ласло, який перебував тут інкогніто. У двобої потерпів Соломон поразку і йому довелося відступити. Свою злість він хотів вимістити рідній сім'ї. Коли його мати королева Анастасія сказала, що відповідальність за його долю лягає тільки на нього та його порадників, Соломон підняв руку на матір. Тільки втручання дружини Юдіт врятувало королеву від удару.

Після цього Соломон вимушений був покинути Угорщину. Разом із ним покидає Угорщину і його матір Анастасія, яка до самої смерті більше ніколи на повернеться на свою другу Батьківщину. По смерті Анастасії не змогли виконати її волю бути похованою біля свого чоловіка Андраша I та сина Давида в Тиханському абатстві.

За деякими історичними джерелами померла Анастасія на німецькій землі в монастирі Адмонт.

Тиханське абатство стоїть і нині. Усією своєю величчю воно свідчить, що більше 960 років тому на королівський престол Угорщини піднялася Анастасія, яка приїхала сюди з далекої столиці Русі – золотоверхого Києва. Ми, українці Угорщини, не забули свою княгиню і у

2001 році в м. Тихань на території абатства встановили пам'ятник королівській парі. На пам'ятнику є надпис: «Андраш І король Угорщини та Анастасія королева Угорщини (українська княгиня)».

Кожного року восени навідуємося у старовинне абатство Тиханя, щоб схилити голову перед пам'яттю нашої славетної землячки.

ДЕКІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Мігай Кочіш

Дана стаття присвячена спостереженням про особливості вживання в українських рукописах XVI ст. деяких літер, а, власне – є, й та ѣ. Усі ці букви, якимсь чином, пов'язані із засобом означення звука *j*. Літера ѣ, правда, передає, у першу чергу, нескладовий *i*, але вимова цього звука так близько до *j*, що різницю між двома звуками можуть відчувати й сьогодні тільки досвідчені спеціалісти (Баймут та інші: 43). Таким чином, аналізуючи засоби означання звуків у текстах XVI ст., далі ми будемо говорити лише про передачу *j*.

Наші висновки будуть сформовані на базі прикладів, зібраних з 12 церковних пам'яток, які зберігаються в угорських бібліотеках. Їхній перелік – наступний:

Скотарське учительне євангеліє (Будапешт, Національна бібліотека ім. Сечені, шифр: Fol. Eccl. Slav. 9) – арк. 1–4, 75а–77а, 132а–135а; скорочення: СУЄ;

Сегедська мінея (Бібліотека Сегедського університету, шифр: Ms 1) – арк. 27а–30б, 91а–95а, 276б–282б, 187б; скорочення відповідно: СМ1а, СМ1б, СМ1в, СМ2;

Сегедські листки (Бібліотека Сегедського університету, без шифру) – арк. 1–3 (вся пам'ятка); скорочення: СЛ;

Лейтанська мінея (поза каталогом) – арк. 58а–66а, 70, 108б–112а; скорочення відповідно: ЛМ1, ЛМ2, ЛМ3;

Шарошпатакське євангеліє (м. Ніредьгаза, Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса, шифр: Ms 20.012) – арк. 146а–148б, 192б–194а; скорочення: ШЄ;

Маріяновчанське євангеліє (м. Ніредьгаза, Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса, шифр: Ms 20.006) – арк. А–В, Г–Е (за змістом: Єв. від Луки 11,34–12,21 та Єв. від Івана 6,48–7,36; пам'ятка – без пагінації); скорочення відповідно: МЄ1, МЄ2;

Надълейтанський апостол (м. Ніредьгаза, Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса, шифр: Ms 20.007) – арк. А–Г,

Д-3 (за змістом: Діяння апостолів 8,40–10,33 та Послання до Тита; пам'ятка – без пагінації); скорочення відповідно: НА1, НА2;

Шарошпатакський апостол (м. Ніредьгаза, Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса, шифр: Ms 20.005) – арк. 238а–242а; скорочення: ША;

Пиріченський кодекс (м. Ніредьгаза, Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса, шифр: Ms 20.008) – арк. 85а–92а, 293а–296а; скорочення відповідно: ПКА, ПКБ;

Дюлайські євангельські уривки (м. Ніредьгаза, Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса, шифр: Ms 20.017) – арк. 56б–63а, 7, 76–77; скорочення відповідно: ДЄУ1, ДЄУ2, ДЄУ3;

Маріяповчанський кодекс (Бібліотека Дебреценського університету, шифр: Ms 106/15) – арк. 37б–44б, 154б–159а; скорочення відповідно: МКА, МКБ;

Дебреценський кодекс (Бібліотека Дебреценського університету, шифр: Ms 106/16) – арк. 10а–15а, 137а–141б; скорочення відповідно: ДКА, ДКБ.

Примітка: цифра після назви рукопису вказує на номер переписувача, а літера – на протограф. Отже, наприклад, скорочення СМ1б розкривається так: другий протограф першого переписувача Сегедської мінеї.

На самому початку необхідно констатувати дві речі. Уперше, терміни *орфографія* та *правопис* вживаються нами як синоніми (пор. Бусел 2004: 681, 917), а, удруге, графіка є їхньою складовою частиною (УП: 3).

Правопис досліджених пам'яток свідчить про сильний вплив тирновської реформи кінця XIV ст., таким чином, наші спостереження дають матеріали для вивчення другого етапу розвитку української орфографії (пор. Німчук 2002: 4–6).

Вживання літери є

Ця буква, тобто є широке, була відома в старосербській письмовій традиції (Мошин 1972: 256), але, вона також вживалася й у давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. Таким чином, правила її написання, констатовані в наших кодексах, були зафіксовані або з кінця XIV ст. (і пояснюються другим південнослов'янським впливом), або вони, за

Л.П. Жуковською, були оформлені ще раніше, шляхом внутрішнього розвитку (Гнатенко 1995: 48–49).

В пам'ятках Угорщини літера є відсутня в тексті НА. В деяких кодексах вона пишеться в позиції на початку а) лише одного слова, б) лише декільких слів.

а) ПКб: *єсть* 295б, 296а – всього 2 рази; ДСУ1: *ѣ* 3 од. 56б, 57а, 57б тощо – всього 10 разів; ДСУ3: *ѣ* 3 од. 76б, 77б та *ѣ* 3 од. 77а – всього 3 рази; ДКа: *ѣ* 3 од. 11а(2х), 11б, 12а(3х) тощо – всього 10 разів; ДКб: *ѣ* 3 од. 139б – всього 1 раз.

б) ШЄ: *єго* 146б, 147б, 193а, 193б, 194а і *ѣ* 193б, 194а, *єсмѣ* 1 од. (!) 147а і *єсмѣ* 147а, *ємоу* 147а, 193а(4х), 193б(2х), 194а, *єдина* 193а – всього 18 разів; МЄ1: *ѣ* Аа(3х), Бб(3х), Вб і *єсть* Аа, *ѣ* Аа, Ва і *єгда* Аа(3х), *єи* 'справді' Ба, *єже* Бб(2х), *єлика* Бб, *єго* Вб(2х) – всього 19 разів. У другого переписувача Маріяповчанського євангелія, крім звичайного написання є в початковій позиції, один раз цю літеру знаходимо в середині слова: *ѣмѣ* Га, Дб(2х), Еа(3х), *ѣ* 3 од. Га(4х), Гб(2х), Га, Гб(2х), Да(3х), Дб, Еа, *єго* Гб, *ѣ* Гб, Еа(2х), *єгоже* Дб – всього 25 разів, але немаєши Да.

У більшості аналізованих текстів є широке вживається і на початку, і в середині слова (після голосних букв). В початковій позиції її написання – більш поширене:

СУЄ: *єдно* 2б, *єѣлиста* 2б, *єратіє* кл.ф. 3б, *єѣрлимѣ* 76а, *ємоу* 76б та інші; СМ1а: *єже* 27а, *єзыкоу* 27б, *моєє* род.од. ж.р. 28а, *зачетіє* 29б, *єсмѣ* 30б та інші; СМ1б: *ѣство* 91а, *єдѣ* 93а, *єть* 93а, *єіає* 93б, *єрѣславное* 94б та інші; СМ1в: *утеніє* 277б, *єъзываетъ* 279а, *єдина* 279а та інші; СМ2: *єлиці* 187б, *єси* 187б, *єо влодареніємѣ* (так!) 187б; СЛ: *єгоже* 2а, *єсмѣ* 3а, *євоємѣ* 3б та інші; ЛМ1: *єгда* 58а, *єсть* 59а, *утіє* 59б та інші; ЛМ2: *єѣовленіє* 70б; ЛМ3: *ѣ* 3 од. 108б, *єѣрѣзаніє* 110а, *єѣ* 111а та інші; ША: *єсылаетъ* 238а, *ѣѣваетъ* 238б, *єсланіє* 238б та інші; ПКа: *єрѣє* 86б, *ємѣ* 87б, *єть* 92а та інші; МКа: *єѣіє* 38а, *єтѣ* 38б, *єго* присв. займ. 39а та інші; МКб: *єрѣи* 156а, *єрѣочуєаємо* 157а, *єюже* 158б та інші.

У другого переписувача Дюлайських євангельських уривків літера є пишеться не тільки на початку слова або складу, але й після приголосних букв: *єж* 7а, *єст* 7а, *єрѣєрѣє* 7б та інші; *єне* дасть 7а, *єрѣєдетъ* 7б, *єже* 7б, *єлестію* 7б.

Як бачимо, в XVI ст. літера є мала ту ж функцію, що сьогоденна буква є. (З цього погляду, винятком є тільки ДСУ2.) Однак у її вживанні спостерігаються і значні розбіжності: у декількох пам'ятках є пишеться лише на початку слова, а в НА вона зовсім не читається.

Вживання літери й

За написанням букви й та надрядкового знака над нею, наші пам'ятки можна розділити на сім груп:

1) Літера й означає тільки звук *j*, а надрядковий знак [~] над іншими буквами не пишеться.

СУЄ: ей дав.од. ж.р. 76а(2х), мою наз.од. ч.р. 76б – всього 3 рази; ПКБ: сей 293б, истинный 293б, грядый 294а, той 294а, десятый 296а та подібні форми наз.од. ч.р. прикметників, дієприкметників, займенників та порядкових числівників – всього 18 разів, і, ще прійде 293б(2х) та прійдѣта 296а, ѿ фарисей 294б, въ оутрѣй 295а, 295б – всього 6 разів; ДСУ2: тѣй місц.од. ж.р. 7а, прійти 7а і прійдетъ 7б, сѣй наз.од. ч.р. 7а, прейдетъ 7б і прейдѣтъ 7б, свой зн.од. ч.р. 7б – всього 7 разів; МКА: вѣдый наз.од. ч.р. 37б, прійде 38а, вѣй зн.од. ч.р. 38б, црѣкий зн.од. ч.р. 39а, смій наз.од. ч.р. 39а, 39б – всього 6 разів; ДКА: сѣй зн.од. ч.р. 10а, любай наз.од. ч.р. 10б, воуистѣ 10б, коей дав.од. ж.р. 12а, повинѣтеса 2 мн. наказ. 12б, прійметъ 12б, тѣчайше 12б, ѿ съгрѣшеній 13б, помѣюй 2 од. наказ. 14б та інші – всього 23 рази; ДКБ: испытывый 137б, мой 139а, нѣный 139а, зовемый 140б, въ ѣй 'сьомий' 141а, вѣй 141а та подібні форми наз.од. і зн.од. ч.р. прикметників, дієприкметників, займенників та порядкових числівників – всього 10 разів, і, ще оутверѣй наз.од. с.р.(!) 137б, испытай 2 од. наказ. 138б, превывай 2 од. наказ. 138б, кланайса 2 од. наказ. 138б, дѣй род.мн. 138б, 140б, 141а(2х), възыйде 139а, на нейже 140а, той дав.од. ж.р. 140а, рай 140а(2х), райское 140б, изыйде 141а, прійде 141а, 141б – всього 17 разів.

2) Літера й означає тільки звук *j*, а надрядковий знак [~] пишеться також над іншими буквами.

ШЄ: юдейска 146б, але вѣдѣніе 147б.

3) Літера й означає не тільки звук *j*, а надрядковий знак [~] над іншими буквами не пишеться.

НА1: прійти Аа, первый Аб, поиди Аб, сѣй Ба, в ней Ва, италійскіа Вб, во оутрѣй Га та інші – всього 37 разів, идоуѣй наз.мн. ч.р. Аб, жи-

воуцѣй наз.мн. ч.р. Ва – всього 2 рази, ѿйде Га – всього 1 раз; НА2: ѿ...оуценїй Дб, влгоговѣйньство Дб, найпаче Еа, единой дав.од. ж.р. Еа, имый наз.од. ч.р. Еа, ѿбличай 2 од. наказ. Ёб, цѣлѣй 2 од. наказ. Зб та інші – всього 26 разів, соуцѣй наз.мн. ч.р. Еа, вѣровавшей наз.мн. ч.р. За – всього 2 рази.

4) Літера й означає не тільки звук *j*, а надрядковий знак *˘* пишеться також над іншими буквами.

МЕ1: имый наз.од. ч.р. Аа, нѣкый наз.од. ч.р. Аа, Аб, Ва, фарисей наз.од. Аа, вѣнѣшний зн.од. с.р.(!) Аа, фарисейска Бб, оубойтѣ 2 мн. наказ. Бб, үлүескый наз.од. ч.р. Ва, ѿвръгыйсѧ наз.од. ч.р. Ва, стый наз.од. ч.р. Ва, почивай 2 од. наказ. Вб, пій 2 од. наказ. Вб – всього 13 разів, ходѣщий наз.мн. ч.р. Аб – всього 1 раз, і (над іншими буквами) лѣжѣ Ба, съвираѣй (так!) наз.од. ч.р. Вб; МЕ2: живѣмый наз.од. ч.р. Га, съходѣй наз.од. ч.р. Га, плѣдній зн.од. ч.р. Га та послѣдній зн.од. ч.р. Еа, тѣй наз.од. ч.р. Гб, Дб, сѣй зн.од. ч.р. Гб та сѣй наз.од. ч.р. Да, Дб, мѡвсїй наз.од. ч.р. Дб – всього 10 разів, вѣжѣй (так! – замість вѣжѣй) наз.мн. ч.р. Га, вѣ юудей Га, твой наз.мн. ч.р. Гб, вѣ галїлей Гб, инїй наз.мн. ч.р. Да, юудей наз.мн. Да, Еа, ѡ оуценїй Да, никоторый наз.мн. ч.р. Дб, фарисей наз.мн. Еа, архирей наз.мн. Еа та (мабуть) й зн.од. ч.р. Га, Еа, тай Гб – всього 14 разів, і (над іншими буквами) піж (так!) наз.од. ч.р. Гб, мож зн.од. ж.р. Гб, манѣ зн.од. Гб, свѣдѣтельствовѣж 1 од. Гб, оуценїе наз.од. Да, ѡвѣрѣзанїе зн.од. Дб, глѣахѣ Еа – всього 7 разів; ПКА: мой наз.од. ч.р. 85а, разбойники 85а, прїйде 86а, к ней 86а, прїймете 86а, нейде 87а, люבודѣйца 87а, падый наз.од. ч.р. 88б, достойни 89б, пѣтїй род.мн. 89б та інші – всього 25 разів, проуїй наз.мн. ч.р. 89а – всього 1 раз, і (над іншими буквами) коею 86б(2х), твоею 91б(2х) – всього 4 рази.

5) Літера й означає, імовірно, не звук *j*, а надрядковий знак *˘* над іншими буквами не пишеться.

ША: сжщїмь дав.мн. 238б, планїе наз.од. 239а, оукоренїй місц.од. (помилково) 239а, оуценїю дав.од. 240а, извѣщати 241б, й спол. 241б – всього 6 разів.

6) Літера й означає, імовірно, не звук *j*, а надрядковий знак *˘* пишеться також над іншими буквами.

СМ1а (всі приклади – з арк. 27а): й спол., прїймоуцаа, йзвѣстїно та інші – всього 13 разів, і (над іншими буквами) ѧзѣ (2х) – всього 2 рази, їмоу, виденїемь, пригласѣйши та інші – всього 5 разів, ѣлисаветы – всього

1 раз, ѿтроує – всього 1 раз, ѿѡнна, ѿтроує, ѿврѣтаю – всього 3 рази, оѹзрѣ, оѹслышасє – всього 2 рази, выпїющаа, прѣшъствоуѹщаго, помышляѹ та інші – всього 5 разів, ѿвлѣши, ѿко – всього 2 рази; СМ1б: съдѣваѹ наз.од. ч.р. 93а, ѿже (так!) зн.од. ч.р. 95а – всього 2 рази, і (над іншими буквами) твоѡ 92б, ѡдѣваѹсє 93б, своѡ 94а – всього 3 рази, просвѣщаѹщѡ 92а, покланяѹщѡсє 92б, своѡ 94а та інші – всього 10 разів, ѡпадаѹ 92а, поѹщѡ 92б, влѣоѹтровоє 93б та інші – всього 8 разів; СЛ: ѡны 1а, ѡногда 1б, твоѡ 1б, моѡ 2б, оѹма 2б, ѡца 3а та інші.

7) Літера ѡ не вживається. До цієї групи належать тексти СМ1в, СМ2, ЛМ, ДЄУ1, ДЄУ3, МКб.

Отже, букву ѡ знаходимо в більшості наших пам'яток. Вона, як правило, означає звук *j*, але, за наведеними даними, може передавати також звукосполучення *j+i* (в НА, МЄ1 і ПКа – спорадично, а в МЄ2 – дуже часто). Наш аналіз підтверджує ѡ те, що виявлення фонетичного значення ѡ можливо тільки після ґрунтовного вивчення всіх випадків написання надрядкового знака ѿ. Є пам'ятки, в котрих знак ѿ вказує на початкову позицію будь-якої голосної літери, серед них також и (СМ1а, СМ1б, СЛ). Їого функція в ША ще до кінця не зрозуміла.

Вживання літери ѡ

В давніх українських кодексах сполучення звуків *j+i* передавалося через букву и, над якою були написані різні надрядкові знаки (Німчук 2004: 9). Таким чином, нас будуть цікавити не тільки приклади написання самої літери ѡ, але ѡ інші можливі засоби означання звукосполучення *j+i*, тобто ті графеми, які, в одному або деяких рукописах, вживалися в тій самій функції, як і загальновідома буква ѡ (над и спостерігається крапка або – частіше – *spiritus lenis*).

Ми не знайшли ні літери ѡ, ні жодного іншого засобу для передачі *j+i* в текстах СМ1а, СМ1б, СМ2, СЛ, ЛМ1, ЛМ2, ШЄ та ДЄУ.

В СУЄ буква ѡ читається дуже часто: кѹторѡй наз.мн. ч.р. 1а, жаѡй род.од. ж.р. 2а, своѡ зн.мн. ж.р. 3б, ис самарѡй 75б, ѡжѡ 2 од. наказ. (від дієслова ѡсти) 76б, таковѡй зн.мн. с.р. 133б, вѡнѡй зн.мн. ч.р. 135а, вѹцѡтвѡй 135а – для передачі *j+i* всього 48 разів. У формі таковѡй наз.од.(!) ч.р. 134б вона передає звук *j*. Дана комбінація надрядкових знаків спостерігається також над іншими голосними буквами: ѡ 'я' 75б і ѡ 'я'

766(2х), 77а. Це явище проф. В. Німчук вважає дуже цікавим (Німчук 1997: 16).

В СМ1а та СМ1б літери *й* ми не знайшли, але ці надрядкові знаки читаються над іншими буквами: СМ1а: *â* ‘але’ 27а, 29а, 30б, *ŵ* 27б (2х), *ŵ* *члѣ* 30б, *ŵ* *отрочѣ* 30б – всього 7 разів; СМ1б: *ŵ* *крѣмѣ* (так!) наз.од. ч.р. 93а – всього 2 рази. В СМ1в знаходимо і літеру *й*: по *полиелѣй* 279а, и *свой приложи прѣси* 281б – всього 2 рази, але ще й *ŵ* *прѣславное ѹдо* 276б.

В ЛМ букву *й* бачимо лише в тексті третього переписувача: вѣ *синай* 109а, 112а, *твойма* 110а(2х), *мойма* 111а – всього 5 разів.

В обох частинах НА *й* вживається, насамперед, для передачі *j+i*, однак, у першого переписувача це зкукополучення може передаватися також літерою *й*, а надрядкові знаки *й* трапляються і над буквою *ю*: НА1: вѣ *видѣній* Аб, *ананій* дав. Аб, *твоймѣ* дав.мн. Ба, *слышаѣй* наз.мн. ч.р. Ба, вѣ *ішпій* Ва, *своймѣ* ор.од. ч.р. Вб, вѣ *йна* Га та інші – всього 23 рази, *идоуѣй* наз.мн. ч.р. Аб, *живоуѣй* наз.мн. ч.р. Ва – всього 2 рази, *ю* зн.од. ж.р. Ва, Вб(2х), *вопрошаю* (так!) 1 од. Гб – всього 4 рази; НА2: о *оуѣній* Дб, *тій* наз.мн. ч.р. Дб, *своймѣ* дав.мн. Еа, *оустройши* Єа, *живый* наз.мн. ч.р. Єб та інші – всього 25 разів.

В ША *й* означає, як правило, *j+i*, але вона пишеться також для передачі *j* та *i* (!): ША: *оуѣній* місц.од. 239б, *лѣживій* наз.мн. ч.р. 239б, *злій* наз.мн. ч.р. 239б, *наказаній* місц.од. 241б, вѣ *плоній* наз.мн. ч.р. 242а та інші – всього 9 разів, *единой* дав.од. ж.р. 239а, по *своей его мѣти* 241б, вѣ *си* наз.мн. ч.р. 242а.

В ПК дана літера вживається дуже рідко: *й* зн.од. ч.р. 85а, 88б, на *лѣргій* 293а. У цьому рукописі спостерігаються також форми *ю* зн.од. ж.р. 91а та *â* зн.дв. ч.р. 295б. Не часто вживає букву *й* і переписувач МК: *й* зн.од. ч.р. 39б, 41б, 156а(3х), вѣ *тай* 39б, по *прѣтій* 41б, вѣ *й* род.од. 156а, *ильй* ‘Ілля’ род. або дав. 156б – всього 9 разів.

В ДК букву *й* вживано, без сумніву, для означення *j+i*: *ѡ* *прѣлюводѣганій* 12а, *прѣвій* наз.мн. ч.р. 13а, на *харатій* 13б, *мрій* наз.мн. ч.р. 137а, *той* род.од. ж.р. 140а, *мрій* род.од. 141а та інші – всього 21 раз. Але дана комбінація надрядкових знаків читається і над іншими літерами (особливо у другій частині кодексу над *а*): по *а* ‘співати’ наз.од. ч.р. 14б, *â* спол. 137а(3х), 138а(4х), 138б тощо, вѣ *покааній* 138б, по *акивнж* 139б та інші, по *пѣвію* 140б – всього 23 рази.

МЄ посідає особливе місце серед наших пам'яток.

У тексті першого переписувача відомі вже нам надрядкові знаки написані над будь-яким початковим голосним складу: МЄ1 (всі приклади походять з арк. Аа): вѣзѣмнѣй наз.мн. ч.р., але й фарисѣй наз.од., оуѣво (2х), оуѣ него тощо. Другий переписувач через літеру й означає не тільки звук *j*, але й *j+i*, див. вище МЄ2: вѣжѣй (так! – замість вѣжѣй) наз.мн. ч.р. Га, въ юудѣй Га, твоей наз.мн. ч.р. Гб та інші приклади – всього 14 разів.

Ми можемо констатувати, що вживання літери ѣ в рукописах XVI ст. досить обмежене. Ця буква відсутня з тексту СМ1а, СМ1б, СМ2, СЛ, ЛМ1, ЛМ2, ШЄ, МЄ2 та ДЄУ. ѣ означає, як правило, звукосполучення *j+i* в СУЄ, СМ1в, ЛМ3, НА, ША, ПК, МК та ДК, хоч у частотності її вживання в аналізованих нами пам'ятках примітні значні розбіжності. В МЄ1 ця літера зафіксована, але вона означає не *j+i*, а тільки *i*, що знаходиться на початку складу. Врешті, звукосполучення *j+i* в МЄ2 позначається буквою ѣ, як і звук *j*. (Подібне явище, тобто написання ѣ для передачі *j+i*, спостерігається, але рідко, і в НА1.)

Аналіз засобів уживання літер є, ѣ та ѣ показав нам, що в українських церковних джерелах XVI ст. функція цих графем була вже дуже близька до ролі сьогоденних є, ѣ та ї. Але у з'ясуванні звукового значення ѣ та ѣ дослідникові треба бути особливо обережним, бо є тексти, в котрих літера ѣ означає не тільки звук *j*, але й звукосполучення *j+i*; а інколи букви і ѣ, і ѣ передають звук *i*, котрий стоїть на початку складу.

ЛІТЕРАТУРА

- Баймут та інші – Баймут, Т.В. – Бойчук, М.К. – Волинський, М.К. – Жовтобрюх, М.А. – Малина, Т.П. – Самійленко, С.П. (ред.) 1957, *Порівняльна грамати́ка української і російської мов*. Київ.
- Бусел, В.Т. (голов. ред.) 2004, *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ.
- Гнатенко, Л.А. 1995, Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. *Мовознавство* 6. Київ, 47–53.

- Мошин, Вл. 1972, „Револуције” у историји старог српског правописа. *Стара књижевност*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд, 250–262.
- Німчук, В. 1997, Передмова. *Скотарське учительне евангеліє – український гоміліар 1588 року*. Текст рукопису підготував і видав: Мігай Кочіш. [Bibliotheca Slavica Savariensis IV. Redigit: Károly Gadányi.] Сомбатгей, 5–17.
- Німчук, В.В. 2002, *Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст.* Київ.
- Німчук, В. 2004, Переднє слово. *Історія українського правопису ХVІ–ХХ століття. Хрестоматія*. Київ, 5–26.
- УП – *Український правопис*. Київ, 1993, 4-те видання, виправлене й доповнене.

«КАТЕРИНА» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ЕКФРАСИС

Вікторія Лебович

Екфрасис – це явище, до якого останнім часом все більше і більше звертаються літературознавці різних країн, адже воно співвідноситься із модерністським синтезом мистецтв. Прикладом класичного екфрасиса є яскравий та детальний опис щиту, який викував Ахілові Гефест, що подається більш ніж у 120 рядках у вісімнадцятій пісні «Ілліади» Гомера.

Само слово «екфрасис» походить від давньогрецького «виказую, виражаю» і означає вербальний опис будь-якого твору мистецтва або архітектури у літературному тексті.

Історія поняття давня. Екфрасис був важливим елементом греко-римської риторики та належав до арсеналу описової літератури, тобто був прикрашений описом у самому художньому творі, сприймався як відступ, що ніби переривав твір (див. Геллер 2002: 5). «Саме в епоху еллінізму виникає окремий жанр, основою якого є творча інтерпретація певного твору мистецтва, – екфразис, тобто художній опис пам'ятників мистецтва, що передбачав не лише сюжетну характеристику їх змісту, але й каталогізацію різних прийомів, використаних майстрами, тобто являв собою гармонійне поєднання аналітичного та інтерпретаційного підходу до твору мистецтва» – пише Н.І. Астрахан у своїй статті «Аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору в контексті античної естетики» (Астрахан 2006).

На початку нашої ери саме завдяки софістам екфрасис став одним із головних жанрів тогочасного ораторського мистецтва. А в епоху пізнього ренесансу та бароко, спираючись на приклад софістів, живопис вважали «німою поезією», а поезію «промовистим малярством» (див. Лессінг 1968: 56).

З того часу екфрасис то воскресає, то відходить на задній план, але теорія поняття екфрасису ще далеко остаточно не розроблена, проблему діалогу літератури, музичного, архітектурного й образотворчого мистецтв не можна вважати достатньо вивченою.

Вчені намагаються теоретично визначити це явище, все більше досліджень з'являється про використання екфрасису в творчості окремих письменників. Відомий дослідник екфрасису Леонід Геллер пропонує використовувати це поняття у більш широкому розумінні, ніж відтворення одного мистецтва засобами іншого. Він відрізняє «взаємозв'язок мистецтв» від інтермедіальності, яку Ганс Лунд поділяє на три форми: комбінацію, тобто взаємодію літератури та пластичних мистецтв, інтергацію, тобто візуальну форму словесного мистецтва та трансформацію, що і є екфрасисом у вузькому розумінні цього поняття (див. Хадынская 2004).

В українській літературі екфрасис також існує з давніх часів і виконує важливі функції у творах різних авторів.

Невичерпним джерелом для дослідження екфрасису є поетична та художня спадщина Тараса Шевченка, особливо його рання лірика, адже в цей період поет зробив багато ілюстрацій до своїх літературних творів. «Історія світової культури знає мало прикладів, коли в одній особі так блискуче поєднуються поетичне і художнє обдарування. До таких феноменів належить Тарас Шевченко», – писав мистецтвознавець Юрій Беличко (Беличко 1985: 21).

Чи не найвідомішою є картина-ілюстрація до поеми «Катерина», одного з творів, які увійшли у першу збірку літературних творів поета «Кобзар», що з'явився друком у 1840 році. Поема була написана за спогадами Івана Сошенка під час їхнього спільного проживання на Васильєвському острові у Петербурзі з 24 листопада 1838 року до 18 лютого 1839 року: Шевченко «то співає, то пише собі щось та все до мене пристає: „А послухай, Соха, чи воно так до ладу буде?” Та й почне читать свою „Катерину” (он в это время писал ее)», – згадував Іван Сошенко (Чалый 1882: 31–32). Шевченко присвятив «Катерину» В.А. Жуковському на пам'ять про день його викупу з кріпацтва, у якому російський поет відіграв велику роль.

35. КАТЕРИНА.
Олія. Київ 1842.

Через чотири роки, у 1842 році, Шевченко написав картину «Катерина» олією на полотні розміром 93,5 на 77 сантиметрів. Праворуч знизу чорною фарбою стоїть дата і підпис автора: 1842. Т. Шевченко, а під ними червоною фарбою здійснено ще й другий авторський підпис. Сьогодні картина знаходиться у Київському державному музеї Т.Г. Шевченка.

Картина була написана в той період розвитку українського живопису, який автор-упорядник альбому «Український живопис. Сто вибраних творів» Юрій Беличко описав так: «Картина розвитку мистецтва першої половини століття не була однозначною. Пануючим у цей час був класицизм, але паралельно з ним чи в його надрах розвивався романтизм, закладалися підвалини реалізму як стилю. Демократично настроєні художники саме в реалізмі бачили справжній шлях розвитку мистецтва. Характерно, що визначний представник російського класицизму, професор Петербурзької Академії Мистецтв К. Брюллов з прихильністю ставився до прагнення учнів, зокрема Т. Шевченка і В. Штернберга, правдиво відображати життя народу» (Беличко 1985: 7).

Тарас Шевченко намагався правдиво відобразити життя українського народу і у поемі, і на картині. Про те, що Шевченко у поемі безпосередньо з життя взяв драматичний епізод вигнання Катерини батьками, згадував П.О. Попов: «В разговоре я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести „Катерина” – что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это – так; это – такой был случай» (Мациевич 1895: 47).

Тема простої дівчини, що стає жертвою спокусника – представника вищого суспільного стану – у другій половині XVIII – першій половині XIX століття присутня у багатьох літературах. І Шевченко знав багато цих творів. Читав він і Річарсона, і «Бедную Лизу» Карамзіна, і «Сердешну Оксану» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Деякі дослідники вважають, що Шевченко написав свою поему під безпосереднім враженням від повісті Квітки «Сердешна Оксана»: «З листування Є.П. Гребінки з Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком відомо, що останній написав свою повість восени 1838 року, а наприкінці грудня 1838 або на початку січня 1839 року її вже одержав Є.П. Гребінка для публікації в альманасі „Ластівка”, який він тоді готував. Саме в цей час Шевченко, який допомагав Є.П. Гребінці готувати альманах до друку, очевидно, прочитав „Сердешну Оксану”. Враження від читання і могло стати безпосереднім творчим імпульсом до написання „Катерини” (збіг окремих деталей і ситуацій в обох творах підтверджує це припущення)» (<http://izbornyky.org.ua/shevchenko/shev158.htm>).

Але лист Квітки-Основ'яненка, у якому він пише Шевченкові про отримання «Кобзаря», свідчить про інше: «Я его прижал к сердцу, потому что очень уважаю Вас и Ваши мысли крепко ложатся мне на душу. А вот „Катерина”, вот так Катерина! Красиво, (...) красиво! Больше не смею говорить. Вот так-то москалики-военные обдуривают наших девчаток! Написал и я „Сердешну Оксану”, вот точненько как Ваша „Катерина”. Прочтете, когда пан Гребенка напечатает. Как же мы одно думали про бедных девчаток и про изуверов-москалей...» (Квітка-Основ'яненко 1981: 267).

Про те, як «москалики обдурюють дівчаток» усі думають однаково. Цю думку повторює та підкреслює Тарас Шевченко і у повісті «Близнецы» у 1855 році: «В городе Нежине квартировал армейский пехотный полк NN. В этот полк был переведен мой приятель и поселился

в белой хатке с садиком и цветничком, как раз против греческого кладбища. В первый же день он заметил в цветнике такой цветок, что у него и слюнки потекли. Этот очаровательный цветок была красавица на самой заре жизни и одно-единственное добро беднейшего вдового старика мещанина Макухи. Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели. И я не намерен утруждать вас повторением тысячи и одной, к несчастью, не вымышленной, повести или поэмы в этом плачевном роде, начиная с „Эды” Баратынского и кончая „Катериной” Ш[евченко] и „Сердечной Оксаной” Основьяненка. Продолжение и конец решительно один и тот же» (Шевченко 1963, 4: 74).

Своєрідним екфрасисом картини «Катерина» можна вважати цей уривок із повісті «Близнецы», так само як і початок поеми «Катерина», який Н. Добролюбов у своїй статті «Кобзарь Тараса Шевченко» у 1860 році назвав «добродушным обращением» (Добролюбов 1952: 542):

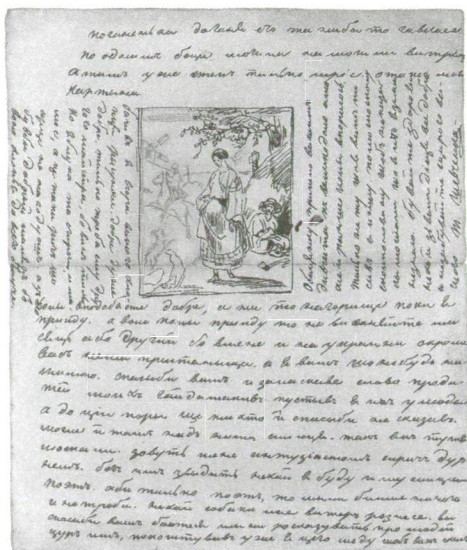
*«Кохайтесь чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине»* (Шевченко 1963, 1: 21).

У цих восьми рядках та реченнях «Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели. (...) Продолжение и конец решительно один и тот же» закодowana уся трагедія української дівчини, так яскраво відображена мовою образотворчого мистецтва на полотні «Катерина». Одним із провідних засобів, характерним як для літературної, так і для художньої творчості Тараса Шевченко, широко використаним і у поемі, і на картині, є контраст.

Окремі епізоди, ліричні відступи поеми також створюють екфрастичний опис картини, яка відображає момент розставання дівчини з москалем. На картині ми не бачимо поневірянь бідної української дівчини, її страждань, страждань її батьків та сина, так само як немає цих описів ні в повісті «Близнецы», ні у перших рядках поеми. Але напружений драматизм композиції картини віщує їх. «Якщо в поемі образ

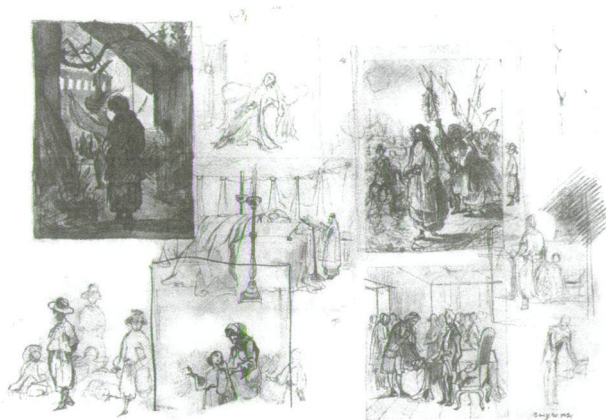
дівчини поданий в еволюції, то картина зображає лише один момент у житті Катерини, який завдяки талантові художника виходить за межі твору, дає багатий матеріал нашій уяві, примушує бачити не лише один епізод, а й дальшу долю героїні» (Тарахан-Береза 1985: 47).

Та крім літературного, існує ще й епістолярний екфрасис полотна, адже про створення картини Т.Г. Шевченко 25 січня 1843 року повідомляє у листі українського поміщика-мецената Г.С. Тарновського: «...намалював я се літо дві картини і сховав, думав, що ви приїдете, бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував. Але Скобелев таки пронишпорив і одну виманчав, а друга ще в мене, а щоб і ця не помандрувала за яким-небудь москалем (бо це, бачте, моя „Катерина”), то я думаю послать її до вас, а що вона буде коштувать, то це вже ваше діло, хоч кусок сала, то й це добре на чужині. Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тільки не плаче та підіймає передню червону запашчину, бо вже, знаєте, трошки тее..., а москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга – собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина» (Шевченко 1964: 23). Крім екфрастичного опису Шевченко у листі зробив також схематичний начерк своєї картини.

251. КАТЕРИНА.
Нарис картини. Олівець, чорнило. 251 1843.

Дослідникам ще не вдалося остаточно визначити про яку картину Шевченко пише, що її «принишпорив» та «вимантажив» комендант Петропавлівської фортеці Іван Скобелев. Д. Антонович говорить про спорідненість картини «Катерина» та акварелі Шевченка «Циганка-ворожка», та стверджує, що саме «Циганка-ворожка» була ескізом до тієї картини. С. Раєвський, заперечуючи це твердження, ратує за автоілюстрацію до поеми «Слепая», яку Шевченко зробив у 1841 році: «На першому плані ми бачимо героїню свята обжикків, що веде в ньому перед. Вона в тому самому святковому вбранні, що й Катерина до найменших подробиць, з тотожною поставою статури і подібним, як у „Сикстинської мадони“, положенням ніг (про що Ю. Беличко зауважує: „Не випадково Катерина ступає так, як Марія в “Сикстинській мадонні” Рафаеля, – багатозначна аналогія!” (Беличко 1985: 21)) і спущених у відчаї рук, які підтримують фартушок». Раєвський підкреслює подібності у трактовці заднього плану картини та ескізу також (див. Раєвський 1968: 215–221).

271. «СЛЕПАЯ», «ИСТОРИЯ СУВОРОВА». ЕСКІЗИ ТА НАЧЕРКИ.
Олександр, село, три» (1842).

Катерину, жертву спокусника-москаля, можна вважати наскрізним мотивом у творчості Шевченка, зустрічається він ще й в інших творах, крім вищенаведених.

«Мар'яна-черниця» (1841)

*«Аж ось з хлопцем старий кробзар,
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого; а дитина!
Сердешина дитина!
Обідране; ледви-ледви
Несе ноженята...*

(достеменний син Катрусі)» (Шевченко 1963, 1: 146).

«Три літа» (1845)

*«Невеликій три літа
Марно пролетіли... (...)
Висушили чадом, димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі»* (Шевченко 1963, 1: 351).

І супроводжує поета все життя. Павло Зайцев у написаній в 1955 році книзі «Життя Тараса Шевченка», описуючи повернення поета до рідної «Керелівки» у період трьох літ, сповіщає про автобіографічні аспекти теми: «Складними й глибокими мали бути його тодішні переживання: уже як вільна людина, освічена й усвідомлена національно й політично, зіткнувся тепер віч-на-віч із тяжким життям поневолених людей, але вже не чужих, а рідних, подвійно близьких. [...] Відвідуючи могилки батька й матері в темному садочку і дивлячись, як над ними „Хрести дубові посхилялись, Слова дощем позамивались”, запитався брата, що був із ним, про свою кучеряву Оксаночку й довідався раптом про страшну її трагедію: її звів приبلуда-москаль, вона мала від нього дитину, а потім покинута ним, збожеволіла. [...] Страшним пророцтвом, якимсь прозрінням ясновида вставали тепер у його власній уяві образ зведеної москалем Катерини з першої його поеми і образ збожеволілої Оксани з поеми „Слепая”» (Зайцев 1955: 105–107).

ЛІТЕРАТУРА

- Астрахан, Н.І. 2006, *Аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору в контексті античної естетики*. <<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:niI7tBiBh3gJ:studentam.net.ua/content/view/8707/53/+%D0%D0%BA%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%81&cd=94&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>>
- Беличко, Ю.В. (автор-упорядник) 1985, *Український живопис: Сто вибраних творів. Альбом*. Київ.
- Геллер, Л. 2002, Воскрешение понятия, или слово об екфрасисе. В кн.: Геллер, Л. (ред.), *Экфрасис в русской литературе: Труды лозаннского симпозиума*. Москва.
- Добролюбов, Н.А. 1952, *Собрание сочинений в трех томах, т. 3*. Москва.
- Зайцев, П. 1955, *Життя Тараса Шевченка*. Нью-Йорк–Париж–Мюнхен.
- Квітка-Оснoв'яненко, Г.Ф. 1981, *Зібрання творів у семи томах, т. 7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті. Листи*. Київ.
- Лессінг, Г.Е. 1968, *Лаокоон*. Київ.
- Мациевич, Л. К биографии Т.Г. Шевченка. *Киевская старина*. 1895, № 2. Див. <<http://izbornyk.org.ua/shevchenko/shev158.htm>>
- Расвський, С. 1968, Слідами загубленої картини. В кн.: Кирилюк, Є.П. (ред.), *Збірник праць п'ятнадцятої наукової шевченківської конференції*. Київ.
- Тарахан-Бережа, З.П. 1985, Однойменні поетичні та малярські твори. В кн.: *Шевченко – поет і художник (до проблеми єдності образного мислення)*. Київ.

- Хадынская, А.А. 2004, *Экфразис как способ выражения пасторальности в ранней лирике Георгия Иванова*. Автореферет диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тюмень. <<http://dissertation2.narod.ru/Diss2006/24-54.htm>>
- Чалый, М.К. 1882, *Жизнь и произведения Тараса Шевченка*. Киев.
- Шевченко, Т.Г. 1963, *Повне зібрання творів у шести томах, т. 1. Поезії. 1837–1847*. Київ.
- Шевченко, Т.Г. 1963, *Повне зібрання творів у шести томах, т. 4. Повісті*. Київ.
- Шевченко, Т.Г. 1964, *Повне зібрання творів у шести томах, т. 6. Листи. Нотатки. Фольклорні записи*. Київ.

СКАЗАНИЯ О ЧУДОТВОРНЫХ ИКОНАХ В КНИГЕ ИОАННИКИЯ ГАЛЯТОВСКОГО *НОВОЕ НЕБО*

Валерий Лепяхин

Иоанникий Галытовский (†1688) – проповедник, агиограф, теоретик ораторского искусства, полемист, педагог, ректор Киево-Могилянской коллегии, архимандрит Черниговского Елецкого монастыря, известнейший церковный деятель XVII века. Расцвет его литературной деятельности приходится на то время, когда он был настоятелем Елецкой обители. Наиболее известные его произведения: *Ключ Разумения*, которое содержит *Поучения* на все Господские и Богородичные праздники с приложенным трактатом об ораторском искусстве; полемические трактаты – *Мессия Праведный*, *Беседа белоцерковская*, *Лебедь* и др. На этом фоне ушла в тень еще одна заслуга архимандрита Иоанникия как собирателя церковных сказаний о чудотворных иконах. Одно из самых известных произведений Галытовского – *Новое Небо, з новыми звѣздами сотворенное, то есть Прѣблагословенная Дѣва Маріа Богородица з чѣдами своими*. 1665, в типографіи Михайла Сліозки. На первой странице типографского экземпляра имеется личная подпись Галытовского: *Іоаннѣкій Галѣтовскій*. Произведение это скоро приобрело широкую популярность. Оно было переиздано через год там же во Львове, затем в Чернигове в 1677 году¹ и еще через двадцать два года, уже после кончины автора, в Могилеве.² В БАН'е находится рукопись перевода *Нового Неба* на церковнославянский язык, выполненного в 1677 году иеродиаконем Звенигородского Саввино-

---

¹ В черниговском издании был указан язык произведения: *Новое небо с новыми звездами, или Повествование о чудесах Богородицы, почерпнутое из достоверных преданий и древних летописей игуменом Иоанникием Галытовским и напечатанное 1677 года в Чернигове на польско-русском языке*. С этого издания в 1849 году был издан перевод на русский язык Александры Плохово (переиздан в 1997 году московским издательством «Лествица»).

² *Історія української літератури у восьми томах*. Київ, 1967, т. I., 377–383, 387–389; Дмитро Чижевскій, *Історія української літератури*. Тернопіль, 1994, 282–283; Сергій Ефремов, *Історія українського письменства*. Київ, 1995, 146–149.

Сторожевского монастыря Феофаном. В предисловие к книге Феофан включил свои филологические рассуждения о необходимости такого перевода.³ В рукописи имеется вклейка типографским образом отпечатанной первой страницы из Львовского издания 1665 года. Кроме монументального *Нового Неба* Галятовский посвятил иконе еще одно произведение: *Скарбница потребная и пожиточная всему свету* (Skarb roschwały) – «сокровищница похвал» Елецкой-Черниговской чудотворной иконе Богородицы в прозе и стихах (напечатано в Новгороде Северском в 1676 году на польском языке).⁴

В дальнейшем мы будем говорить лишь о первом, львовском издании *Нового Неба*. В книге Галятовского в общей сложности двадцать девять глав, но нумерация глав отсутствует (мы будем обозначать их римскими цифрами). Они имеют однотипные названия, например: X. *Чудеса от перстня Пресвятой Богородицы* (5 чудес), XI. *Чудеса от источника Пресвятой Богородицы* (16), XII. *Чудеса Пресвятой Богородицы на войне* (8), XIV. *Чудеса Пресвятой Богородицы перед хранящими девство* (11), XV. *Чудеса Пресвятой Богородицы перед молящимся Ей* (32), XIX. *Чудеса Пресвятой Богородицы среди язычников* (19) и т.д. Всего в книге рассказывается о 445 чудесах Богородицы, из них по нашим подсчетам⁵ 152 чуда посвящены иконам. Хотя рассказы о чудесах от икон иногда встречаются и в других главах, нас интересует прежде всего глава XXIII: *Чѹда Пресвятои Богородици ѿ ѿбразовъ Еѣ*. В ней описано в общей сложности 60 чудес – это самая объемная часть книги.⁶ Обычно в этой главе Галятовский описывает одно-два чуда от каждого образа, но некоторым иконам он посвящает по несколько рассказов: Ченстоховской – пять (32–35 и 54 чудеса); Жировичской, Холмской и Галленской по четыре, соответственно чудеса 24–27, 28–31, 37–40; иконе Богородицы в Риме, написанной апостолом Лукой, – также четыре (21, 44, 46–47); образу Богородицы в г. Монта-

³ См. РНБ. Q.1.361, 1об.

⁴ Иоанникий был свидетелем чудесных исцелений от Елецкой иконы Богородицы и писал как очевидец. Книга посвящена гетману Самойловичу.

⁵ Эта оговорка необходима, поскольку на методику подсчетов влияет определение самого понятия «сказание об иконе». Мы относили к сказаниям и те рассказы, в которых икона лишь упоминается, т.е. она остается мотивом, а не темой.

⁶ Галятовський Іоаннікій, архимандрит. *Новое Небо...* Львов, 1655, 67–82.

ни в Савойе – три (10–12). Отдельные главы (XXVI, XXVII и XXVIII) в конце произведения посвящены трем иконам: Иверской, в которой содержится описание 17 чудес, Печерской – 40 чудес и Купятицкой – 16 чудес. Последняя XXIX глава *Нового Неба*, содержащая 24 чуда, называется *Разные чудеса Богородицы в разных местах*; она завершает книгу двумя сказаниями о чудесах от икон. Особенность данного издания состоит в том, что у большинства сказаний на полях имеются пометки автора, указывающие на источник того или иного повествования. В настоящей статье мы проведем краткий обзор сказаний, собранных Галятовским в XXIII главе, по мере возможности прокомментируем их и приведем их известные параллели.

В Антиохии, повествует первое чудо, был человек по имени Анатолий, который называл себя христианином, на деле же оставался тайным язычником и поклонялся идолам – «ѡфѣры чинилъ болванѣмъ». ⁷ Узнав об этом, его заключили в тюрьму. Уже в темнице Анатолий начал молиться и каяться перед святым образом, но Богородица на иконе отвернула свой лик от него. Свидетелями этого случая были стражники. Услышав о происшествии, император Тиверий повелел привести язычника в Царьград, и там он был осужден. ⁸ На полях читается пометка: «Баронъ, ро: 580». ⁹

⁷ Там же, 67. Оферы – приношения, дары, пожертвования.

⁸ Эта история (или только похожая) содержится в *Послании трех восточных патриархов императору Феофилу* (836 г.). Там читается: «Подобным же образом в городе Александрии некто, дерзнувший сделать то же самое (насмехаться над иконой – В.Л.), был преследуем солдатами, и прибег к чтимому образу Богоматери. На глазах у всех Она отвернулась от него, уже готового к казни, предоставив его солдатам» (*Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*. М., 1996, 431; перевод Т.М. Васильевой). В этом намного более древнем тексте действие происходит не в Антиохии, а в Александрии, главный персонаж не имеет имени, не упоминается император Тиверий, но главный мотив сказания тот же: сакральное изображение ведет себя как живое, отворачивается от кощунника, когда он ищет помощи.

⁹ Бароний Цезарь (1538–1607) – кардинал, историк церкви. Наиболее известное сочинение – *Церковные анналы*; оно переведено на польский язык и издано в 1603 году. Галятовский, а позже свт. Димитрий Ростовский пользовались польским изданием Барония. Вероятно, ро: – это сокращенное «роздѣль» (см. чудо 27-е) или «розмова», но, скорее всего, это указание на год, в котором произошло это событие – 580-й. Однако, когда Галятовский хотел указать год, он писал полностью – «рокѣ...».

В местности Абуля, рассказывает во втором чуде Галятковский, стоит храм св. мучеников Викентия, Савина и Христекта (правильно – Крискента). В нем пользуется почитанием чудотворный образ Богородицы. Одна слепая девица пришла в храм помолиться, принесла иконе дары и прозрела.¹⁰ Более поздний вариант сказания сообщает, что Абульская икона прославилась в Сербии еще в VII веке; позже в XVI столетии ее перенесли в г. Абул в Испании.¹¹

Чудо третье происходит в г. Тервана (но в какой стране, – не указывается). Англичане захватили храм и начали грабить его; в этой церкви на высоком месте стояла икона с венцом на главе Богородицы. Один из воинов хотел стрелой сбить корону: он натянул лук, но лук сломался и ранил не только его, но стоявших вокруг. Тогда нападавшие оставили храм, и даже принесли дары.¹² Другие варианты сказания добавляют, что это случилось 14 мая 892 года.¹³ В византийских сказаниях встречается эпизод, когда воин стреляет в изображение вмч. Георгия, но стрела, не долетев, возвращается и поражает кощунника в сердце.¹⁴

Один человек по имени Константин (чудо четвертое) взял камень и бросил в икону Богородицы, а когда образ упал на землю, начал топтать его ногами. Ночью во сне ему явилась Богородица и предупредила, что он получит то, что сам сделал иконе. Тогда была война с сарацинами. И вот, когда Константин стоял на крепостной стене, один сарацин бросил в него камнем, кощунник упал со стены и разбился. Ссылка на полях гласит: «Евтропій, книга 21. Ѡ речахъ Римскихъ».¹⁵ Другие варианты этого сказания указывают точное место и дату случившегося: чудо произошло в Никее (место проведения двух Вселен-

¹⁰ Галятковский, ук. соч., 67об.

¹¹ См. Поселянин, Е., *Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон, т. I–II*. М., 2002, т. I., 589.

¹² Галятковский, ук. соч., 67об.

¹³ См. Поселянин, ук. соч., т. I., 252.

¹⁴ *Византийские легенды*. Изд. подг. С.В. Полякова. М., 1994, 193.

¹⁵ Галятковский, ук. соч., 67об.– 68. Возможно, речь идет о римском историке IV века Флавии Евтропии, авторе *Бревиария* (см. Евтропий, *Бревиарий от основания Города*. Пер. с лат. Д.В. Кареева, Л.А. Самуткиной. СПб., 2001). Но вполне вероятно, что отрывок из Евтропия находится в знаменитых *Римских Деяниях* (см. ПЛДР, т. 11. М., 1989, 600–601; СККДР, XVII в., ч. 3. СПб., 1998, 304–307).

ских соборов) в 304 году во время осады города Амиром. Икона называется Никейской; празднование иконе, согласно церковному календарю, совершается 28 мая. В.В. Болотов и А.В. Карташев относят описанное событие почему-то к 726 году, Константин назван солдатом, а само событие представлено ими как свидетельство резко отрицательного отношения армии, всегда поддерживавшей императоров-иконоборцев, к иконопочитанию.¹⁶ Главным мотивом сказания, как в первом и третьем сказании, остается кощунство по отношению к иконе и наказание за это.

Место действия следующей легенды – остров Тумба, на котором стояла церковь архангела Михаила с чудотворной иконой, которую называли Тумбовской.¹⁷ Попущением Божиим «Первѣнъ оударилъ на тѣю церковь, и спалилъ внѣю, единакъ образъ Матки Божен зосталъ ненарѣшоныи».¹⁸ Этот мотив – икону находят после пожара на пепелище неповрежденной – широко распространен в сказаниях о чудотворных иконах. Некоторые известные образа, такие, как Владимирская, Печерская, Тихвинская, Смоленская, Федоровская несколько раз не сгорали при пожарах.

Чудо шестое настолько интересно, что его стоит привести целиком: «Свѣтлый Лѣка Евангелистъ гды хотѣлъ маліювати образъ Пречистои Дѣвы Богородици, на которое маліюванье еще фарбы не наготованы были, але образъ не сподѣване Божскою не человекъчоу рѣкою показалъса вымаліюванный».¹⁹ Это один из самых древних мотивов в сказаниях о чудотворных иконах – икона сама изображается на столпе, на доске, на стене в технике мозаики или фрески. Наиболее известный пример – возникшая на столпе Лиддская икона Богородицы во времена апостолов Петра и Иоанна.²⁰ Особенность сказания, приведен-

¹⁶ См. Лепахин, В. «Золотой век» сказаний о чудотворных иконах. М., 2009, 168–169.

¹⁷ И.А. Кочетков сообщает интересные данные о судьбе этой иконы и ее названия в XVIII веке. Слово «Тумбовская» было непривычно и в некотором смысле неблагозвучно для русского уха, и вот по законам «народной этимологии» ее переименовали: «„Тумбовская“ (от названия места – Тумба) стала „Тамбовской“, после чего в Тамбове нашли подходящую икону, и название перешло на нее» (*Чудотворная икона...*, 408).

¹⁸ Галятковский, ук. соч., 68. Местонахождение острова не указано.

¹⁹ Там же, 68.

²⁰ См. Лепахин, ук. соч., 112–118.

ного Галятковским в том, что оно носит поздний характер. Ранняя византийская и древнерусская церковная словесность такого сказания не знает.

Далее (чудо седьмое) говорится, что иконоборцы бросили икону Богородицы в Азурово озеро. По окончании иконоборчества икона сама «**добровольно**» всплыла совершенно не поврежденной. И далее Галятковский сообщает, что икона находится в Амасийском монастыре.²¹ Как и в других случаях, Галятковский указывает источник сказания – **Прологъ, септемвр: 1**. Однако название иконы передано неточно. Очевидно, что речь идет о Миасинской иконе Богородицы. Так она называется и в Прологе, который используется в настоящее время.²² Возможно, под рукой у Галятковского был какой-либо другой список Пролога. В церковном календаре Московской патриархии явление иконы относится к 864 году. В греческом календаре под 1-м сентября читается: «Μνήμη συνάξεως τῆς υπεραγίας Θεοτόκου τῶν Μιασηνῶν», т.е. «Память собора Пресвятой Богородицы в Миасинах». Вот что известно об иконе и об обители, в которой она находится. Недалеко от небольшого городка Мелитины в Армении (основан римским императором Траяном в начале II века) находится Миасинская долина. Епископ Мелитинский Акакий (†435) воздвиг в Миасинах храм во имя Пресвятой Богородицы на месте идольского капища. Скоро вокруг храма возникла обитель. Главной святыней этого монастыря стала чудотворная икона Божией Матери. Когда при императоре Льве Исавре (716–741) начались гонения, то Миасинская икона Богородицы по приказу местной иконоборческой власти, была брошена в озеро. Однако в царствование св. Феодоры (†867), когда иконоборческая ересь была побеждена, чудотворный Миасинский образ сам поднялся из глубин озера совершенно неповрежденным. Чудесное обретение иконы произошло 1 сентября 864 года, и тогда же было установлено празднование иконе.²³

Чудо восьмое переносит читателя из Армении во Францию. Там в местечке Долис была статуя Богородицы с Младенцем, вытесанная из камня. Один человек-кошунник бросил камень в изображение так, что рука Младенца отломилась. И тотчас из плеча Младенца потекла

²¹ Галятковский, ук. соч., 68об.

²² *Прологъ. Книга первая. Септемврій – Февруарій*. СПб., 1895, 1.

²³ См. Поселянин, ук. соч., т. II., 284–287.

кровь, «**такъ з члонка живого**». Кошунник тот умер на месте, а его товарищ, который был свидетелем случившегося и хотел ему помочь, скончался на следующий день.²⁴ Этот мотив – один из самых древних в византийских сказаниях о чудотворных иконах. Об истечении крови от поврежденной иконы писал уже преп. Иоанн Дамаскин (VII–VIII вв.), позже сказание об этом зачитывали на VII Вселенском соборе (787 г.), причем в обоих случаях сказание относили к IV веку, ко временам свт. Афанасия Великого (†373). Самые известные случаи истечения крови из иконы описаны в сказаниях об Иверской и Ченстоховской иконах Богородицы: до сих пор на списках Иверской иконы на правой щеке Богородицы изображают рану и небольшой потек крови.²⁵

В городе Гиспаль, повествует следующая глава, одна молодая женщина молила Богородицу, чтобы Она спасла ее сына, упавшего в горящую печь. И Богородица сохранила его в огне живым и здоровым.²⁶ Эта икона получила название Гиспальской. С названием этой иконы произошло то же, что с Тумбовской. Название ее переосмыслили и наименовали сначала Гишпанской, а потом Испанской.²⁷

В Сабавдии в г. Монтани есть икона Богородицы, которую один разбойник ударил мечем (чудо десятое). Из образа истекла кровь, которая исцеляет разные болезни. Мануил, князь Сабавдии, пришел пешком, чтобы поклониться чудотворному образу.²⁸ В этом кратком сказании имеется в виду Савойя (лат. *Sapaudia*). Мануилом назван, вероятно, один из Савойских герцогов середины XVI – первой половины XVII века: Эммануил Филиберт или его сын Карл Эммануил. Здесь,

---

²⁴ Галатовский, ук. соч., 68об. Изображение Богородицы сохранилось. В XX веке икона источала кровавые слезы накануне Второй мировой войны. Иногда икону называют Долинской (см. <http://www.hram-vlad-butovo.ru/kalendar/bmater//02/02.26_1.htm>).

²⁵ Иоанникий сообщает об этом чуде в специальной главе, посвященной Иверской иконе (см. Галатовский, ук. соч., 102об.).

²⁶ Там же, 69. Местонахождение города не указано.

²⁷ Например, Е. Поселянин задавался вопросом: не следует ли под Гиспальской иконой разуметь Испанскую, хотя сам автор пишет, что Испанская икона прославилась в VIII веке; по молитвам перед ней король Пелагий в 718 году одержал победу над сарацинами.

²⁸ Галатовский, ук. соч., 69.

как и в восьмом чуде, еще раз встречается мотив истечения крови из изображения.

В следующем одиннадцатом чуде встречается новый мотив: наказание от иконы. Действие происходит там же и перед той же иконой. Один слепой человек молился перед иконой в надежде получить исцеление. Другой же, стоя рядом с ним, насмехался над его верой. И вот к слепому вернулось зрение, а насмешник ослеп.²⁹ В данном случае можно говорить о «симметричности» наказания: слепой по своей вере получил зрение ослепшего. Вообще же, мотив исцеления перед иконой от слепоты и глазных болезней очень часто встречается в сказаниях о чудотворных иконах как византийских, так и древнерусских.

Далее идет третье чудо перед той же иконой в Монтани. Одна невеста просила Богородицу об исцелении от «хворобы» и принесла в дар иконе свои драгоценности. Но после исцеления девица пожалела, что отдала драгоценности. И тогда к ней вернулись и драгоценности, и болезнь.³⁰ Здесь интересен не только мотив возвращения драгоценностей и болезни, но мотив *мысленного греха*: ведь девица не пробовала вернуть драгоценности, она только пожалела о них тайно, в своем сердце. В результате была строго наказана.

Чудо тринадцатое происходит г. Смирне. Кто-то по неизвестным причинам спрятал икону Богородицы в дупле кипариса, но через некоторое время кипарис стал излучать свет, как будто внутри горела яркая свеча. Один человек, увидев свет, обнаружил в дупле икону. Епископ Смирны Цирус (вероятно, Кир) построил на том месте храм в честь Богородицы.³¹ На полях имеется пометка, отсылающая к источнику: **Нікифор, книга 14. Гистория, глава 48.**³² Согласно другим источникам, это случилось 6 февраля 892 года, в этот день совершается и празднование иконе. Мотив воссияния иконы неземным светом встречается в византийских сказаниях довольно часто. В Киево-Печерском патерике несколько раз просияла неизреченным светом икона Богоро-

---

²⁹ Там же, 69.

³⁰ Там же, 69об.

³¹ Там же, 69об.

³² Возможно, имеется в виду Никифор Вриенний и его знаменитые «Исторические записки. 976–1087».

дицы, которая сама изобразилась в алтаре.³³ Обычно воссияние иконы светом происходит, когда она «желает» обнаружить себя или же при совершении чуда, исцеления.

Один воин по имени Стефан был армянской веры, говорится в следующем рассказе. Когда он заболел «**великою болѣзнію**», то пришел к Стефану Исповеднику и искал у него исцеления. Св. Стефан послал его поклониться иконам Спасителя и Божией Матери, и когда тот помолился перед образами, то тотчас выздоровел.³⁴ Скорее всего речь идет о преп. Стефане, игумене Триглийского монастыря, пострадавшем за защиту иконопочитания (†815). В этом сказании главная тема – почитание икон. Действие происходит в период иконоборчества, концом которого является 843 год. Исцеленный воин – армянской веры, в которой никогда не было тех форм иконопочитания, которые сложились в Византии. Таким образом, смысл рассказа в том, что противника икон исцеляет икона, т.е. в сказание внесен полемический вероисповедный элемент.

Чудо пятнадцатое представляет собой одно из самых коротких сообщений – всего две строки. В Дамаске из иконы Богородицы истекал елей, который исцелял разные болезни.³⁵ Здесь появляется новый исключительно популярный в сказаниях о чудотворных иконах мотив: икона источает елей или миро, которые имеют целебные свойства. Несколько икон в Православии даже получили к основному названию дополнительное – Мироточивая, например, Иверская Мироточивая.

Шестнадцатое чудо также уложилось в две строки. В Созополе Писидийском из руки Богородицы истекал целительный елей. На полях имеется ссылка: «**Германъ патриархъ: ко: книги Говоръ**».³⁶ Здесь имеется в виду *Послание* св. патриарха Константинопольского Германа (†730), прочитанное на VII Вселенском соборе и включенное в его *Деяния*. «Замечательнее же всего то, – напоминал в *Послании* патриарх, – что никакого возражения, ни сомнения не встречается против того, что находящаяся в писидийском Созополе икона Всенепорочной Богородицы из своей длани изливала струю мира. Об этом чуде свидетелст-

³³ Киево-Печерский патерик // БЛДР, т. 4. Спб., 1997, 458.

³⁴ Галатовский, ук. соч., 69об.–70.

³⁵ Там же, 70. В примечании на полях Галатовский написал: **Баронъ, ро: 70.**

³⁶ Там же, 70. Вероятно, **ко:** следует читать как «конец».

вуют многие».³⁷ В данном случае святой патриарх говорит о чуде истечения мира как о привычном и всем известном факте, подчеркивая отсутствие каких бы то ни было возражений или сомнений со стороны христиан.³⁸

Чудо семнадцатое происходит недалеко от Иерусалима. В двадцати милях от города в местечке Яскине подвизался Иоанн Пустынный, который любил паломничать. В келии его стояла икона Богородицы с Младенцем. Когда он уходил, то оставлял перед иконой зажженную свечу, а когда возвращался, то свеча все так же горела перед образом, даже если он отсутствовал несколько месяцев.³⁹ На полях сделана пометка о том, что история взята из *Цветника духовного* Иоанна Мосха. В литературной традиции закрепилось другое название этого произведения блаженного Иоанна Мосха (†619) – *Луг духовный*. В этом рассказе

³⁷ *Деяния Вселенских соборов*. СПб., 1996, т. 4., 474. Икона известна в России, и, согласно церковному календарю, празднование ей совершается 3-го сентября; историю иконы можно найти в разных сборниках, посвященных чудотворным иконам.

³⁸ О Писидийской иконе говорится в житии святого Евтихия, патриарха Константинопольского (память 6 апреля), который в 565 году был сослан в Амасию, находившуюся близ Созополя. Ученик патриарха и очевидец многих чудес, пресвитер Евстафий написал житие святителя; в нем и упоминается чудотворная икона: «Была в Амасии пара, соединенная законным браком; она была несчастлива в отношении к деторождению. Дети у них рождались мертвыми и вместо радости причиняли родителям скорбь. Приходят они к блаженному (патриарху) и просят его молитвы о том, чтобы рождаемые ими дети жили. Помолившись о них, он помазал их обоих св. елеем частию – от Честного Креста, *частью же – истекающим от святой иконы Пречистой Госпожи нашей Богородицы и Приснодевы Марии в Созополе*, произнося слова: во имя Господа нашего Иисуса Христа; так он, обыкновенно, делал над каждым приходящим больным. Сотворив молитву и помолчав, он, как бы исполненный некоторой божественной благодати, говорит: назовите дитя, которое родится, Петром, и будет жить, ибо жена уже была беременна. Находясь при этом, я (автор жития, пресвитер Евстафий. – *В. Л.*) спросил: „А если родится девочка, как ее назвать?“ – „Нет, – отвечал он, – пусть назовут Петром и жив будет.“ Радуюсь о сказанном и как бы нося уже в объятиях еще не рожденное дитя, они возвратились в дом свой. По наступлении времени родился у них сын, как предвидел и предсказал им раб Божий. При крещении они назвали дитя Петром. После того у них родился другой сын, и он, по совету патриарха, назван Иоанном. Дети стали возрастать, и разнеслось это по всему городу, и все славилы Бога». Итак, известно, что икона не только источала миро, но помазание этим миром исцеляло от бесплодия.

³⁹ Галятовский, ук. соч., 70–70об.

Иоанн Мосх ссылается на пресвитера Аскалонской церкви Дионисия, от которого он слышал эту поучительную историю об авве Иоанне. Для сравнения приведем тот же рассказ по *Лугу духовному*, поскольку между двумя текстами есть разночтения. После сообщения о любви старца Иоанна к паломничеству по святым местам, в *Луге* говорится: «...Уходя, он ставил свечу и возжигал ее по обыкновению, потом, став на молитву и испросив у Бога, чтобы Он управил путь его, взывал, взирая на икону Владычицы: „Пресвятая Владычице Богородице, я ухожу в долгий путь, на много дней. Приими попечение о свече Твоей и сохрани ее, да не погаснет она пред Тобою до моего возвращения. Я же ухожу в надежде на помощь Твою во время путешествия.” Произнеся эти слова пред иконой, он отправлялся в путь. И, совершив предположенное путешествие, продолжавшееся иногда месяц, иногда два и три, а то – так пять и шесть месяцев, он находил дома свечу горящею, как он устроил ее и оставил, отправляясь в путь, и никогда не видал ее потухшею сама собою, ни при пробуждении от сна, ни при возвращении из чужой страны или из пустыни».⁴⁰ Главное противоречие между двумя рассказами – название места подвигов аввы Иоанна. В *Луге духовном* это место называется Соха. На VII Вселенском соборе также читали эту историю, и там местность названа Сокха. Однако у Галытовского она фигурирует как Яскин. В известном сборнике *Солнце Пресветлое*, составленном в 1715–1716 годах сторожем московского Благовещенского Собора Симеоном Моховиковым,⁴¹ имеется изображение чудотворной иконы Яскинской. Со ссылкой на Иоанникия Галытовского и на *Луг духовный*, автор *Солнца Пресветлого* рассказывает историю аввы Иоанна, но место, где он жил, названо не Соха, а Яскино, как у Галытовского. Отсюда и название иконы – Яскинская.⁴²

Тиран Брана, рассказывает Галытовский в следующей истории, начал войну против византийского императора Исакия и осадил Кон-

---

⁴⁰ *Луг духовный: Творение блаженного Иоанна Мосха. Свято-Троицкая Сергиева лавра*. 1896, 214.

⁴¹ Научная библиотека МГУ, № 10536-22-71.

⁴² См. *Чудотворная икона...*, 405, 407–408. Е. Поселянин сообщает, что существует две иконы Яскинской Божией Матери. Одна известна только по изображению, а другая явилась 3 мая 682 года в Константинополе. Позже она была перенесена в Киево-Печерскую лавру (см. Поселянин, ук. соч., т. I., 461–462).

стантинополь. Василевс взял икону Богородицы и поставил ее на той стороне крепостных стен, откуда наиболее яростно нападали осаждавшие. И вот помощью Богородицы лонгобардский князь Конрад победил Брану.⁴³ В этом рассказе изложены исторические факты. Речь идет об императоре Исааке Ангеле II (ок. 1156–1204). Полководец Алексей Врана (у Галятовского – тиран Брана) разбил сицилийских норманнов, затем поднял восстание, которое в 1187 году было усмирено маркграфом Конрадом Монферратским, союзником Исаака. Главный мотив сказания имеет древнее происхождение: по молитвам перед чудотворной иконой Богородица дарует победу над противником, содействует находящимся в осаде или наоборот – помогает взять вражескую крепость.

Чудо девятнадцатое представляет собой отрывок из жития Алексия человека Божия, который оставил Рим и поселился в Эдессе. Семнадцать лет он жил в подвиге при храме Пресвятой Девы. И однажды образ Богородицы объявил людям о святости Алексия. Тогда он решил перебраться в Тарс, но буря принесла корабль в Рим.⁴⁴ На полях можно прочесть пометку: «**Метаф: в жи: его**», т.е. Метафраст, в житиях его. Речь идет о знаменитом византийском переводчике и писателе преп. Симеоне Метафрасте (вт. пол. X в.), жития которого стали образцом для последующих поколений агиографов, фактически сформировав житийный канон.

Главный мотив в этом сказании: от иконы исходит голос. Обычно икона начинает говорить, чтобы дать человеку какое-либо повеление, предостеречь его от дурного поступка, послать наказание; в данном случае икона открывает святость человека.

Житие Алексия человека Божия было очень популярно с древнейших времен. Предание относит случившееся к 411 году. Уточним, что в самом раннем списке жития (XI в.) говорится следующее: однажды пономарь храма, на паперти которого подвизался Алексей, услышал от иконы Богородицы глас, который повелел ему ввести в церковь

---

⁴³ Галятовский, ук. соч., 70об. На полях ссылка: **Никита въ розныхъ дѣлахъ книги 1 ѿ Исаацѣ**. Скорее всего речь идет о знаменитом византийском историке Никите Хониате (1155–1213) и его *Хронике*, которая содержит описание истории Византии и соседних народов с 1118 по 1206 годы.

⁴⁴ Там же, 70об.–71.

человека Божия, ибо молитва его свободно восходит к Богородице, т.е. голос от иконы слышали не все люди, как у Галятковского, а только пономарь, просмонарий.⁴⁵ В X веке чудотворную икону, перед которой молился святой, перенесли в Рим, назвав Эдесской, а когда в 1216 году обрели мощи Алексия человека Божия, эту икону поставили в храме, воздвигнутом в его честь.⁴⁶

В земле Гишпанской, говорится далее, Симону Робану во сне явилась Богородица и повелела найти на скале свою икону и даже показала место, где находится образ.⁴⁷ Здесь видим два тесно взаимосвязанных мотива: икона является человеку во сне (обычно в том виде, в каком она изображена на иконе) и чудесное обретение иконы в каком-либо пустынном месте.

Чудо двадцать первое переносит читателя в Рим. Там находится икона Богородицы, которая во время страстей Христовых в Страстную пятницу с утра и до десятого часа бледнеет, даже чернеет, а лик Богородицы становится как бы мертвым. В воскресенье же лик Приснодевы становится светлым и веселым. Этот образ находится у Сикста, – замечает Галятовский.⁴⁸ Вероятно, имеется в виду знаменитая Сикстинская капелла, построенная папой Сикстом IV. В примечании на полях можно прочесть: «**Огородокъ Царици, мова 2, на Пасхѣ**».⁴⁹ Интересно, что ниже (чудо сорок шестое) Галятовский рассказывает о другом случае с той же иконой, но не сопоставляет два события. В этом сказании речь идет об образе Богородицы из Сан-Систо. Именно она, согласно *Путеводителю по городу Риму* XIV века «в Страстную неделю меняет

⁴⁵ *Византийские легенды...*, 158, 293.

⁴⁶ См. Поселянин, ук. соч., т. I, 321; *Заступница усердная: Чудотворные иконы Божией Матери*. Авт.-сост. Н.В. Дмитриева. М., 2009, 232–237.

⁴⁷ Галятовский, ук. соч., 71. Примечание сообщает: «**Дискѣрсь, 120 ѿ Марїи**». Из какой книги взято сказание установить не удалось.

⁴⁸ Там же, 71.

⁴⁹ Имеется в виду книга проповедей Антония Радивиловского *Огородок Марии Богородицы*, которая была издана в Киеве в 1676 году. Как говорилось выше, мы приводим тексты Галятковского по львовскому изданию 1665 года. Остается предположить, что сборник Радивиловского в то время уже был закончен, и Галятовский знал его по рукописи, но печатное издание *Огородка* появилось лишь через 11 лет после *Нового Неба*.

цвет, а в Страстную пятницу становится совсем бледной».⁵⁰ Главный мотив в этом сказании – оживание сакрального изображения: если в предыдущем тексте от иконы исходил голос, то здесь оживает лик Богородицы, он покрывается смертельной бледностью, темнеет, а затем веселеет и светлеет, т.е. *изображение* испытывает все те чувства, которые испытывал бы живой человек – сначала муки о распятом Сыне, а потом радость о Его воскресении.

В следующей двадцать второй главе довольно подробно излагается сказание об известнейшей Лиддской (Римской) иконе Богородицы. Действие происходит в первохристианские времена. Апостолы Петр и Иоанн воздвигли в Лидде храм в честь Богородицы. И сразу же Ее изображение само появилось на стене. Юлиан Отступник, когда пришел к власти, послал в Лидду воинов соскрести это изображение, но они не смогли сделать это. Позже патриарх Герман приходил поклониться образу и заказал для себя список на доске. Когда императором стал иконоборец Лев Исавр, который приказал выбрасывать иконы из храмов, жечь, топить и кощунствовать над ними, Герман пустил эту икону в море, прикрепив к ней письмо к папе Григорию II. За один день икона приплыла в Рим, где ее торжественно встретил сам папа с клиром. И там образ находился в течении 130 лет. Во времена царицы Феодоры, восстановившей иконопочитание, образ сам покинул Рим и приплыл в Константинополь. Царица и патриарх взяли икону и поставили ее в Халкопратийской церкви.⁵¹

Надо сказать, что сказание о Лиддской (Римской) иконе довольно обширно, в нем много подробностей, которые опущены у Галятовского. Эту главу *Нового Неба* можно считать лишь очень кратким конспектом полного сказания. В нем можно выделить несколько мотивов: икона сама изображается на стене;⁵² икону пытаются уничтожить (в древнейшем тексте сказании – стесать), но это не удастся, поскольку краски еще глубже впитываются в столп; икона сама переплывает моря

---

⁵⁰ Ханс Бельтинг. *Образ и культ: История образа до эпохи искусства*. М., 2002, 358–359, ср. 589–590.

⁵¹ Там же, 71–72.

⁵² В древнейшем сказании она изображается на столпе (см. *Византийские легенды...*, 164), поэтому ее нередко называют Лиддская на столпе икона Богородицы в отличие от Лиддской-Римской на доске.

и реки; икона движется очень быстро – за сутки она переходит из Константинополя в Рим; икона сама выбирает место своего пребывания и так же сама возвращается на прежнее место. Конечно, не менее интересны мотивы, связанные с иконоборчеством: иконоборцы разными способами уничтожали иконы, в частности, топили их в море (например, Миасинскую, о которой говорилось выше), но вот патриарх с верой пустил икону в море, и она не утонула, поплыла, *стоя*, в нужную сторону. Важно также отметить добровольное возвращение иконы в Константинополь по окончании иконоборчества. Поэтому икона и получила двойное название – Лиддская (Римская). Тем самым она как бы соединила Православие и Католичество в их победе над иконоборчеством. Известно, что современник патриарха Германа папа Григорий II сыграл заметную роль в защите иконопочитания. На полях книги Галатовского есть примечание под титлами: **Говорны, вне: вели: по: ѡ чѣдотворно иконѣ пр Бци, ꙗже нарыцаеся Римланини**, т.е. «Соборник в неделю великого поста о чудотворной иконе Пресвятой Богородицы, которая называется Римской». Галатовский имеет в виду следующее произведение: *Книга глаголемая Соборник*.⁵³ Это Постная Триодь. Сказанию о Лиддской (Римской) иконе Богородицы придавалось настолько большое значение, что его читали в понедельник второй недели Великого поста на утрени, а потому и включили в богослужебную книгу.

В чуде двадцать третьем помещен отрывок из жития великомученика Никиты (†372). Однажды, будучи еще язычником, он увидел во сне Младенца, который держал в руке крест. Никита стал искать человека, который истолковал бы ему сон. Одна девица-христианка сказала ему, чтобы он запустил руку себе за пазуху. Он сделал это и нашел там образ Богородицы с Младенцем, который держал крест точно так, как он видел во сне.⁵⁴ В этом сказании интересна контаминация креста и иконы. На иконах Богородицы с Младенцем Иисус почти никогда не изображается с крестом. Данный случай уникален. Вероятно, столь тесная связь между крестом и иконой произошла потому, что память

---

⁵³ Книга глаголемая Говорникъ, юже ѡ Бозѣ починаемъ ѿ недѣли мытаря и фарисеа до недѣли всехъ святыхъ. Москва, 1647, 237–268.

⁵⁴ Галатовский, ук. соч., 72–72об.

вмч. Никиты совершается 15 сентября, а накануне отмечается великий двенадесятый праздник Воздвижения Креста Господня. Согласно житию святого, когда его вели на казнь, он держал на груди под одеждой эту икону Богородицы, которую именуют Новоникитской. В ссылке Галятовский пишет: «**Соборникъ, мѣсѣца септєврїѧ, 15 дня**». В данном случае под «соборником» он имеет в виду собрание житий святых.

Одной из самых почитаемых белорусских святынь является Жировичская икона Богородицы. В двадцать четвертой главе Галятовский рассказывает о ее обретении. Пастушки в лесу увидели яркий свет, исходивший от дерева. Подойдя ближе, они увидели в ветвях икону, которая сияла лучами, ярче солнечных. Сняв образ с дерева, они принесли его своему пану – Александру Солтану.⁵⁵ Это довольно распространенный мотив в сказаниях о чудотворных иконах: когда икону обретают, она сияет яркими лучами, как это было со Смирнской иконой Богородицы. Характерно также, что икону находят дети, подпаски, что не раз встречается и в других легендах.

Пан Александр (чудо двадцать пятое) спрятал образ в шкатулку, потому что это небольшая каменная икона размером 4,3х5,6 см. Вечером, когда к нему пришли гости, он хотел показать им иконку, но шкатулка была пуста. На следующий день подпаски обнаружили икону на том же самом дереве. Тогда Александр Солтан построил на том месте храм в честь иконы Богородицы.⁵⁶ Здесь можно говорить еще об одном распространенном мотиве в сказаниях о чудотворных иконах: образ сам выбирает место своего пребывания. Встречаются сказания в которых икону несколько раз переносят в другое место, но она всегда возвращается на прежнее; так было, например, с Тихвинской иконой Богородицы.

Храм, выстроенный на месте явления Жировичской иконы, сгорел (чудо двадцать шестое), но образ остался невредим, и его нашли на склоне горы, под которой стояла церковь, на камне.⁵⁷ Как говорилось выше, этот мотив исключительно часто встречается в сказаниях с самых древних времен: церковь сгорает, но икона остается в целости и сохранности, и ее находят или на пепелище, или недалеко от места пожара.

---

⁵⁵ Там же, 72об.

⁵⁶ Там же, 75.

⁵⁷ Там же, 75.

Далее у Галятовского говорится о втором обретении Жировичской иконы (чудо двадцать седьмое). Однажды мимо той горы, где стояла церковь проходили дети и видели, что там на камне сидит некая прекрасно одетая Дева. Священники с народом пошли туда и увидели, что на камне горит свеча. Когда же подошли совсем близко, то свеча погасла, а на камне нашли икону, которую и поставили во второй деревянной церкви.⁵⁸ Здесь интересен мотив свечи. Если при первом обретении иконы она сияла неизреченным светом, то здесь перед ней горела свеча. Иногда в сказаниях, как мы видели это ранее, свеча может гореть в течение длительного времени, иногда даже в закрытой наглухо нише. В описании первого чуда от иконы Галятовский ссылается на следующую книгу: *Гисторiа в образѣ Пресвѣтой Дѣвы Марiи, Жировичской*. К следующим трем чудесам на полях приписано: «Тамже, роздѣлъ: 2» или «роздѣлъ: 4». Из этого можно заключить, что под рукой у Галятовского было какое-либо подробное сказание об иконе, и он выбрал из него несколько глав, связанных с первым и вторым обретением иконы. Скорее всего он использовал рукопись жировичского иеромонаха Феодосия Боровика *Гистория, або повесть людей розных, веры годных о образе чудовном Пренасвятейшого Девы Марии жировицком в повете Слонимском*, составленную в 1622 году (находится в С-Петербурге – БАН, ф. 37, д. 38).

Следующие четыре чуда посвящены Холмской⁵⁹ иконе Богородицы. На этом чудотворном образе имеются две раны: на левом плече рана от татарской сабли, а на правой руке – от татарской стрелы. За это кощунство татары были наказаны: они ослепли, а «головы нмѣ за-вернѣлиса».⁶⁰ На полях имеется ссылка: «Феныѣтъ в жилiи Пресвѣтой Богородици Холмскон». Возможно, как и в случае с Жировичской иконой Богородицы, у Галятовского было подробное сказание о Холмской иконе Богородицы. Это могла быть книга будущего униатского

⁵⁸ Там же, 75об.

⁵⁹ Галятовский подробно объясняет, что Холм – это знаменитый город «въ землѣ Рѣской», слово «холм» значит «пагорок»; Холм называется так, потому что расположен на высоком месте, на пагорке.

⁶⁰ Галятовский, ук. соч., 75об.–74. Пагинация листов нарушена: после 72-го листа следует 75-й, потом 74-й, затем 73-й, а за ним 76-й; далее пагинация правильная.

епископа Холмской епархии Якова Суши (1610–1687), написанная в 30-х годах XVII века; называлась она – *В третий раз воскресший Феникс*.⁶¹

Далее рассказывается об осаде Холма татарами во времена Батые. Две девицы молились перед иконой Богородицы, которую вынесли на вал, и просили избавить город от врага. И вот на глазах татар город на холме стал подниматься ввысь, так что достиг облаков, а когда нападавшие приближались к крепости, она от них удалялась.⁶² Этот мотив довольно редко встречается в сказаниях об иконах, вероятно, потому что он носит сказочный характер. В сказках не раз описывается, как гора или дом удаляются от героя, когда он пытается к ним приблизиться.

Пономарь Михаил, говорится ниже, ночью услышал пение в храме. Когда вошел туда – никого не было, только Холмская икона сияла неизреченным светом. Епископ Холмский Василий объяснил ему, что «спѣванье то есть аггелское и свѣтлость небесная».⁶³ В этом случае к известному мотиву просияния иконы светом добавлен мотив ангельского пения. Он часто встречается в древнерусских повестях об основании монастыря.

Последнее, четвертое, чудо от Холмской иконы посвящено исцелению. Девица Варвара «ѿ людей злыхъ была ѡчарована». Однажды ей явилась некая Дева и послал ее искать исцеления в Холмский кафедральный собор к иконе Богородицы. Варвара помолилась перед образом и выздоровела.⁶⁴ Этот мотив настолько часто встречается в сказаниях о чудотворных иконах, что не требует комментариев. Обычно Богородица является больному во сне, в видении или наяву и посылает его к своей иконе, после молитвы перед которой болящий выздоравливает.

Чудо тридцать второе. В этой главе начинается рассказ о знаменитой Ченстоховской иконе Богородицы. По преданию, сообщает Галатовский, ее написал евангелист Лука. Мать Константина Великого

---

⁶¹ См. Петр Чечелюк. *Возвращение из небытия*. <<http://www.zerkalo-nedeli.com/3000/3680/36056/>>

⁶² Галатовский, ук. соч., 74.

⁶³ Там же, 74–74об.

⁶⁴ Там же, 74об.

Елена вместе с Крестом перенесла икону в Константинополь. «**Левъ Руское княжа**» получил икону в Константинополе от «**Каролюса Великаго, цесара Римскаго**», которому Лев помогал в войне против сарацин, и перенес ее в Белзский замок.⁶⁵ Во времена князя Опольского Владислава татары осадили замок и начали стрелять. Одна стрела попала в горло изображенной на иконе Богородицы, тогда на них напала страшная смрадная тьма, и они стали умирать.⁶⁶ Этот мотив встречается как в византийских, так и в новгородских сказаниях. Самая известная параллель – осада суздальцами Новгорода в 1169 году.⁶⁷

Позже князю Владиславу во сне было повеление от Бога, чтобы он перенес икону на Ясную гору. Что князь и сделал. Он также основал там монастырь, в котором поставили икону.⁶⁸ Интересно, что глава называется «**Чѹдо тридцать третее**», но ни о каком чуде от иконы не говорится. Вероятно, Галятковский просто разбил связный текст, повествующий об истории иконы, на несколько глав.

Однажды, рассказывает автор далее, «**геретыки гѹситѹве**» захватили монастырь. Они хотели вывезти икону и положили ее на телегу, но не могли стронуть с места коней.⁶⁹ Этот мотив встречается также в других древнерусских и древнеболгарских сказаниях. Например,

---

⁶⁵ Поскольку тема статьи – сказания о чудотворных иконах, мы избегаем давать исторические комментарии и искать у Галятковского фактологические неточности, только напомним, что Лев Данилович имел титул князя Белзского в 1245–1269 годах.

⁶⁶ Галятковский, ук. соч., 74об.–73.

⁶⁷ См. Сказание о битве новгородцев с суздальцами // БЛДР, т. 6. СПб., 1999, 447–449.

⁶⁸ Галятковский, ук. соч., 73. Князь Владислав Опольский в 1382 году пригласил в Польшу из Венгрии монахов ордена паулинов. Они и основали монастырь на холме рядом с городом Ченстохова. Холм называли Ясной Горой, поскольку монахи прибыли из храма св. Лаврентия на Ясной Горе в Буде (в то время это был главный храм ордена). В новую обитель была перенесена из Белза чудотворная икона. Об этом рассказывается в старинной рукописи «*Translatio Tabulae*» (1474) из монастырского архива.

⁶⁹ Там же, 73. Это случилось на Пасху 14 апреля 1430 года. Гуситы из Богемии, Моравии и Силезии разграбили монастырь, разбили икону на три части и нанесли по лику несколько сабельных ударов. Реставрацию делали в Кракове. Икону удалось собрать воедино, но глубокие следы от сабельных ударов на лице Богородицы заметно проступают сквозь слои поновления.

Андрей Боголюбский по пути из Вышгорода остановился с Владимирской иконой Богоматери во Владимире и хотел везти икону дальше в Ростов Великий, но кони, запряженные в телегу, остановились на месте нынешнего Боголюбова и их не могли стронуть с места.

Когда гуситы не смогли стронуть воз, говорится в следующей главе, один из них в раздражении вскочил на телегу и бросил образ на землю так, что он раскололся на три части. Другой же нападавший ударил по лику Богородицы саблей, но у него тут же высохла рука, а другие кощунники были наказаны слепотой и смертью.⁷⁰ Здесь видим широко распространенный мотив, осквернения иконы и наказания за это, часто встречающийся в византийских сказаниях, – особенно в эпоху иконоборчества. На этом заканчивается повествование о Ченстоховской иконе.

Далее Галятовский пересказывает одну из древнейших византийских легенд. Действие происходит на Кипре. На воротах церкви в честь Пресвятой Богородицы находился Ее образ. Один араб, проезжая мимо, выстрелил из лука, и стрела попала в колено Богородицы. Тотчас из раны потекла кровь. Араб тот в страхе бросился домой, но не добежав, упал замертво.⁷¹ На полях сделана ссылка: «**Сина҃зарь Грецкїй на Недѣлю Православіа**». Этому сказанию придавали настолько важное значение, что в эпоху иконоборчества его многократно цитировали или приводили полностью в полемической литературе против иконоборцев. Оно включено в упоминавшееся *Послание трех восточных патриархов императору Феофилу* – последнему и одному из самых жестоких иконоборцев. Особенность данного случая в том, что, как говорится в *Послании*, кровь, «струящуюся потоками к ногам», можно было видеть во время написания *Послания*.⁷² Это чудо предание относит к 392-му году,⁷³ а *Послание патриархов* написано в 836 году. Следует ли это понимать так, что кровь истекала из иконы в течение всех

---

⁷⁰ Там же, 73–73об.

⁷¹ Там же, 73об.

⁷² *Чудотворная икона...*, 430.

⁷³ Е. Поселянин приводит следующие сведения о Кипрском образе Богородицы: «Эта икона Богоматери находится на о. Кипре (откуда и ее название), в монастыре, устроенном на месте ее явления. Время этого явления относится к концу IV века, именно к 392 году» (Поселянин, ук. соч., т. I., 418).

этих 450-ти лет? На подобную деталь нельзя не обратить внимания, поскольку в других сказаниях с подобным мотивом кровь обычно засыхала на иконе и благочестивым паломникам показывали рану от стрелы (копья или меча) и следы засохшей крови.

Следующие четыре чуда посвящены Галленской иконе Богородицы. Филипп Кливый из Бургундии был взят в плен французами и посажен в высокой башне (чудо тридцать седьмое). Во сне ему явилась Богородица и обещала освободить его. Проснувшись, он начал молиться об освобождении, и **«заразъ шковы желѣзныи на шын, на рѣкахъ и на ногахъ еѣ поламались»**. Тогда он через окно спустился на землю и бежал к своим. Там он принес иконе Богородицы богатые дары.⁷⁴ Мотив освобождения из плена по молитвам к иконе также довольно часто встречается в сказаниях об иконах еще в ранневизантийской литературе, а также в словесности Киевской Руси.

Антоний Хамберий из Англии, рассказывается далее, ехал с попутчиками к теплым целебным источникам. Когда на них напали, он стал молиться Богородице Галленской, и всех отвели в плен, а он остался невидим, так что нападавшие его не заметили.⁷⁵ Этот мотив гораздо чаще встречается в сказках: человек по каким-либо волшебным причинам (без шапки-невидимки) остается невидим для преследователей или врагов.

«Стефанъ Робинъ ѿ горъ Ганнонскихъ родомъ» плыл домой (чудо тридцать девятое.). Буря разбила корабль, все потонули, а он взмолился к Галленской иконе Богородицы и остался жив, выплыв на доске.⁷⁶

Следующее чудо посвящено также спасению утопающего. Герирон парментарий воин, проживавший в Торнаценском замке упал в быструю и глубокую реку Скалдим, протекавшую возле замка, и стал тонуть. Он взмолился к Богородице Галленской и поручил Ей себя. Тогда Богородица видимо явилась ему и спасла от смерти.⁷⁷ Этот мотив нередко встречается в сказаниях о чудотворных иконах, особенно часто помощь утопающим подает свт. Николай Чудотворец. Существует ико-

⁷⁴ Галятовский, ук. соч., 73об.–76.

⁷⁵ Там же, 76.

⁷⁶ Там же, 76–76об.

⁷⁷ Там же, 76об.

на, которая называется *Леньковская* (по месту нахождения) или *Спасительница утопающих*.⁷⁸

Чудо сорок первое случилось «въ малой Россіи въ воеводствѣ Рѣскомъ, въ мѣстѣ Трембовлю, въ церкви православной». Там в течение нескольких недель плакала икона Пресвятой Богородицы. Слезы из очей текли так обильно, что подставляли чашу. Это случилось в 1663 году в царствование польского короля Иоанна Казимира.⁷⁹ Здесь Галятовский очень точен: подробно указано место, где это случилось и время события. Село Трембовль в Галиции ранее в летописях называлось Теревовль, и в сказаниях об иконах этот образ называется *Теребовльским*.

Чудо сорок второе происходит в земле Молдавской в Нямецком монастыре. Там есть резная деревянная, расписанная красками икона Богородицы с изображенным во весь рост великомучеником Георгием, на обратной стороне. Когда ее носят крестным ходом в праздник Вознесения Господня, то Богородица с иконы низко до самой земли кланяется. И епископы или священники не могут удержать икону. Объясняют это тем, что Богородица кланяется Богу, молясь за народ.⁸⁰ Похожее сказание существует в Хиландарском монастыре Афона. Несколько раз в году иноки совершают крестный ход с иконами вокруг монастыря и внутри по хозяйственным постройкам. В кладовой обители стоят иконы Богородицы и святителя Николая. Далее в сказании говорится: «*Ѡ, страшнѡ чюдо видѡщимъ поистиннѣ. Пришедъ та чюдотворнаа икона – шбразъ Спасовъ или шбразъ Пречистые Богородица – тѣмъ свѡтымъ иконамъ преклонѡются до земли. Кто слыша такова, или кто видѣ – шбрази такъ живи преклонѡются! И се здѣ страшное знаменіе: такъ неволею влекомѡ старцы, которые тѣ чюдотворныа иконы носѡтъ! Ѡ, поистиннѣ оужаса исполнь, вкѹпе и страха а дрѣжатъ рѣкама, стоимъ, и не могѹтъ оудрѣ-*

---

⁷⁸ До 1917 года икона находилась в храме архангела Михаила в с. Леньково недалеко от Новгород-Северского Черниговской губернии. Напротив села на Десне был опаснейший водоворот и люди, а также баржи с зерном часто тонули там. В XVII веке икона сама приплыла по реке в это село. Когда построили храм и поставили в нем икону, то несчастья на Десне прекратились.

⁷⁹ Галятовский, ук. соч., 76об.

⁸⁰ Там же, 77.

жати, ни поднати, дондеже чудотворнаа икона сама поклонитса и въсклонитца! Аще бы тысяща человекъкъ поднимаа и оуспѣти ничтожь могътъ, дондеже въсхощетъ ѿбдержашаа сила чудотворныа иконы восклонитса».⁸¹ Главный мотив в двух сказаниях состоит в том, что не изображение как бы отделяется от иконы и кланяется, а вся икона в ее целостности наклоняется до земли так, что ее не могут удержать образоносцы.⁸²

Очередное чудо произошло также в Нямецком монастыре. Однажды во время крестного хода Нямецкая икона Богородицы, «вырвавшись и выскочивши з рѣкъ людскихъ», перелетела по воздуху в церковь и стала над амвоном, потом через Царские врата вошла в алтарь, обошла его и стала на своем месте, потому что это запрестольная икона. Галятковский дает и объяснение этому событию: чудотворную икону невидимо носили Ангелы, которые служат Богородице. Случилось же это во времена Стефана Горгицы, Господаря Валашского.⁸³ Этот мотив встречался у Галятковского и ранее: икона сама переносится по воздуху в определенное место – даже в другие города и страны. Особенность данного сказания в том, что икона как бы «вырывается» из рук образоносцев и занимает свое место за престолом. Для присутствующих же главным в этом чуде становится другое: икона не сама совершает перемещения в пространстве, – ее переносят невидимо участвующие в крестном ходе ангелы.

⁸¹ Чудотворная икона..., 515.

⁸² Икона участвовала не только в крестных ходах, но и в других обрядах, например, свадебном, поэтому для человека, который носил икону, нашли особое слово. Пушкин, например, употреблял греческое слово «иконофор» (икононосец), чаще говорили «образоносец», также как тех, которые носили хоругви, называли «хоругвеносцами».

⁸³ Галятковский, ук. соч., 77–77об. В с. Михайловке Богучарского уезда Воронежской губернии до 1917 года пользовалась почитанием Нямецкая икона Богородицы. В надписи на обратной стороне образа на молдавском языке было написано: «Достоверное изображение чудотворныа иконы Пресвятыа Богородицы, которое находится во святом монастыре, именуемом Нямецким (Намцулы), на земле Молдавской; прислано от благочестивейшего Константинопольского императора Андроника Палеолога Александру, воеводе страны Молдавской, в 6907 (1399) году» (Поселянин, ук. соч., т. I, 665). Имеется в виду, вероятно, Александр I Добрый (1400–1432). Под Стефаном Горгицей, видимо, подразумевается Георгий Стефан, господарь княжества (1653–1658).

Чудо сорок четвертое переносит читателя в Рим VI века. В городе случилось моровое поветрие. В день воскресения Христова св. Григорий, папа Римский взял икону Богородицы и устроил крестный ход по городу. И там, где проходила процессия, там мор прекращался. Когда люди воздавали благодарение Пресвятой Богородице, то с неба слышали ангельские голоса, которые воспевали:

**Царице небесная, веселися, Аллилу́я.
 Бо которогось носила, Аллилу́я,
 Воскресъ, такъ мовила, Аллилу́я.**⁸⁴

Этот рассказ есть также в известной книге Агапия Ландоса. Там это сказание носит более подробный характер. В 510-м году в Риме случился сильный мор. Папа Григорий Великий повелел вынести из храма икону Богородицы, написанную апостолом Лукой, и совершить литию. Все заметили, что там, куда приносили икону, зараженный воздух пропадал, как будто ветер уносил облако. Когда обошли с иконой весь город, то на башне Адриана и Крискента увидели архангела Михаила, который вытирал окровавленный меч. Тогда поняли, что молитвами Богородицы прекратился гнев Господень. Башня эта с тех пор называется башней архистратига Михаила.⁸⁵ Хотя в этом сказании не говорится, о какой именно иконе идет речь, но легко предположить, что имеется в виду икона Богородицы – Санта Мария Маджоре,⁸⁶ которая получила имя по названию храма, в котором она находится. Однако все не так просто. Как сообщает Х. Бельтинг, уже в начале XVI века в

⁸⁴ Галятовский, ук. соч., 77об.

⁸⁵ *Спасение грешных*. РНБ. Погод. собр. 1105, 292–292об.; Ср. Агапије Ландос Крићанин. *Чуда Пресвете Богородице*. Вршац, 2000, 145. Здесь вызывает сомнение дата: папа Григорий Великий был главой Ватикана с 590 по 604 год, и другие источники называют не 510, а 590 год. Именно тогда случилась эпидемия, вызванная наводнением из-за разлива Тибра, и тогда папа Григорий повелел исполнять специальную литанию *Septiformis*. В данной легенде содержится одно из первых упоминаний о крестном ходе с иконой во время эпидемии, а также – об иконе апостола Луки в Риме. Правда, назвать более или менее точное время появления и распространения легенды практически невозможно.

⁸⁶ В XIX веке иконе был присвоен официальный статус – *Salus Populi Romani* (Спасение римского народа). Эту икону приписывают кисти апостола Луки, но исследователи датируют ее – со знаком вопроса – VI веком.

Риме спорили о том, какая именно икона остановила чуму при папе Григории Великом: из церкви Санта-Мария Маджоре, из Сан-Систо или из Санта-Мария ин Арачели.⁸⁷

В вечном городе есть церковь Святой Марии в притворе, – рассказывает далее Галятовский (чудо сорок пятое). Это был дом Симмаха Патрикия, которого убил еретик Теодорих. Жена Симмаха отличалась нищелюбием, убогих кормила обедами и сама ела с ними. Однажды она нашла у себя на груди драгоценный камень сапфир, а на нем «аггелскою рѣкою» был вырезан образ Богородицы. Она показала образ Иоанну, папе Римскому, и в тот момент по всему городу зазвонили колокола. Во времена папы Каллиста III опять случился мор, но после крестного хода с этой иконой эпидемия прекратилась.⁸⁸ В этом сказании можно выделить несколько мотивов: а) икону обретают у себя на груди (так же было с обретением Новоникитской иконы), б) икона вырезана на драгоценном камне, в) икона изготовлена не человеческими, а ангельскими руками, г) во время обретения иконы сами собой звонят колокола, д) после крестного хода с иконой прекращается эпидемия, как в предыдущем и некоторых других сказаниях.

Чудо сорок шестое повествует о той же иконе Богородицы из Сан-Систо, которая уже упоминалась у Галятовского (со ссылкой на Антония Радивилового – чудо двадцать первое) в рассказе о том, как на Страстной неделе бледнеет образ Богоматери. Здесь читается предистория иконы: образ Богородицы, написанный апостолом Лукой принесли в Рим. Там около башни св. Агафии жили три брата Темпул, Сервул и Цервул. Старшему – явился Христос и повелел найти образ Богородицы, который принесли в Рим, и поставить в церкви, которая находилась недалеко от их жилища. Темпул исполнил повеление, и все три брата до конца дней жили при этой церкви.⁸⁹ Здесь Галятовский рассказывает об известнейшей иконе Богородицы из Сан-Систо в Риме. Это первая икона, которую католическое предание приписало кс-

---

⁸⁷ См. Бельтинг, ук. соч., 590–591.

⁸⁸ Галятовский, ук. соч., 77об.–78. Папа Каллист III возглавлял Ватикан в 1455–1458 годах.

⁸⁹ Там же, 78–78об.

ти апостола Луки (примерно в 1100 году).⁹⁰ В древнейшем сказании имеются две детали: братья были беженцами из Константинополя; икону принес в Рим неизвестный «праведный муж».⁹¹

История иконы из Сан-Систо продолжается в следующей главе. Папа Сергий перенес произведение апостола Луки в церковь Латеранского дворца, но образ «**w** полночи самъ пакw птахъ» перелетел в ту церковь, где он находился.⁹² Здесь имеется в виду папа Сергий III (904–911), при котором была восстановлена Латеранская базилика. В древнейшем сборнике проповедей (1100 год), хранящейся в Санта-Мария Маджоре, эта история рассказывается следующим образом. Клирики Латеранской церкви (Санкта Санкторум) подняли икону на руки и понесли в Латеран. Но возле места, называемого Сплени, Бог «захотел прославить свою Матерь»: икона остановилась и никакими силами ее не могли стронуть с места. Далее процитируем текст проповеди: «Когда папа об этом услышал, он поспешил на место, где образ остановился, и произнес молитвы-прошения. Тогда понесли образ дальше... и доставили его во дворец Латерана, и там он был поставлен на то место, где находится также образ нашего Господа Спасителя.»⁹³ В следующую ночь образ возвратился по воле Бога на то место, где он раньше хранился, так, что этого никто не знал... Аббатиса этого монастыря, которая глубоко опечаленная пребывала в церкви, видела через окно, как образ снова вошел, и, потрясенная этим, запела хвалебную песнь Богу...».⁹⁴ Узнав о случившемся, папа Сергий пришел к иконе, повинился в том, что согласился на требования клира перенести икону в Латеранский дворец и поставил чудотворный образ на соответствующее место.⁹⁵ Возможно, в этом случае мотив перемещения иконы на прежнее

---

⁹⁰ См. Бельтинг, ук. соч., 589. По своей иконографии образ представляет собой типичную византийскую Андрониковскую Богородицу. Однако позже на плечах Богоматери были написаны скрещенные руки. Исследователи датируют икону XIII веком, с 1931 года она находится в монастыре Санта-Мария дель Розарио.

⁹¹ Там же, 590.

⁹² Галатовский, ук. соч., 780б.

⁹³ Имеется образ Нерукотворного Спаса в Санкта Санкторум (см. Бельтинг, ук. соч., 590).

⁹⁴ Там же, 590.

⁹⁵ Там же, 590.

место дополняется еще одним: икона не захотела «подчиниться» папе Сергию, который отличался неблагочестивой жизнью.

Соотношение и хронология четырех историй, связанных с иконой апостола Луки (чудо 21, 44, 46 и 47). Идет ли речь об одной и той же иконе из Сан-Систо или о разных – понять невозможно. Если это та же икона, то сначала следовало бы поместить главу 46, за ней 21 или 44, а потом 47. Но, возможно, в чуде сорок четвертом речь идет об иконе Санта-Мария Маджоре, а в трех остальных об образе из Сан-Систо. Эти четыре истории Галятковский взял из разных книг, вероятно, поэтому они у него не согласованы.

Место действия следующего сказания – Псков (чудо сорок восьмое). В обители Всемиловитового Спаса, стоящей «надъ рѣкою Мѣрожею» икона Богородицы плакала; слезы текли, как струи. Это был знак: Богородица усиленно молилась за людей.⁹⁶ На полях ссылка на Часословъ московский, 24 сентября. Речь идет о Мирожской иконе Богородицы, первое чудо от которой случилось в 1198 году. Названное Галятовским событие произошло в 1567 году.⁹⁷

Чудо сорок девятое переносит читателя в Кострому. Там многие люди видели в воздухе над городом Ангелов, которые держали на руках образ Пресвятой Девы.⁹⁸ Вероятно, речь идет о следующем событии, которое можно найти в подробном сказании о Феодоровской иконе Богородицы. Однажды в Костроме загорелся собор в честь Феодора Стратилата, а там стояла чудотворная икона. Народ бросился спасать святыню, но вдруг все увидели икону стоящей в воздухе над пламенем пожара. Полагая, что икона хочет перейти на другое место, все стали усиленно молиться, и тогда икона, поддерживаемая невидимой силой, спустилась на землю и встала посреди главной площади.⁹⁹

Очередное сказание посвящено обретению Толгской иконы Богородицы. Галятковский рассказывает, что на реке Волге в шести милях от Ярославля Ростовский архиепископ Трифон увидел огненный столп до неба. Подойдя ближе, он нашел образ Богородицы, и на том месте

⁹⁶ Галятковский, ук. соч., 78об.

⁹⁷ Поселянин, ук. соч., т. II., 369–370.

⁹⁸ Галятковский, ук. соч., 78об.

⁹⁹ Поселянин, ук. соч., т. I., 326.

построили Толгский монастырь.¹⁰⁰ В полном сказании об иконе имеется еще такая деталь. Архиепископ Трифон увидел ночью огненный столп на другом берегу реки – там где Толга впадает в Волгу, через реку же был перекинут таинственный воздушный мост. Взяв свой жезл он перешел туда, увидел, что огненный столп исходит от иконы. Помолвившись перед образом, он вернулся, оставив икону на месте; но перед ней он забыл свой жезл. Утром стали искать посох, но не могли найти его. Трифон послал сопровождавших на другой берег. Когда переплыли на лодках через реку, то в лесу обнаружили икону, а перед ней – посох архиепископа.¹⁰¹

Далее (чудо пятьдесят первое) следует упоминавшееся сказание об иконе *Знамения Божией Матери*. Когда в 1169 году суздальцы осадили Новгород, повествует Галатовский, архиепископ Иоанн встал на молитву перед иконой Спасителя. И ему был голос, который послал владыку в церковь Преображения на Ильине улице, чтобы взять там икону Богородицы. Иоанн сначала отправил туда диакона, но икону не могли сдвинуть с места. Тогда архиепископ пошел лично, и икона сама сошла ему на руки. Образ вынесли на крепостную стену, и тут на суздальцев напала тьма, и они «почали сами себе сѣчи и забивати».¹⁰² Галатовский ссылается на Пролог под 27 ноября. Интересно, что у Галатовского нет одной детали, которая стала характерной чертой всех поздних редакций и вариантов сказания. Когда икону вынесли на стену, суздальцы продолжали стрелять. Одна стрела попала в образ, и из глаз Богородицы истекли слезы. Только после этого на суздальцев напала тьма.¹⁰³

Ниже пересказывается отрывок из жития св. Прокопия Устюжского (†1285). Святой ходил по городу и призывал людей покаяться, ибо за грехи жителей на город скоро обрушится наказание Божие. И однажды нависла над городом огромная огненная туча, а святой начал молиться перед иконой Благовещения Богородицы, чтобы Она отогнала тучу от города. И вот из очей Богородицы полились слезы, туча же поплыла за город и там над урочищем разразилась градом из огненных

¹⁰⁰ Галатовский, ук. соч., 78об.–79.

¹⁰¹ Поселянин, ук. соч., т. II, 187–189.

¹⁰² Галатовский, ук. соч., 79–79об.

¹⁰³ См. БЛДР, т. 6. СПб., 1999, 446; ср. Поселянин, ук. соч., т. II, 588.

раскаленных камней.¹⁰⁴ Здесь также имеется ссылка на Часослов от 8 июля (день празднования Прокопию Устюжскому и чудотворной иконе Благовещения). В древнерусском житии святого и в сказании об иконе говорится об истечении *мира*, а не слез, причем оно было настолько обильно, что миром наполнили все церковные сосуды. Событие относят к 1280 году.¹⁰⁵

В городе Валкурии, рассказывает далее Галятовский, есть образ Богородицы, «**который вымалѣвалъ свѣтый Мартенъ апостола Петра оученикъ**» (чудо пятьдесят третье). Он поставил икону в церкви, которую сам и построил. Когда церковь сгорела, образ Богородицы взяли на руки Ангелы и подняли его высоко, так что все люди это видели, и поставили икону в предместье в саду.¹⁰⁶ Галятовский говорит о св. Мартине, однако в древнерусской традиции в сказании о Валкурийской иконе Богородицы говорится о Маркиане, епископе Сиракузском (Сицилия), посланном ап. Петром на Сицилию в 39 году.¹⁰⁷

Чудо пятьдесят четвертое возвращает нас к Ченстоховской иконе Богородицы. В Литовском княжестве был знаменитый иконописец по имени Иаков Венжик. Он очень хотел написать Ченстоховскую икону Богородицы, чтобы пожертвовать ее в какую-нибудь церковь, но у него ничего не получалось. Однажды он зашел в чулан, где хранил свои принадлежности, и нашел там прекрасно написанный образ Богородицы, перед которым горела свеча. И услышал Иаков голос: Желание твое угодно Богу, и вот Ангел написал образ вместо тебя; возьми его и отнеси в селение Сокол, что над Бугом. Иконописец так и сделал.¹⁰⁸ Главный мотив сказания ранее встречался в житии преп. Алипия из Киево-Печерского патерика и в других более ранних сказаниях: ангел пишет икону вместо человека, и чаще всего причина этого не

¹⁰⁴ Галятовский, ук. соч., 79об.

¹⁰⁵ Поселянин, ук. соч., т. II., 88. В 1567 году по повелению Ивана Грозного икону Благовещения пренесли в Успенский собор Кремля, и лишь в 1747 в Устюг был отправлен список иконы. В XIX веке устюжане еще показывали Ковальское урочище, которое было заполнено каменным градом.

¹⁰⁶ Галятовский, ук. соч., 79об.–80. Ссылка на полях здесь гласит: **Дискѹрсъ 230, ѡ Марїѣ, лѣвретъ** (в переводе иеродиакона Феофана Сторожевского – дискурс 25).

¹⁰⁷ См. Поселянин, ук. соч., т. II., 530.

¹⁰⁸ Галятовский, ук. соч., 80об.

объясняется. В этом смысле житие преп. Алипия исключение: ангел пишет икону вместо него, потому что больной иконописец не успел бы выполнить заказ в срок – к празднику Успения Богородицы.

В селе Гидля в земле Ляшской Иоанн Чечик однажды пахал землю (чудо пятьдесят пятое). Внезапно волю остановились, упали передними ногами на колени и никак не хотели идти дальше. Иоанн подошел и увидел на камне икону, вывернутую плугом из земли. Крестянин взял икону домой и положил ее в ларец. Но из ларца начал исходить сильный свет. Тогда Иоанн с великой честью переложил икону в ковчежец. Однако икона исчезла из ковчежца и вернулась на то место, где ее нашли. Там поставили деревянный столп, на котором поместили икону, и с той поры там начали происходить чудеса.¹⁰⁹ Здесь встречается распространенные мотивы обретения иконы в земле, а также воссияние иконы, спрятанной в ларец. Оба они уже встречались в сказании о Жировичской иконе.

В селении Мателики проживал благочестивый христианин по имени Иаков (чудо пятьдесят шестое). Один «человѣкъ злый» задумал убить и ограбить Иакова. Он спрятался в церкви Пресвятой Богородицы при дороге и стал поджидать жертву. Тогда икона Богородицы, как живая, заговорила с разбойником, и так его устрасила, что он упал и лежал без движения до тех пор, пока Иаков не прошел мимо того места.¹¹⁰ Это довольно редкий мотив или, точнее, вариант мотива. Обычно икона начинает говорить, чтобы сказать человеку о том, что ему надо сделать, сообщить ему об исцелении, предостеречь его от какого-либо поступка. В данном случае икона издает голос, чтобы напугать злого человека. Другие источники сообщают, что чудо произошло в 991 году.¹¹¹

Погонщик волов с Кипра однажды был в Константинополе (чудо пятьдесят седьмое). В храме он увидел икону Богородицы и сказал: а эта что тут делает? И прутом, который был у него в руке, выколол правый глаз на изображении. Выйдя из церкви, он стегнул своих волов, прут отломился и попал ему в правый глаз.¹¹² Это сказание приобрело

¹⁰⁹ Там же, 80об.–81.

¹¹⁰ Там же, 81.

¹¹¹ Поселянин, ук. соч., т. 1., 554.

¹¹² Галятовский, ук. соч., 81–81об.

широкую известность, поскольку его читали на VII Вселенском соборе, и оно вошло в его Деяния.¹¹³ Рассказал эту историю Константин епископ Констанции Кипрской. У Галятовского есть примечание на полях: **Коста епископъ Кипрскій на Сино 2 Ни тоє повѣдалъ**, т.е. «это рассказал Константин, епископ Кипрский на втором Никейском Синоде».¹¹⁴ Как было отмечено и ранее, это мотив наказания за кощунство по отношению к иконе. Причем, в данном случае ярко выражена «симметричность» наказания: погонщик выколол правый глаз и потерял собственный правый глаз.

В чуде пятьдесят восьмом описывается случай с защитником иконопочитания св. патриархом Германом. Однажды, когда он был еще ребенком, он зашел в монастырь и увидел икону Божией Матери с Младенцем. В руке у будущего патриарха было яблоко. Он протянул его в дар Младенцу, и случилось чудо: Богородица с образа протянула руку и взяла у ребенка яблоко. Так любит Богородица детскую простоту и невинность, – заключает Галятовский. На полях имеется ссылка: **«Свѣдѣніи, 7 Апріла»**.¹¹⁵ Галятовский имеет в виду монаха-картезианца Суриуса (Laurentius Surius) из Любека (1522–1578). В 1569–1575 годах он издал жития восточных и западных святых в 6-ти томах: «*Vitae Sanctorum, orient. et occident.*»¹¹⁶ Предание о чуде от иконы заимствовано, вероятно, из жития св. патриарха Германа, помещенного в шеститомнике Суриуса под 7 апреля. По православному календарю память

---

¹¹³ В Деяниях собора это сказание записано в такой редакции: «Некто кипрянин, родом из города Констанции, гнал пару волов своих; идя на свою работу, он на пути зашел в молитвенный дом Святой Богородицы помолиться, и во время молитвы взглянул вверх и увидел на стене писанную красками икону Святой Богородицы, и говорит: „А эта что тут делает?“ Схватил остроконечную палку, которой он погонял волов, и выколол правый глаз на изображении. Вышедши из храма, он ударил этой палкой пару своих волов, но палка обломилась и обломок ее вонзился в правый глаз его, – и он ослеп. Этого человека, – заключил свой рассказ епископ Константин, – я видел и знаю, что он сделался кривым» (*Деяния Вселенских соборов...*, т. IV., 452). Главное отличие одной истории от другой состоит только в том, что действие одной происходит на Кипре, а другой в Константинополе. Конечно, надо верить Деяниям Вселенского собора, как более древнему источнику.

¹¹⁴ VII Вселенский собор называют также вторым Никейским, поскольку он состоялся там, где происходил и первый собор – в Никее.

¹¹⁵ Галятовский, ук. соч., 81об.

¹¹⁶ См. *Христианство: Энциклопедический словарь*. М., 1995, т. II., 656.

св. патриарха Германа совершается 12 мая. Согласно Поселянину, 7 апреля празднуется явление Византийской иконы Богородицы. По этой причине Византийскую икону можно было бы отождествить с тем самым образом Богородицы с Младенцем, которому в детском возрасте будущий патриарх принес в дар яблоко. Однако, явление Византийской иконы произошло в 732 году, и патриарх в то время был уже глубоким старцем; он скончался в 740 году в возрасте 95-ти лет. Все эти вопросы требуют дальнейшего изучения и поиска новых источников. Этот мотив – изображение оживает и протягивает руку с иконы – не раз встречается в сказаниях о чудотворных образах, например, в сказании о Владимирской Богоматери.

Во Флоренции, повествует чудо пятьдесят девятое, один иконописец написал образ Благовещения Богородицы. Осталось написать лик Девы. Иконописец долго не решался взяться за работу, обдумывал, как бы точнее изобразить лик Пресвятой и, наконец, положился на Бога. Тогда ночью пришел Ангел и написал лик Богородицы. От этого образа совершалось много чудес, и он пользовался во Флоренции большим почитанием.¹¹⁷ Явление иконы относят к концу XI века. Здесь еще раз встречается мотив написания иконы Ангелом.

Последнее, шестидесятое, сказание в этой главе повествует о византийской иконе Одигитрии. Галятовский сообщает, что в Царьграде была икона, которую написал апостол Лука. Образ называют – Одигитрия или «Проводителка» (в русской традиции Путеводительница). Название связано с тем, что Богородица явилась двум слепцам, проводила их к своему храму, а там вернула им зрение.¹¹⁸ Существует несколько вариантов этого сказания XI–XII веков, которые отличаются одно от другого в деталях.¹¹⁹

Итак, мы рассмотрели только 60 сказаний посвященных иконам и собранных в одной главе. Еще 73 чуда сконцентрированы в трех сказаниях: об Иверской, Печерской и Купятицкой иконах. Остальные тридцать разбросаны по разным главам. Поэтому данная статья не мо-

---

¹¹⁷ Галятовский, ук. соч., 81об.

¹¹⁸ Там же, 82.

¹¹⁹ См. повесть о храме Богородицы, именуемом Одигон. // Сост., предисл. и коммент. А.М. Крюкова, *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, 473.

жет дать полного представления о книге Галятовского. Несмотря на это, можно сделать некоторые наблюдения, обобщения и заключения.

У Галятовского довольно широко представлена география сказаний; в них называются разные страны, княжества, области – Англия, Армения, Бургундия, Галиция, Испания, Италия, Кипр, Литва, Молдавия, Писидия, Польша, Россия, Савойя, Украина, Франция; города, селения и др. – Абул, Антиохия, Гидля, Гиспаль, Долис, Иерусалим, Константинополь, Кострома, Львов, Мателики, Монтани, Нямец, Псков, Рим, Ростов, Смирна, Созополь, Тарс, Тервана, Трёмбовль (Теребовль), Тумба, Флоренция, Эдесса, Ярославль. Иногда точное место, где происходит событие, не указывается; некоторые селения не удалось идентифицировать с современными.

В сказаниях называются следующие иконы: Благовещение Устюжское, Жировичская, Знамение Новгородское, Иверская, Кипрская (Богородица на троне с Младенцем и ангелами по сторонам), Купятицкая, Мателикийская, Мирожская, Одигитрия Константинопольская, Печерская, Толгская, Феодоровская, Холмская, Ченстоховская. Иконографический тип чаще всего не указывается, но по контексту можно понять, о какой именно иконе идет речь: Валкурийская, Галленская, Германовская, Гидлянская, Гиспальская, Долисская, Лиддская (Римская), Миасинская, Никейская, Новоникитская, Нямецкая, Одигитрия Константинопольская, Писидийская, Санта-Мария из Сан-Систо, Санта-Мария Маджоре, Смирнская, Теребовльская, Тумбовская, Флорентийская, Эдесская.

Действующие лица сказаний: дети, подпаски, девочки, школьники, пастухи; апостолы, ученики апостолов, патриархи, епископы, архиепископы, митрополиты, игумены монастырей, священники, диаконы; римские папы и католические епископы; императоры, короли, цари, князья, графы; воины, крестьяне, пахари, погонщики волов, благочестивые женщины; иудеи,¹²⁰ мусульмане, язычники, православные, католики, иконоборцы.

В заключение перечислим основные мотивы, которые встречаются у Галятовского.

---

¹²⁰ Галятовский посвящает чудесам по отношению к иудеям отдельную главу, правда, в ней всего 8 чудес; это одна из самых маленьких глав, но в ней рассказывается о двух случаях, которые произошли перед иконами.

Мотивы, связанные с обретением иконы: икона приплывает по реке, по морю, является в воздухе над озером; икону находят на дереве, в траве, на дороге, на пашне, в земле; Богородица является благочестивому человеку и повелевает найти свою икону (в лесу, в пещере, на скале); благочестивый человек слышит ночью ангельское пение в храме, позже выясняется, что это Ангелы пели перед чудотворной иконой; во время обретения иконы раздастся колокольный звон, ангельское пение; человек видит икону во сне, а потом обретает ее в реальности недалеко от места отдыха.

Мотивы, посвященные созданию иконы: икона приписывается кисти апостола Луки; икона сама изображается на стене (в технике фрески, мозаики), на доске, на другом материале; резная икона возникает на драгоценном камне; икону тайно пишет Ангел; Ангел пишет образ при свидетеле-иконописце; иконописец не может или не решает написать икону, и Ангел пишет вместо него; Ангел лишь дописывает икону, начатую иконописцем (чаще всего лик).

Икона и пространство: икона кланяется другим иконам или Богу, при этом ее невозможно удержать в вертикальном положении; икона «вырывается» из рук; икона сама занимает место в алтаре, перелетев по воздуху; икону не могут стронуть с ее места; икона сама сходит со своего места на руки к достойному человеку; при перенесении иконы она останавливается и «не желает» двигаться дальше; после перенесения Богородица является благочестивому человеку и повелевает вернуть Ее образ на прежнее место; икону пытаются скрыть (в шкатулке, в ларе, в ковчежце), но она чудесным образом покидает «место заключения» (этот мотив часто сопровождается другим – излучением света); икона сама выбирает место для строительства храма; икона переходит из одного храма в другой; когда переносят из дома благочестивого человека в храм, она сама возвращается на прежнее место; икона говорит иконописцу или человеку обретшему ее, в какой храм следует поставить образ.

Чудеса, связанные с водой: икона спасает тонущих; икону бросают в воду (иногда привязав к ней камень), но она через определенное время всплывает; икона много лет находится под водой, но когда всплывает, то оказывается совершенно неповрежденной; икона сама переносится через моря и реки на тысячи километров; икона плывет по

воде (над водой) стоя, в вертикальном положении; икона стоит над водой (над рекой, озером, морем), излучая свет; икону бросают в реку, но она сама приплывает в другой монастырь.

Чудеса, связанные с огнем: икона утишает или прекращает пожар; икона сама не сгорает при пожаре; икона спасает человека от огня (из горящего дома, из горящей печи, из костра); икону спасают от пожара Ангелы, которые держат ее в воздухе над огнем или же переносят ее в безопасное место; икона спасает город от огненного града.

Мотивы, связанные со светом: икона излучает неизреченный свет, обнаруживая себя; икона сияет ярким светом в храме, в комнате, в ветвях дерева, над водой и будучи заключенной в какой-либо короб: над иконой поднимается огненный столп до неба; перед иконой длительное время не гаснет свеча или лампада.

Оживание или оживление иконы: образ отворачивается от грешника или от язычника, икона источает слезы, миро, елей, кровь (после нанесения удара, раны); икона протягивает руку, издает голос, лик на иконе бледнеет и светлеет; икона в ее целом темнеет или, наоборот, просветляется, иногда даже улыбается.

Осквернение иконы и наказание за кощунство: икону пытаются разными способами уничтожить, но это не получается; в икону стреляют, икону рубят саблей, выкалывают глаза на изображении, пытаются сжечь, утопить, колют на части, и за это кощунники слепнут, они начинают побивать друг друга, у них заворачиваются головы, у них отнимается рука, которая нанесла удар, они падают замертво (иногда успевают добежать до дома и умирают там); при этом часто подчеркивается «симметричность» наказания; после кощунства на иконе остается след от оружия (Иверская, Ченстоховская, Холмская); икона спасает город от наказания проливными дождями, градом, наводнениями, пожарами, засухой, эпидемией, нашествием саранчи и т.п.

Икона подает исцеление: Богородица является человеку и посылает его искать исцеления у своей иконы; икона исцеляет от самых разных и самых тяжелых болезней, часто от слепоты; икона возвращает зрение одному человеку, лишая зрения другого; по молитвам перед иконой прекращается эпидемия; икона по какой-либо причине возвращает болезнь исцеленному, но оказавшемуся недостойным человеку;

Богородица является человеку и исцеляет его, и это чудо дает название иконе (известная икона Божией Матери *Целительница*).

Икона в ратном деле: икона помогает верным при осаде или в сражении; по молитвам перед иконой осажденный город начинает подниматься вверх до самых облаков или удаляться от нападающих; по молитвам перед иконой осаждающие слепнут и начинают избивать друг друга; икона освобождает из плена; икона делает человека невидимым для врагов.

Наконец, надо отметить, что у Галятковского встречается несколько сказочных мотивов. К ним мы относим три: город на горе поднимается до облаков на глазах у врагов; город на горе удаляется от врагов, когда они приближаются; икона, спасая человека, помогает ему стать невидимым для врагов. Мы называем эти мотивы сказочными лишь потому, что они часто встречаются в сказках, но это не обязательно значит, что они оттуда заимствованы. Известны случаи обратного заимствования сказками мотивов из сказаний о чудотворных иконах.

Коротко перечислим заслуги Галятковского: он был первым, кто собрал более 150 сказаний о разных иконах, находившихся в разных странах Европы и прославившихся чудесами; он первый объединил их в отдельные главы, в которых описываются не все чудеса Богородицы, как в других сборниках, но только чудеса от икон; он составил подробные сказания об Иверской, Печерской и Купятицкой иконах Богородицы, включив в них соответственно 17, 40 и 16 чудес; он составил краткие сказания (4–5 чудес) о Ченстоховской, Галленской, Жировичской, Холмской и др. иконах Богородицы; Галятковский провел целое исследование, посвященное происхождению Елецкой иконы, даже посылал с этой целью посольство из старцев монастыря в Москву, и восстановил историю чудотворного образа; он составил сборник похвальных слов в стихах и прозе в честь Елецкой-Черниговской иконы Богородицы. Позже в 1677 году похожий по жанру сборник, посвященный Черниговской-Ильинской иконе составил святитель Димитрий Ростовский.¹²¹

---

¹²¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ («Русская словесность и икона: проблемы интермедиальности»), проект № 10-04-00016а.

СКЛОНЕНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С ОСНОВОЙ НА –*i* В «ДЕЯНИЯХ АПОСТОЛЬСКИХ» ЛЬВОВСКОГО «АПОСТОЛА» 1574 ГОДА

Ричардас Петкявичюс

1. Нормы книжно-литературного языка отражаются в грамматиках и словарях, появлению которых предшествуют издания разных текстов.

Рукописные и первопечатные восточнославянские религиозные тексты XV–XVI вв. подготовили почву для грамматик Лаврентия Зизания [1] (1596 г., Вильня; в дальнейшем – Зиз) и Мелетия Смотрицкого [2] (1619 г., Евье; в дальнейшем – Смт).

Целью настоящей работы является системный анализ склонения существительных с основой на –*i* в «Деяниях апостольских», входящих в состав «Апостола» (издан одним из восточнославянских первопечатников Иваном Федоровым (Федоровичем) в 1574 г. в его собственной типографии (основана ок. 1572 г.) во Львове), в сравнении с описанием этого типа существительных в грамматиках Л. Зизания и М. Смотрицкого.

Для достижения поставленной цели мы составили словарь-индекс «Деяний апостольских», содержащий существительные с основой на –*i* (в дальнейшем – ФЛА). Материалом для анализа послужила фотокопия оригинала, находящаяся в интернете [3].

2. В лингвистической литературе, посвященной описанию старославянского языка [4] и восточнославянским историческим грамматикам русского [5], белорусского [6] и украинского [7] языков, к этому типу склонения относятся имена существительные женского рода, имеющие в именительном падеже единственного числа окончание –*ь* или, точнее, нулевую флексию (*вьсь* ‘село’, *кость*, *длань*, *мышь* и т.п.), и мужского рода (*гость*, *господь*, *гвоздь* и т.п.). К этому типу склонения относятся существительное множественного числа *людие* и существительные двойственного числа *очи*, *уши*.

2.1. В грамматике Л. Зизания выделяются десять типов склонения. Нас интересующие имена существительные женского рода с этимологической основой на *-i*, оканчивающиеся на знак бывшего редуцированного переднего ряда *-ь* типа (*кост-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *Кѣстѣ* Зиз: 121–125 [30b–31a/b]) и на знак бывшего редуцированного заднего ряда *-ъ* типа (*ноч-ъ*)- $\emptyset$ (парадигма *Нѣщѣ* Зиз: 121–125 [30b–31a/b]), Зизанием отнесены ко второму типу, кроме существительного (*двер-ъ*)- $\emptyset$ (*двѣрьѣ* Зиз: 165 [41b]₁₇), принадлежащего к восьмому типу склонения (парадигма *дѣверѣ* Зиз: 165 [41b]), а мужского рода – к шестому типу склонения, который включает в себя имена существительные, исторически связанные с индоевропейскими основами на *-(j)o*, оканчивающиеся на знак *-ь* (*кон-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *Кѣнь* Зиз: 145–149 [36b–37a]), после которой приводятся слова-примеры с этимологической основой на *-i* (*вопл-ь*)- $\emptyset$ (*вѣплѣ* Зиз: 151 [038a]₀₄), (*огон-ь*)- $\emptyset$ (*огнь* Зиз: 151 [038a]₀₄), и на знак *-ъ* (*север-ъ*)- $\emptyset$ (парадигма *сѣверѣ* Зиз: 145–149 [36b–37a]), пример (*цар-ъ*)- $\emptyset$ (*царѣ* Зиз: 151 [038a]₀₆).

2.2. В грамматике М. Смотрицкого выделяются пять типов склонения. Нас интересующие имена существительные женского рода с этимологической основой на *-i*, оканчивающиеся на знак *-ь* типа (*заповед-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *тѣмъ Заповѣдѣ* СМТ: 235–237 [59a–b]), Смотрицким отнесены к третьему типу, а мужского рода – так как и у Л. Зизания, отдельно – отнесены к четвертому типу склонения, который включает в себя имена существительные, исторически связанные с индоевропейскими основами на *-(j)o*, оканчивающиеся на знак *-ь*: 1) «вещи одушевленные»: (*пастыр-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *тѣмъ пастырьѣ* СМТ: 251 [63a]) и примеры типа (*сотворител-ь*)- $\emptyset$, (*утешител-ь*)- $\emptyset$, (*цар-ь*)- $\emptyset$, (*князь-ь*)- $\emptyset$ (*сѣтворитѣль, оутѣшитѣль, Царѣ, Князь* СМТ: 253 [63b]_{02–03}); 2) «вещи бездушевные»: (*мятеж-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *тѣмъ мѣтежьѣ* СМТ: 253–255 [63b–64a]) и примеры типа (*север-ь*)- $\emptyset$ (*сѣверѣ* СМТ: 255 [64a]₁₁), а также слова с этимологической основой на *-i* (*вопл-ь*)- $\emptyset$, (*огон-ь*)- $\emptyset$, (*гортан-ь*)- $\emptyset$, (*путь-ь*)- $\emptyset$ (*вѣплѣ, огнь, гортѣнь, путьѣ* СМТ: 255 [64a]_{11–13}). Отдельно подаются односложные существительные типа (*врач-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *тѣмъ врачѣ* СМТ: 71b–72a), а слова-примеры типа (*цар-ь*)- $\emptyset$, (*меч-ь*)- $\emptyset$, (*вопл-ь*)- $\emptyset$, (*путь-ь*)- $\emptyset$ (*царѣ, мечѣ, вѣплѣ* СМТ: 287 [72a]₁₂), (*путьѣ* СМТ: 287–289

[72a₂₃/b₁]) дублируются, а также существительное (*господ-ь*)- $\emptyset$ (парадигма *гѣи Гѣѣ* Смет: 289–291 [72b–73a]) и существительное *pluralia tantum* (*люд*)-*ѣе* (парадигма *лѣдиѣ* Смет: 291[73a]).

3. В составленном нами словаре-индексе имена существительные с основой на *-i* из «Деяний апостольских» Львовского «Апостола» 1574 года представлены 44 лексемами, из которых 36 – женского, 5 – мужского рода, 1 – *pluralia tantum* и 2 – двойственного числа.

3.1. 15 слов женского рода без суффикса: (*вервь*)- $\emptyset$ (1х) ‘веревка’, (*вещь*)- $\emptyset$ (1х), (*дверь*)- $\emptyset$ (11х), (*ересь*)- $\emptyset$ (5х), (*желчь*)- $\emptyset$ (1х), (*заповедь*)- $\emptyset$ (1х), (*льсть*)- $\emptyset$ (1х) ‘лесть’, (*ночь*)- $\emptyset$ (14х), (*плоть*)- $\emptyset$ (3х), (*полуночь*)- $\emptyset$ (3х) ‘полночь’, (*помощь*)- $\emptyset$ (1х) ‘помощь’, (*сень*)- $\emptyset$ ‘тень’ (2х), (*скорбь*)- $\emptyset$ (5х), (*часть*)- $\emptyset$ (5х), (*постель*)- $\emptyset$ (2х); 1 слово с суффиксом *-ель-*: (*погиб*)-*ель*- $\emptyset$ (3х); 2 слова с суффиксом *-знь-*: (*боле*)-*знь*- $\emptyset$ (1х), (*жи*)-*знь*- $\emptyset$ (3х), 10 слов с суффиксом *-ость/-есть-*: (*горд*)-*ость*- $\emptyset$ (2х), (*гор*)-*есть*- $\emptyset$ (1х), (*крот*)-*ость*- $\emptyset$ (1х), (*премудр*)-*ость*- $\emptyset$ (4х), (*рад*)-*ость*- $\emptyset$ (6х), (*сыт*)-*ость*- $\emptyset$ (1х), (*хитр*)-*ость*- $\emptyset$ (1х), (*цел*)-*ость*- $\emptyset$ (1х), (*юн*)-*ость*- $\emptyset$ (1х), (*яр*)-*ость*- $\emptyset$ (1х), 8 слов с суффиксом *-ть-*: (*благода*)-*ть*- $\emptyset$ (13х), (*вес*)-*ть*- $\emptyset$ (1х), (*напас*)-*ть*- $\emptyset$ (1х), (*памя*)-*ть*- $\emptyset$ (1х), (*влас*)-*ть*- $\emptyset$ (3х) и синоним (*облас*)-*ть*- $\emptyset$ (6х), (*смер*)-*ть*- $\emptyset$ (5х), (*совес*)-*ть*- $\emptyset$ (2х).

3.2. Слова мужского рода: (*господь*)- $\emptyset$ ‘бог, государь, хозяин’ (87х), (*зверь*)- $\emptyset$ (2х), (*путь*)- $\emptyset$ (16х), (*огонь*)- $\emptyset$ (5х), (*червь*)- $\emptyset$ (1х).

3.3. Одно слово *pluralia tantum* – (*люд*)-*ѣе* (51х) ‘люди, народ’ и два – двойственного числа (*оч*)-*и* (7х), (*уш*)-*и* (5х).

Парадигмы склонения существительных данного типа представлены в таблицах (см. приложение).

4. На основе сопоставления системы склонения существительных с основой на *-i* в «Деяниях апостольских» Львовского «Апостола» 1574 года, и в грамматиках Л. Зизания и М. Смотрицкого можно сделать следующие выводы:

– в «Деяниях апостольских» в отличие от грамматик практически нет форм двойственного числа, а только лишь его отголоски;

– тип склонения генетически связанный с индоевропейскими основами на **i*, в старославянском языке (в таблицах – СтСл) представ-

ляется двумя слабо дифференцированными словоизменительными классами – существительными женского и мужского родов, парадигмы которых различались только окончаниями творительного падежа единственного числа и именительного падежа множественного числа. В анализируемом материале система склонения существительных с основой на *-i* мужского рода имеет более вариантыные окончания в сравнении с системой склонения существительных данной основы женского рода. Продуктивная словообразовательная система существительных с основой на *-i* женского рода сохраняет свою парадигму, а парадигма мужского рода обречена на редукцию.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1: Склонение существительных женского рода единственного числа

Падеж	Единственное число						
	СтСл	ФЛА	Деяния (Львов 1574)	Зиз	(Вильня 1596)	Смт	(Евье 1619)
И.	-b	-b	27,27: ніць ар064b ₁₉	-b -ѣ	Кістѣ 030b ₁₄ Ніщѣ 030b ₁₄	-b	тѣлѣ Зѣпѣвѣдѣ 059a ₁₅
В.	-b	-b	23,11: вѣ...ніць ар057b ₀₂	-b	кѣстѣ 031a ₀₄ ніщѣ 031a ₀₄	-b	тѣлѣ Зѣпѣвѣдѣ 059a ₁₈
Р.	-и	-и	23,23: ѡ...ніщи ар058a ₁₆	-и	кѣстѣи 030b ₁₅ ніщи 030b ₁₅	-и	тѣлѣ Зѣпѣвѣдѣи 059a ₁₆
		-ja	9,34: ѣ пѣстѣлѣ ар032b ₂₂	—		—	
Д.	-и	-и	14,26: кѣстѣи ар042a ₀₆	—		-и	тѣлѣ Зѣпѣвѣдѣи 059a ₁₇
		—		-ѣ	кѣстѣи 031a ₀₂ ніщи 031a ₀₂	—	
Т.	-ѣју -бју	-ѣју	5,19: ніщи ар024b ₁₀	-ѣју	кѣстѣи 031a ₀₃ ніщи 031a ₀₃	-ѣју	тѣлѣ Зѣпѣвѣдѣи 059a ₂₀
М.	-и	-и	12,6: вѣ нищи тѣи ар037a ₁₁	-и		-и	ѡ тѣи Зѣпѣвѣдѣи 059a ₂₁

			8,23: въ...г҃р҃стѣи ар030а ₂₅		[=Д.]		
3.	-и	—		—		-и	ѿ зѣпѣѣди 059а ₁₉
		—		-ѣ -ѣ	кѡѣтъ 031а ₀₅ нѡѣтъ 031а ₀₅	—	

Таблица 2: Склонение существительных женского рода множественного числа

Падеж	Множественное число						
	СтСл	ФЛА	Деяния (Львов 1574)	Зиз	(Вильня 1596)	Смт	(Евье 1619)
И.	-и	—		-и	кѡѣтъ 031а ₁₂ нѡѣтъ 031а ₁₂	-и	тѣм зѣпѣѣди 059b ₀₇
В.	-и		16,27: дѣр҃н ар045а ₂₃	-и	кѡѣтъ 031а ₁₈ нѡѣтъ 031а ₁₈	-и	тѣм зѣпѣѣди 059b ₁₀
Р.	-ий -ѣй	—		—	кѡѣтъ 031а ₁₃ нѡѣтъ 031а ₁₃	-ий	тѣм зѣпѣѣди 059b ₀₈
		-ей	7,10: ѡѣдѣх скорѣн ар027а ₀₆	-ей	кѡѣтъ 031а ₁₄ нѡѣтъ 031а ₁₄	—	
Д.	-ѣмѣ	—		—		—	
		—		-ѣмѣ	кѡѣтъ 031а ₁₅ нѡѣтъ 031а ₁₅	-ѣмѣ	тѣм зѣпѣѣди 059b ₀₉
Т.	-ѣми	-ѣми	14,22: скорѣм ар041b ₂₄	-ѣми	кѡѣтъ 031а ₁₇ нѡѣтъ 031а ₁₇	—	
	-ми		3,2: прѣмѣ дѣр҃н ар020b ₂₁	—		-ми	тѣм зѣпѣѣди 059b ₁₂
М.	-ѣхѣ	—		—		—	
		-ѣхѣ	3,10: прѣдѣр҃х ар021а ₁₂	-ѣхѣ	кѡѣтъ 031а ₁₆ нѡѣтъ 031а ₁₆	-ѣхѣ	ѡ тѣм зѣпѣѣди 059b ₁₃
	-ѣхѣ		5,15: наѣ прѣдѣр҃х ар024а ₂₅	—		—	
З.= И.	-и	—		-и	кѡѣтъ 031b ₀₂ нѡѣтъ 031b ₀₂	-и	ѿ зѣпѣѣди 059b ₁₁

Таблица 3: Склонение существительных женского рода двойственного числа, а также слов *очи*, *уши*

Падеж	Двойственное число						
	СтСл	ФЛА	Деяния (Львов 1574)	Зиз	(Вильня 1596)	Смт	(Евье 1619)
И.= В.	-и	-и И.	16,26: лѣтѣ двѣри ар045a ₂₁	-и	кѣти 031a ₀₇ нищи 031a ₀₇	—	И. = В. = З.
		-ы И.	7,51: нѣшны ар029a ₀₆	—		—	
		—		—		-ѣ	тѣхъ зѣпѣхъ 059b ₀₂
	-и	-и	9,40: ѡн ар033a ₁₄				
		В.	7,57: нѣшны ар029a ₁₈	В.	В. = И.	В.	В. = И.
		—		-и З.	кѣти 031a ₁₀ нищи 031a ₁₀	З.	З. = И.
Р.= М.	-ѣју -бју	-бју Р.	1,9: ѡнѣ ѡнѣ 017b ₀₉	-ѣју	кѣти 031a ₀₈ нищи 031a ₀₈	-ѣју	тѣхъ зѣпѣхъ 059b ₀₃
		-бју М.	11,22: нѣшны 036b ₀₅	—		—	М. = Р.
Д.= Т.	-ѣма			-ѣма	кѣтѣма 031a ₀₉ нищѣма 031a ₀₉ Д. = Т.	-ѣма	тѣма зѣпѣхъ 059b ₀₄
		Д.		—		-ма	тѣма зѣпѣхъ 059b ₀₅
		—		—			
		-ѣма Т.	9,8: ѡнѣма 031b ₁₃ 28,27: нѣшныма 067a ₁₈	—		—	

Таблица 4: Склонение существительных мужского рода единственного числа

Падеж	Единственное число						
	СтСл	ФЛА	Деяния (Львов 1574)	Зиз	(Вильня 1596)	СМТ	(Евье 1619)
И.	-b	-b	22,4: ин пѣтъ ар055b ₀₄ 1,21: гъ ар018a ₁₈	—		-b	пѣтъ 072b ₀₁ тѣнъ гѣтъ 072b ₀₇
		—		-b -b	Кѣтъ 036b ₀₈ Сѣтъ 036b ₀₈	-b —	тѣнъ брѣтъ 071b ₁₂
В.	-b	-b	8,26: на пѣтъ ар030b ₀₈	—		—	
		-a	9,42: вѣ гѣ ар033a ₁₈	—		-a	тѣтъ гѣтъ 072b ₁₀ тѣтъ брѣтъ 071b ₁₅
		—		-ja	конѣ 036b ₁₃ сѣтъ 036b ₁₃	—	
Р.	-и	-и	18,25: пѣтъ ар049a ₀₂₋₀₃	—		-и	пѣтъ 072b ₀₁
		-a	4,26: на гѣ ар023a ₁₇	—		-a	тѣтъ гѣтъ 072b ₀₈
		—		-ja	конѣ 036b ₀₉ сѣтъ 036b ₀₉	-ja	тѣтъ брѣтъ 071b ₁₃ нѣтъ пѣтъ 072b ₀₂
Д.	-и	—		-и	конѣ 036b ₁₁ сѣтъ 036b ₁₁	—	
		-у	8,24: кѣ гѣ ар030b ₀₂	-у	сѣтъ 036b ₁₀	-у	тѣтъ гѣтъ 072b ₀₉
				-ю	конѣ 036b ₁₀	-ю	тѣтъ брѣтъ 071b ₁₄
		-еви	5,14: гѣ ар024a ₂₃	-еви	конѣ 036b ₁₁	-еви	тѣтъ брѣтъ 071b ₁₄ тѣтъ гѣтъ 072b ₀₉
Т.	-бмъ -емъ	—		—		—	
		-емъ	8,36: пѣтъ ар031a ₀₆	-емъ	конѣ 036b ₁₂ сѣтъ 036b ₁₂	-емъ	тѣтъ гѣтъ 072b ₁₂ тѣтъ брѣтъ 071b ₁₇
М.	-и	-и	9,17: на пѣтъ ар032a ₀₉	—	[= Д.]	-и	тѣтъ брѣтъ 071b ₁₈
		-ѣ	11,23: ѣ гѣ ар036b ₀₉	—		-ѣ	тѣтъ гѣтъ 072b ₁₃
З.	-и	-и	1,6: гѣ ар017b ₀₁	-и		-и	сѣтъ гѣтъ 072b ₁₁
		—		-ю	конѣ 036b ₁₄	-ю	сѣтъ брѣтъ 071b ₁₈
		—		-у	сѣтъ 036b ₁₄	—	

Таблица 5: Склонение существительных мужского рода множественного числа

Падеж	Множественное число						
	СтСл	ФЛА	Деяния (Львов 1574)	Зиз	(Вильня 1596)	Смт	(Евье 1619)
И.	-ийе	-ийе	4,34: госпидіе ар023b ₁₂			-ийе	тін Госпідіе 072b ₂₀
	-ьје		3,9: бін лндіе ар021a ₁₀	—			лндіе 073a ₀₇ тін браііе 072a ₀₄
		-и	2,28: пдтн ар019b ₁₉	-и	Кўнн 037a ₀₃ сѣверн 037a ₀₃	—	
		—		-ѣ	кўнч 037a ₀₄	-е	тін браіі 072a ₀₄
		—		—		-еве	тін браіеве 072a ₀₅
В.	-и	-и	13,10: пдтн ар038b ₁₅ 21,28: нл лндн ар054b ₁₁	-и	кўнн 037a ₁₀ сѣверн 037a ₁₀	-и	пдтн 072b ₀₁ лндн 073a ₀₉
		—		—		-ы	тыл Господы 073a ₀₂
		—		—		-ја	тыл браіа 072a ₀₈
		—		-ѣ	кўнч 037a ₁₁	—	
Р.	-ийй	—		-ийй	кўнйй 037a ₀₆	—	
	-ьйй		3,23: ѡ лндін ар021b ₂₃	-ей	сѣверей 037a ₀₅	-ей	тѣхъ Господей 072b ₂₁ лндей 073a ₀₈
		—		-ь	кўнъ 037a ₀₅	-ъ	тѣ браічъ 072a ₀₆
		—		—		-евъ	тѣ браіѣвъ 072a ₀₆
Д.	-ьмъ	-емъ	16,16: госпидемъ ар044b ₂₁ 3,12: кѣ лндѣм ар021a ₁₈	-емъ	кўнемъ 037a ₀₇ сѣверемъ 037a ₀₇	-емъ	тылмъ Господемъ 073a ₀₁ лндемъ 073a ₀₈ тѣмъ браіѣмъ 072a ₀₇
Т.	-ьми	—		-ьми	кўнми 037a ₀₉	—	
		-ми	12,23: тѣрѣмн ар038a ₁₁ 18,28: прѣ лндмн ар049a ₁₂	-ми	сѣвермн 037a ₀₉	-ми	тѣмн господмн 073a ₀₄ лндмн 073a ₀₉
						-и -ы	тѣмн браітмн 072a ₁₀ тѣмн браітн 072a ₁₀ тѣмн господы 073a ₀₄

М.	-bхъ	—	—	—	—	—
	-exъ	5,12: вѣ андѣхъ ар024a ₁₉ 4,17: вѣ андѣхъ ар022b ₁₈	-exъ	κῶνελχъ 037a ₀₈	-exъ	ω̑ τῆχъ Γέπιδελχъ 073a ₀₅ Ѡ̑ андѣхъ 073a ₀₉ ω̑ τῆχъ βράτεχъ 072a ₁₁
	—	—	-jexъ	сѣ́вѣрелхъ 037a ₀₈	—	—
	—	—	—	—	-ъ	не́рѣ́тъна андѣхъ 073a ₁₀
З.= И.	-йје -bje	-йје гепидѣ ар045b ₀₄	—	—	-йје	Ѡ̑ Γῆι 073a ₀₃ Ѡ̑ андѣи 073a ₀₉ Ѡ̑ βράτѣи 072a ₀₉
	—	—	-и	κῶνι 037a ₁₂ сѣ́вѣри 037a ₁₂	—	—
	—	—	-ѣ	κῶνѣ 037a ₁₃	-е	Ѡ̑ βράтѣ 072a ₀₉
	—	—	—	—	-еве	Ѡ̑ βράтѣе 072a ₀₉

Таблица 6: Склонение существительных мужского рода двойственного числа

Падеж	Двойственное число						
	СтСл	ФЛА	Деяния (Львов 1574)	Зиз	(Вильня 1596)	Смт	(Евье 1619)
И.= В.	-и	—	—	—	И. = В.	—	И. = В. = 3.
		—	—	—	—	-а	τᾱ Γᾱ̑ 072b ₁₅ τᾱ βράτᾱ 071b ₂₀
		—	—	-ja	Κῶνᾱ̑ 036b ₁₆ Γεπιδεῖρᾱ̑ 036b ₁₆	—	—
Р.= М.	-йју -bju	—	—	—	—	—	Р. = М.
	—	—	—	—	—	-у	τῶν Γᾱ̑ 072b ₁₆
	—	—	—	—	—	-ю	τῶν βράτῃ 071b ₂₁
Д.= Т.	-ьма	—	—	—	Д. = Т.	—	—
		—	—	-ема	κῶνέμα 036b ₁₇ сѣ́вѣрема 036b ₁₇	-ема	τῆμα Γᾱ̑εμα 072b ₁₇ τῆμα βράτεμα 072a ₀₁
		—	—	—	—	-ма	τῆμα Γᾱ̑ма 072b ₁₈ τῆμα βράтма 072b ₀₂

ЛІТЕРАТУРА

- [1] – Зизаній-Тустановський, Л.І. 1596, *Граммати́ка словєнска: Съвер(ъ)шен(ъ)на(г)[о] искусства осми частїй слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Ново съста(в)ле(н)на Л.З. Вільня*, 92 с. (режим доступа: <<http://izbornyk.narod.ru/zyzgram/zy.htm>>)
- [2] – Смотрицкий, М. 1619, *Грамматика слов'янська*. Єв'є 251 с. (режим доступа: <<http://izbornyk.narod.ru/smotrgram/sm.htm>>)
- [3] – Деяния апостольские. [В:] *Апостол, Львов, 1574.*, с. ap017a–ap067b. (режим доступа: <<http://www.vesna.org.ua/txt/rarity/apostol/index.html>>)
- [4] – Balczyk, E. – Hollós, A. 1973, *Ószláv nyelv*. Budapest, 107–109; Хабургаев, Г.А. 1974, *Старославянский язык*. Москва, 173–176; Кривчик, В.Ф. – Можейко, Н.С. 1985, *Старославянский язык*. Минск, 97–100; Груцко, А.П. 2004, *Старославянский язык*. Минск, 123–127.
- [5] – Янович, Е.И. 1986, *Историческая грамматика русского языка*. Минск, 137–138, 140; Хабургаев, Г.А. 1990, *Очерки исторической морфологии русского языка: Имена*. Москва, 60–61.
- [6] – Янкоўскі, Ф.М. 1989, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*. Мінск, 150, 153.
- [7] – Керницький, М.І. 1967, *Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст.* Київ, 9–122.

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ АФАНАСЬЕВ И АЛЕКСАНДР АФАНАСЬЕВИЧ ПОТЕБНЯ

Наталья Шайтош

В историю науки Александр Николаевич Афанасьев вошел прежде всего как теоретик фольклора и издатель памятников народного поэтического творчества, хотя он много занимался и вопросами истории, а также и истории литературы. Его имя, по словам А.Н. Пыпина, «принадлежит к числу наиболее симпатичных имен в истории русской науки, посвященной исследованию русской народности и старины».¹ Свою научную деятельность ученый начинал как историк – в конце 40-х – начале 50-х годов он публикует в «Современнике» и «Отечественных записках» ряд исторических сочинений в духе историко-юридической школы, с виднейшими представителями которой – К.Д. Кавелиным и С.М. Соловьевым – он хорошо был знаком еще по московскому университету. Из историко-литературных работ А.Н. Афанасьева, с которыми он начал выступать со второй половины 50-х годов, наибольшее значение имеют статьи о русских сатирических журналах XVIII века, о Н.И. Новикове, Д.И. Фонвизине и другие, а в 1859–1860 годах А.Н. Афанасьев создал журнал «Библиографические записки».

Ранние публикации А.Н. Афанасьева можно разделить на несколько тематических групп, которые впоследствии в переработанном виде были включены ученым в его монументальный труд «Поэтические воззрения славян на природу».

К одной такой группе можно отнести работы, посвященные фольклору и народным верованиям. Это такие, как рецензия на книгу Д.О. Шеппинга «Мифы славянского язычества» (1850), статьи «Дедушка домовая» (1850), «Ведун и ведьма» (1851), «Религиозно-языческое значение избы славян» (1851), рецензии на сборник А. Сементовского «Малорусские и галицкие загадки» (1851) и на первый том «Истории России с древних времен» С.М. Соловьева (1852) и другие. Также к этим работам можно добавить и статьи, в которых большое внимание уделялось проблемам взаимовлияния языка и народных верова-

---

¹ Пыпин, А.Н., *История русской этнографии*. СПб., 1891, т. 2., 110.

ний: «Несколько слов о соотношении языка с народными поверьями» (1853) и «Мифическая связь понятий: света, зрения, огня, металла оружия и желчи» (1854).

В другую группу входят работы историко-этнографического характера, такие как «Дополнения и прибавления к собранию „Русских народных пословиц и притчей“, изданному И. Снегиревым» (1850) и «Колдовство на Руси в старину» (1851). Эти работы еще не выходят за пределы проблематики историко-юридической школы: значение русских пословиц и поговорок А.Н. Афанасьев видит прежде всего в том, что они дают богатейший материал для построения истории родового быта, но в последующих работах ученого довольно отчетливо выступают и основные положения мифологической школы, разработке которых он посвятил всю свою жизнь.

Важным этапом в формировании взглядов А.Н. Афанасьева-мифолога является его работа над сборником «Народные русские сказки».² В обширных комментариях к каждому сказочному тексту ученый стремился раскрыть мифологическое содержание сказок, возводя их к предполагаемым доисторическим религиозным представлениям.

Комментарии к сборнику «Народные русские сказки» вместе с ранними фольклорно-этнографическими работами А.Н. Афанасьева явились основой его капитального трехтомного труда «Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славян-

---

² Первое издание «Народных русских сказок» А.Н. Афанасьева выходило отдельными выпусками с 1855 по 1863 г. (всего вышло восемь выпусков; первый и второй выпуски выдержали три издания, третий и четвертый – два). В приложении к первому, второму и восьмому выпускам были даны примечания с публикацией сказок из малодоступных изданий и их вариантов. Второе издание сборника, подготовленное А.Н. Афанасьевым вышло уже после его смерти в 1873 г. в четырех томах; третье – в 1897 г. в двух томах под редакцией А.Е. Грузинского; четвертое – в 1913–1914 гг. в пяти томах под редакцией А.Е. Грузинского; пятое – в 1936–1940 гг. в пяти томах под редакцией М.К. Азадовского, Н.П. Андреева и Ю.М. Соколова; шестое – в 1957 г. в трех томах под редакцией В.Я. Проппа. В 1859 г. А.Н. Афанасьев выпустил сборник «Народные русские легенды» (изд. 2-е, Казань, 1914). Позднее, без указания года и фамилии составителя, в Женеве был издан еще один сборник А.Н. Афанасьева – «Русские заветные сказки» (первоначально озаглавленный составителем «Народные русские сказки не для печати»), куда вошли широко распространенные антипоповские сказки. Сборник «Народные русские сказки» А.Н. Афанасьева сразу же приобрел европейскую известность.

ских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов» (1865–1869), в котором мифологические концепции ученого получили свое законченное выражение.

Прежде всего А.Н. Афанасьев ставит проблему происхождения мифа и методов его изучения. Возникновение мифов он теснейшим образом связывает с историческим развитием языка. Вот что мы читаем уже на первых страницах его книги: «Богатый и, можно сказать, единственный источник разнообразных мифических представлений есть живое слово человеческое, с его метафорическими и созвучными выражениями. Чтобы показать, как необходимо и естественно создаются мифы (басни), надо обратиться к истории языка».³

В истории же любого языка, говорит А.Н. Афанасьев, различаются два периода: период образования, постепенного сложения (развития форм) и период упадка и расчленения (превращений).

В своем историческом развитии мифы подвергались значительной переработке. Этот процесс представляется ученым в следующем виде. Сначала идет раздробление мифических сказаний, вызванное географическими и бытовыми условиями. Следующий момент – сошествие мифов на землю и прикрепление их к известной местности и к историческим событиям. С утратой настоящего значения метафорического языка старинные мифы стали пониматься буквально, и А.Н. Афанасьев об этом пишет так: «боги мало-помалу унизились до человеческих нужд, забот и увлечений и с высоты воздушных пространств стали назводиться на землю, на это широкое поприще народных подвигов и занятий».⁴

Последний этап в историческом развитии мифов – их нравственное мотивирование. С возникновением государственных центров происходит канонизация преданий, причем уже не в народной сфере, а в кругу избранных жрецов, ученых и поэтов, которые приводят предания в хронологическую последовательность и связывают их в стройное учение о происхождении мира, его кончине и судьбах богов.

---

³ Афанасьев, А.Н., *Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*. М., 1865–1869, т. I., 5. (Далее цитаты подаются из этого источника.)

⁴ Там же, 13.

Таковы, по А.Н. Афанасьеву, процессы образования мифов и метод их научного изучения. В своих основных чертах они были разработаны ученым уже в его первых фольклорно-этнографических статьях и заметках.

Нетрудно заметить в построениях ученого известное сходство с концепцией основоположника русской мифологической школы Ф.И. Буслаева. Да это и понятно: А.Н. Афанасьев ведь и выступил как ученик Ф.И. Буслаева, но он впервые в русской науке поставил вопрос о происхождении древних мифических представлений в тесной связи с историческим развитием языка и мышления, создав стройную теорию происхождения мифологии. Важно отметить, что основные положения этой теории были сформулированы ученым самостоятельно, задолго до появления аналогических теорий в западноевропейской науке. Далее он выдвинул проблему сущности мифов и их исторического развития и привлек для доказательства своих положений такой громадный фактический материал, что его книга сразу же стала значительным явлением не только в русской, но и в мировой науке.

Ко времени, когда Александр Афанасьевич Потебня обратился к проблемам народного творчества и мифологии, Александр Николаевич Афанасьев был уже известным исследователем и публикатором фольклора.

В своих разысканиях по фольклору и мифологии ученый множество раз ссылался на работы А.Н. Афанасьева и неоднократно вступал с ним в полемику по различным вопросам. В ходе этой полемики А.А. Потебня сформулировал важные идеи о связи языка и мифологии, о происхождении и сущности метафоры, о соотношении поэтического и познавательного начал в мифологическом творчестве, о природе языческого заговора и его отличиях от молитвы.

Во время пребывания за границей в 1863 г. А.А. Потебня пишет книгу «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий». Отосланная в Москву еще в 1863 г., она была опубликована лишь спустя два года во 2, 3 и 4 книгах «Чтений в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете». Исследование включало три части: «Рождественские обряды», «Баба-Яга» и «Змей. Волк. Ведьма». По первоначальному замыслу книга должна была начинаться главой о языческих богах (на основе «Слова о полку Иго-

реве» и других письменных источников), однако А.А. Потебня отказался от ее публикации, и она увидела свет лишь недавно, в 1989 году.

В исследовании отразились занятия А.А. Потебни санскритом, штудирование исследований по индоевропейской и германской мифологии Я. Гримма, А. Куна и В. Маннгардта, изучение сборников чешской и словацкой народной поэзии. В отличие от книги «О некоторых символах», в значительной степени основанной на материале славянских песен, здесь автор опирается главным образом на записи обрядов и поверий и на русские сказки.

В книге имеется множество интересных наблюдений и гипотез, которые позднее получили разработку в науке о фольклоре и славянской мифологии.

Но если в первой книге А.А. Потебни речь идет о символах в языке и народной поэзии, а во второй – теоретический характер, то в третьей – Александр Потебня пишет о мифологических предположениях. Книга А.А. Потебни во многом разделяла недостатки тех исследований по мифологии, которые представлялись тогда последним словом науки. Вслед за ранним В. Маннгардтом А.А. Потебня непременно желает видеть языческих богов за любыми персонажами фольклорных произведений или христианского предания, а в этих языческих богах – воплощение природных явлений.

По своему методу книга А.А. Потебни весьма близка А.Н. Афанасьеву. Хотя в этой своей книге он и выдвигал некоторые возражения А.Н. Афанасьеву, однако в целом разделял его мифологическую теорию и следовал тем же приемам сведения фольклорных образов.

Если говорить о «мифологической школе» в России, то к ней следует отнести прежде всего «Поэтические воззрения славян на природу» А.Н. Афанасьева (особенно первый том) и «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» А.А. Потебни. Но эта работа А.А. Потебни не стала его удачей. Резко отрицательную оценку дал книге П.А. Лавровский, который опубликовал ее обстоятельный разбор. Книга была написана в качестве докторской диссертации, однако после рецензии П.А. Лавровского ученый совет Историко-филологического факультета Харьковского университета дал о ней негативный отзыв и диссертация была отклонена. Вторично А.А. Потебня защищал докторскую диссертацию лишь в 1874 году, в качестве текста он пред-

ставил на этот раз 1-й том своего знаменитого труда «Из записок по русской грамматике».

Напомним, что Петр Алексеевич Лавровский и его брат Николай Алексеевич Лавровский были университетскими преподавателями А.А. Потебни и оказали влияние на формирование его научных взглядов. Потому рецензия П.А. Лавровского на книгу Потебни интересна главным образом как яркое антимифологическое сочинение. Не случайно, что отдельные критические заметки П.А. Лавровского позднее неоднократно повторялись – как по отношению к другим, более поздним работам А.А. Потебни, так и по отношению к тем ученым, которые продолжили традиции А.А. Потебни в XX веке.

П.А. Лавровский упрекал своего ученика в личном произволе и в желании во что бы то ни стало идти дальше и дальше «в постройке системы»,⁵ подгоняя факты под заранее данную схему. Об одном из положений А.А. Потебни П.А. Лавровский замечает, что «...такой вывод обязан единственно наперед задуманной систематизации и тому увлечению, которое стремится к данной точке, не замечая, что находится направо и налево».⁶

Также заслуживает особого внимания итоговая оценка П.А. Лавровского и вот, что мы читаем: «Составляя отвлеченно или на подражание немцам и индийцам, идея служит для него (А.А. Потебни) надежнейшим руководителем и регулятором при обозрении разнообразных и перепутанных суеверий и обрядов славянских, из которых естественно выбирает он то, что подходит к предвзятой идее, и так чтобы не нарушалась образовавшаяся из нее картина. [...] При таком направлении, конечно, не трудно сложить самую живую и увлекательную систему мифологии, но она будет стоять вне науки, которая не перестанет идти своим путем, строгим и точным, хотя и более медленным, зато несомненно прочнейшим и сумеет добиться до итогов действительных, а не фантастических. Наука же эта твердит и теперь о том, как

---

⁵ Лавровский, П.А., Разбор исследований «О мифологическом значении некоторых поверий и обрядов; соч. А. Потебни» // *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1866, № 2, отд. V, 43.

⁶ Там же, 96.

опрометчиво и опасно восходить исключительно по современным подробностям в поверьях к первоначальным мифам».⁷

Критический разбор П.А. Лавровского побудил Александра Афанасьевича в дальнейшем более осторожно относиться к своим исследованиям и высказываниям. По свидетельству Н.Ф. Сумцова, он «признавал основательность некоторых уроков П.А. Лавровского и принялся за другую диссертацию чисто лингвистического характера».⁸

Но возвратимся к книге А.А. Потебни «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», в которой он – как мы уже упоминали выше – активно использует собрание сказок А.Н. Афанасьева и его статьи «Ведун и ведьма» и «Зооморфические божества у славян». Поэтому здесь А.А. Потебня ближе к А.Н. Афанасьеву, чем в каком-либо другом из своих сочинений. Например, и А.Н. Афанасьев, и А.А. Потебня анализируют духовный стих о Егории Храбром, и при этом и тот, и другой усматривают в лесе, горах и других элементах природного ландшафта лишь «разнообразные мифические представления грозных облаков».⁹

А.А. Потебня вступает со своим старшим современником в полемику по поводу интерпретации образов Бабы-Яги, Огненного змея и ведьмы.¹⁰ В частности, он оспаривает тезис А.Н. Афанасьева о том, что образы Огненного змея и ведьмы подверглись переосмыслению под влиянием христианства.¹¹ Однако сходство принципиальных позиций заметно даже тогда, когда А.А. Потебня полемизирует с А.Н. Афанасьевым.

Любопытно, что в некоторых вопросах А.А. Потебня даже выступал как более последовательный мифолог, чем А.Н. Афанасьев. Например, Афанасьев Бабу-Ягу ставит в один ряд с вещими женами и ведь-

⁷ Там же, 98.

⁸ Сумцов, Н.Ф., Выступление А.А. Потебни на ученое поприще и участие в этом деле М.С. Дрынова. // *Сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М.С. Дрынову*. Харьков, 1904, 135.

⁹ Афанасьев, ук. соч., 699–703. И см. Потебня, А.А., *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*. М., 1865, 262–263. (Далее цитаты из Потебни подаются за этим изданием.)

¹⁰ Потебня, ук. соч., 130–131, 233, 274–277, 287–291.

¹¹ Там же, 277, 287.

мами, а А.А. Потебня считал ее «одной из верховных богинь» славянского языческого пантеона, а вовсе не «существом человеческим».¹²

Обоих ученых привлекают одни и те же проблемы и не случайно, что они используют аналогичные фольклорные тексты. Так, например, в «Поэтических воззрениях славян на природу» А.Н. Афанасьев приводит два варианта песни об олене-золотые рога из Московской и Саратовской губерний без указания источника.¹³ А.А. Потебня в книге «О мифическом значении...» также помещает эту песню в своей записи из Пензенской губернии.¹⁴ Если еще учесть, что А.А. Потебня и А.Н. Афанасьев в значительной степени опирались на одни и те же сборники фольклорных материалов, то не вызовут удивления и многочисленные переклички между «Поэтическими воззрениями славян на природу» и книгой «О мифическом значении...». Вообще эта книга была для А.Н. Афанасьева настоящей находкой, поскольку А.А. Потебня во время своей заграничной поездки пользовался некоторыми источниками на чешском и немецком языках, по-видимому, не доступными в Москве для А.Н. Афанасьева.

Можно с уверенностью утверждать, что в процессе написания «Поэтических воззрений славян на природу» А.Н. Афанасьев глубоко изучил работы Потебни «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), «О связи некоторых представлений в языке» (1864) и «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865). Многочисленные ссылки на них встречаются во всех трех томах «Поэтических воззрений славян на природу».

Ссылки на книгу А.А. Потебни «О некоторых символах в славянской народной поэзии» А.Н. Афанасьев дает, указывая только фамилию автора: «Потебн.».

К сожалению, ссылки на книгу «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» и на статью «О связи некоторых представлений в языке» оформлены таким образом, что только хорошо осведомленный читатель догадается о том, что имеются в виду сочинения А.А. Потебни: А.Н. Афанасьев указывает выходные данные периодических изданий, в которых они напечатаны, но не называет фамилии

---

¹² Там же, 130–131.

¹³ Афанасьев, ук. соч., т. I., 638–639.

¹⁴ Потебня, ук. соч., 38.

автора. Например, ссылаясь на статью «О связи некоторых представлений в языке», А.Н. Афанасьев описывает источник следующим образом: «Филолог. зап., год 3, III».¹⁵

Аналогичным образом при ссылках на исследование А.А. Потебни «О мифическом значении» при описании источника указано только издание, в котором была опубликована книга «Чтения в Обществе истории и древностей российских», например: «Ч.О.И. и. Д. 1865, т. II, с. 82».¹⁶ Во втором томе «Поэтических воззрений славян на природу» А.Н. Афанасьев учитывает уже не только книгу А.А. Потебни, но и ее критический разбор, выполненный П.А. Лавровским.¹⁷ При работе над третьим томом «Поэтических воззрений славян на природу» А.Н. Афанасьев активно использовал работы А.А. Потебни, опубликованные в 1867 г., главным образом его статью «О доле и сродных с нею существах». Ссылки на эту статью даются с указанием издания, в котором она помещена, например: «Труды моск. археол. Общ., в. II, 181».¹⁸ Таким же образом, без указания автора, приводятся ссылки на две другие работы А.А. Потебни: «К статье А.Н. Афанасьева „Для археологии русского быта” и „О купальских огнях и сродных с ними представлениях”». Впрочем, в двух случаях при ссылках на статьи о доле и о купальских огнях названа и фамилия А.А. Потебни.¹⁹ Также можно заметить, что местами А.Н. Афанасьев почти буквально пересказывает своего младшего современника. Приведем лишь два примера. Например, у А.А. Потебни читаем: «У всех славян чеснок – необходимая принадлежность ужина накануне Рождества»,²⁰ а у А.Н. Афанасьева написано: «У всех славян он (чеснок) составляет необходимую принадлежность ужина накануне Рождества».²¹

Обращаясь к первой книге А.А. Потебни «О некоторых символах в славянской народной поэзии», А.Н. Афанасьев привлекает семаиологические и этимологические наблюдения харьковского ученого,

¹⁵ Афанасьев, ук. соч., т. I., 140, 302; т. II., 386, 479.

¹⁶ Там же, т. I., 237, 242, 383, 464, 485 и т.д.

¹⁷ Там же, т. II., 178; т. III., 588.

¹⁸ Там же, т. III, с. 115, 300, 390–391, 397, 406, 414.

¹⁹ Там же, т. III., 723, 800.

²⁰ Потебня, ук. соч., 305.

²¹ Афанасьев, ук. соч., т. II., 571.

берет у него тематические подборки славянской лексики. Впрочем, приводя те же лексические или фольклорно-этнографические материалы, что и Потебня, А.Н. Афанасьев подчас дает им иную интерпретацию. Например, оба ученых описывали южнославянские обряды вызывания дождя (додола, прпоруше), опираясь главным образом на словарь сербского языка и сборник песен В. Караджича. Интерпретация А.А. Потебни имеет лаконичный характер и, с точки зрения мифологической, вполне оправдана, а А.Н. Афанасьев на основе тех же данных дает обширную аллегорическую картину.

Благодаря тому, что множество наблюдений раннего А.А. Потебни было использовано А.Н. Афанасьевым, харьковский ученый оказался впоследствии в двойственном отношении к своим собственным текстам 1860-х годов, т.к. читателям они были известны главным образом по их пересказу в «Поэтических воззрениях славян на природу». Характерно, что в поздней книге «Объяснения малорусских и сродных народных песен» А.А. Потебня нередко дает двойную ссылку – на свои ранние работы и на соответствующие страницы «Поэтических воззрений славян на природу». Например, «в моем сочинении „О миф. знач. некр. обр.“ М., 1865, 21 (откуда – Аф. П. В. III, 748.)».²²

Особо интересная ситуация заключалась еще и в том, что со временем ученому приходилось полемизировать сразу и с «Поэтическими воззрениями славян на природу», и с самим же собой. Так, например, по поводу выражения «кликали плугу» А.А. Потебня пишет, что в книге 1865 г. оно было объяснено им «слишком поспешно», и прибавляет, не уточняя: «...то же у Аф. П. В. III, 748».²³

Принципиальная же полемика с А.Н. Афанасьевым содержится в поздних записях А.А. Потебни, опубликованных в книге «Из записок по теории словесности». В разделах «Миф и слово» и «Об участии языка в образовании мифов» Потебня учитывает и мнения других отечественных и зарубежных ученых – Ф.И. Буслаева, А.Н. Веселовского, Н.И. Кареева, А. Куна, М. Мюллера, Э.Б. Тайлора, Г. Штейнталя – однако основное внимание уделяет все же А.Н. Афанасьеву.

---

²² Потебня, А.А. *Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. I–II*. Варшава, 1883, 1887, т. I., 41.

²³ Там же, 45.

Хочется также отметить, что эти записи А.А. Потебни содержат принципиально важные положения о сущности мифического мышления, о соотношении мифа и поэзии, о влиянии языка на сложение мифов, причем во многих случаях не имеют прямых аналогов в других сочинениях А.А. Потебни и являются единственным источником, позволяющим судить о его взглядах.

Хотя А.А. Потебня делает многочисленные выписки из «Поэтических воззрений славян на природу», его исследование все же нельзя считать критическим анализом точки зрения А.Н. Афанасьева. А.А. Потебня скорее отталкивается от тезисов ученого для лучшего осмысления собственной позиции, чем анализирует их.

От критического рассмотрения высказываний А.Н. Афанасьева А.А. Потебня переходит к изложению собственных взглядов на соотношение мифа и поэтического образа, мифического и поэтического мышления. Он вносит принципиальное уточнение в саму постановку вопроса. «Миф принадлежит к области поэзии в обширном смысле этого слова», однако он отличен «от поэзии, понимаемой в тесном значении, позднейшем по времени появления».²⁴

---

²⁴ Потебня, А.А., Из записок по теории словесности. // *Поэзия о проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое*. Харьков, 1905, 586–587.

ERKÖLC S MISZTIKUM ORESZT SZOMOV „RUSZALKA” CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉBEN

Sarnyai Csaba

A preromantika, s még inkább a romantika korszakában végérvényesen előtérbe került az a tudományos megközelítésmód, amely a korabeli szellemiségnek megfelelően már a népi hitvilág valamennyi tényét is racionális alapon értelmezte. Az ilyen típusú felfogásmód magától értetődően épült be abba a szépirodalomba, amely ugyan korábban is felhasználta a különféle mitologikus elemeket, ám sohasem próbálta azok eredetét és természetét magyarázni. Ez a felvilágosító-magyarázó írói magatartás különösen jellemző a XIX. század első felének egyik meghatározó íróegyéységre, Oreszt Szomovra, akinek esztétikai nézetei többek véleménye szerint „közel állnak a materialista esztétikához”. Ennek megfelelően Szomov gyakorta ad hősei szájába a néphittel kapcsolatos „racionális” vélekedést, mint teszi ezt például a „Kikimora” (1830) című elbeszélésében is:

„Valami udvarba, egy leányhoz, éjszakánként tüzes sárkány röpköd; Szavelij apó meg sokszor csak nevetett ezen, s elkezdte magyarázni, hogy a tüzes sárkány nem is sárkány, hanem... nem is emlékszem már, hogy is nevezte: valami muhamor (meteor – S. Cs.), vagy mi. Hogy ezek égi tüzek, s nem pedig tisztátalan erő; éppen ellenkezőleg, ezek a tüzek tisztítják a levegőt; szóval mondott az mindenfélét, ami magától az embernek eszébe nem jutna.”¹

A mitologikus megközelítési mód jellegzetes vonásai ugyanakkor világosan körvonalazódnak Szomovnál, mint ahogy általában véve a romantika poétikájában is, méghozzá elsősorban a mitikus és egyéb folklór-szűzsékhez való viszony, illetve annak szépirodalmi szövegben való újraértelmezése vonatkozásában. A Harkovi kormányzóságban született Szomov folklór iránti fokozott érdeklődésében kétségkívül szerepet játszott Ukrajnában eltöltött gyermek- és ifjúkora is: azon írók közé tartozik, akik a folklór

---

¹ Кикимора // Сомов, О.М. *Были и небылицы*. Москва: Советская Россия, 1984, 219–228. (A fordítás – itt és a továbbiakban is – a cikk szerzőjétől származik.)

alapvető műfajait, illetve magát az ukrán népi hiedelemvilágot nem az akkor még elég csekély számban rendelkezésre álló ilyen témájú könyvekből, hanem közvetlen környezetükből, a személyes kapcsolatok révén ismerték meg. A népi hiedelemvilág tényeinek így Szomov íróként is rendkívüli jelentőséget tulajdonított: „Minél több olyan népi legendát és hiedelmet kell összegyűjteni, melyek Ukrajnában az egyszerű nép körében ismeretesek, amíg még végképp el nem vesznek a jövő régészkedői és költői számára. Közülük már ma is számosan feledésbe merültek, mások meg, az öregek homályos elbeszéléseinek révén, még tartják magukat az egyszerű falusi emberek emlékezetében. Ám a műveltség térhódításának köszönhetően végül azok is nyomtalanul el fognak tűnni. [...] Ezek (a hiedelmek – S. Cs.) minden nép számára a népköltészet tartalékait jelentik, de egyúttal az elődök ősi erkölcsének és szokásainak kutatását is (Сомов 1991: 203–204).

A népi hitvilág jelenségeinek szépirodalmi interpretációja a romantikus Szomovnál is elsősorban azt a poétikai eljárásmodot jelenti, melyet az írók legfőképpen erkölcsi nézeteik kifejtése kapcsán alkalmaztak, miután az többé-kevésbé adekvát eszközöket adott a kezükbe az emberi személyiség nivellálódásának szemléltetésére, illetve a morális jellegű konfliktusok ábrázolására (vö. a Szomovtól az imént idézett gondolatot az ősi erkölcsiséggel kapcsolatban). Ilyen konfliktus áll Szomov „Ruszalka” című elbeszélésének (1829) középpontjában is. A mű tulajdonképpen egy egyszerű származású leány tragikus sorsát beszéli el, aki vízbe öli magát, mikor a magasabb társadalmi körökből való szerelme elárulja és elhagyja.

Alapszüzséje miatt az elbeszélést többen olyan műnek tartják, ami műfajilag nem lép túl az egyszerű korrajz keretein, mint ahogy az egyes szereplők ábrázolásának tömörségét is gyakran a sematizmus megnyilvánulásának tudják be. Szomov elbeszélésében „csupán az ember és a természetfölötti ellentétének ábrázolására szorítkozik. Az adott antinómia az emberek közötti kölcsönös megértés hiányát hivatott szimbolikusan kifejezni, miközben az író lényegében mindvégig egyetlen elszigetelt szituációra összpontosít. Ami pedig a jellemek kidolgozottságát illeti, Szomov jelentős egyoldalúságról tesz tanúbizonyságot, ami valójában még a XVIII. századi irodalomnak volt sajátja, mely nem tudott túllépni önnön retorikai korlátain” (Мусий 2006: 130).

Szomov valóban a népi kultúrából jól ismert bináris oppozíciót alkalmazza elbeszélésében, mikor az élők világát a holtakéval állítja szembe,² ugyanakkor ezt – elsősorban az erkölcs vonatkozásában – a megszokottól jelentősen eltérő módon teszi. Ennek megfelelően az elbeszélés erkölcsi szintjén az individualitást a kollektivitás váltja fel, ami markánsan rányomja bélyegét a mű két főszereplőjének egymáshoz való viszonyára is. A vízbe-fúlt leány, azaz a *ruszalka* és anyja közötti kapcsolat hasonlóképpen a túlvilági létben meghatározó kollektív szemléletnek rendelődik alá, s a továbbiakban már nem értelmezhető a földi élet személyességének koordinátái között. Annál is inkább, mivel a földi létezésről eltérően az elbeszélésben ábrázolt túlvilági lét – éppen kollektív jellege miatt – elsősorban az általános gondtalanság és a felhőtlen szórakozások világát jeleníti meg, ahol a földi szenvedések és megpróbáltatások már gyakorlatilag értelmüket veszítik:

„Anyám! Engedj el engem, hadd bolyongjak az erdőben, hadd kóboroljak a zöld héten,³ hogy aztán újra alámerülhessek víz alatti birodalmunkba. [...] Ott minden csupa vidámság! Ott könnyűnek érzem magam! Ott mindenki fiatal, s olyan pajkos, mint a víz fodrozódó hullámai, olyan játékos, mint a kishalak. Nálunk még a nap is fényesebben ragyog, még a reggeli szél is szabadabban lélegzik. Mert mi van nálatok itt a földön? Mindenütt csak szükség: itt éhség, ott hideg és fagy. Mi nem ismerjük a szükséget, boldogok vagyunk, táncot járunk a vízzel, játszunk a szivárvánnyal, a víz fenekén drágaköveket keresünk, s azokban leljük örömiinket. Télen jó meleg van a jég alatt, mint a suba alatt, a nyári forró éjszakákon pedig kijövünk a part-ra, hogy a hold sugarai melengessenek bennünket, és csak hancúrozunk, játszadozunk. [...] Anyám! Eressz el engem, nehéz lesz nekem, megfúlok az élők között! Eressz, anyám, ha szeretsz” (141–142).⁴

Az elbeszélés hősnője ilyen értelemben változtatta meg státuszát: „élőből” immár végérvényesen „holttá” vált, azaz a túlvilágiak számára már nem idegen többé, minek következtében paradox módon több benne a vitalitás, mint életében volt. Ez a státuszváltás ugyanakkor az emberi értékrend

² Erre utal az elbeszélés alcíme is: „Kisorosz legenda”.

³ Pünkösöd hete, mikor a néphit szerint a ruszalkák a földön kóborolnak, s megkísértik az élőket; erről bővebben l. Sarnyai 2008: 209–210.

⁴ Az elbeszélésből vett idézetek forrása: Русалка // Сомов, и. м. 136–144. A zárójel az oldalszámra utal.

szempontjából súlyos és jóvátehetetlen veszteséget jelent, nemcsak egzisztenciális vonatkozásban (egy gyermek elvesztése), hanem egyúttal morális értelemben is, hiszen az anyának végig kell néznie, amint lánya egy elátkozott, örök kárhozatra ítélt teremtéssé válik, aki ezáltal végérvényesen megfosztatik az üdvözülés lehetőségétől. Szomov ilyenképpen az élők és a holtak világának ütköztetésekor valójában a két világ értékrendjét állítja szembe egymással. A leány metamorfózisa így nem csupán a személyiségnek a világ „materiális” és „transzcendens” koordinátái között történő elmozdulását jeleníti meg, hanem egyúttal az erkölcsi értékrendben lezajló óriási hangsúlyeltolódásokra is utal: *„Hogy jól szórakozzunk, gyakran megrézfáljuk az élőket. Mi rossz van abban, ha néhanapján halálra csiklandozzuk őket, vagy levisszük a folyó fenekére? Hát rosszabb lesz nekik attól? Csak ők is ugyanolyan könnyűek és szabadok lesznek, mint mi magunk”* (141–142). Vagyis a vízbefúlt leány nézőpontjából az emberi halál már nem tragikus végként értelmeződik, hanem mint pozitív változás, jó értelemben vett továbblépés, melynek megvalósításában az embert olyan nemkívánatos tényezők akadályozzák, mint a „hiábavaló félelem” és az előítéletek: *„Tudom, hogy szomorkodsz és sírsz miattam, hát ki akadályoz, hogy örökre velem légy? Hagyd hiábavaló félelmedet, s gyere velem a Dnyeper mélyére”* (141).

A „földi” és a „földöntúli” morál ütközése, illetve az emocionális emberi, valamint a kollektív természetfölötti eredők oppozíciója ugyanakkor szigorúan egzisztenciális értelemben realizálódik az elbeszélésben. Mindez a szerelmi bosszú szenvedélyes mámorában ölt konkrét formát, ami végeredményben az áruló férfi fizikai halálához vezet: *„Egy nappal azután, hogy a ruszalka elszaladt anyjától, egy holttestet találtak az erdőben. Egy lengyel férfi volt vadászruhában, akiben honfitársai Kazimir Csepkára ismertek. [...] A testén semmiféle sérülést, az erőszakos halál egyetlen jelét sem lehetett felfedezni; ám az arca el volt kékülve, s erei borzalmasan kidagadtak. [...] Az orvosok mondtak ezt is, azt is, de a nép sokkal egyszerűbben magyarázta a dolgot: azt beszélik, hogy a boldogultat a ruszalkák csiklandozták halálra”* (143). Az adott epizódban teljes valójában feltárul az ilyen túlvilági lények – az ukrán népi démonológiából jól ismert – kettős természete, ami egyszerre emberi és démoni. Ez a kettőség abból ered, hogy a hagyományos démonológiai diskurzusban a *ruszalka* alakjára két személyiség dichotómiája a jellemző: az üdvözülés lehetőségétől megfosztott, elátkozott

leányé, illetve a kegyetlen túlvilági démoné.⁵ Ilyen értelemben az elbeszélésben is diadalmaskodik az emberi oldal fölött a démoni; a *ruszalka* itt már valódi, démoni arcát mutatja, s halált hozó, bosszúálló lényként viselkedik, noha bosszújának valódi alapmotivációja részben továbbra is az eredeti emberi személyiség esendőségében gyökerezik. Így értelmeződik át az elbeszélés „földi” és „földöntúli” morállal kapcsolatos kezdeti metafizikai síkja, miközben a hangsúly egyre inkább az ember tisztátalan halálának folklórból vett motívumára tolódik át. Ennek következtében a vőlegény halála adott esetben nem értelmezhető úgy, mint meghatározott beavatás, azaz az élő ember holttá avatása, hiszen – mint durván emocionálisan motivált tett – kifejezetten a szerelmi bosszú eredménye. Ahogyan azt Valentyina Muszija meletyinszkiji gondolat jegyében megjegyzi, Szomov „a mítoszon alapuló fantasztikum alkalmazásában találta meg annak a lehetőségét, hogy kifejtse azon nézeteit, melyek az ember elszigeteltségével, az embereket egymástól elválasztó korlátok felszámolhatatlanságával, a misztikum felé való orientálódás végzetes következményeivel, illetve a személyiség elidegenedésével, a belső káosz leküzdhetetlenségével kapcsolatosak” (Мусий 1989: 109).

Összegezve az elmondottakat, Szomov elbeszélésének alapkonfliktusa a transzcendens dimenziókkal rendelkező erkölcsi normák tiszteletben tartásával, illetve figyelmen kívül hagyásával függ össze. Szomovot nem annyira a hétköznapi vagy akár szerelmi konfliktusok érdeklik, mint inkább a racionális és az irracionális, misztikus eredők összefonódása, azaz a természeti és a természetfölötti erők szerepe az ember sorsának alakulásában, illetve beteljesülésében. Az ilyen szellemben született mű elsősorban így nem a folklórból kölcsönzött, eredeti szüzsében megjelenített világértelmezési modell természetéről tanúskodik, hanem sokkal inkább az ukrán romantika gondolkodás- és kifejezőmódjában megragadható mitopoétikus struktúrák jellegéről. Szomov világértelmezésének és írói mentalitásának függvényében így az adott irodalmi kontextusban sok vonatkozásban újraértelmeződnek egy meghatározott morális természetű dilemma bizonyos vetületei.

---

⁵ Erről bővebben l. Sarnyai 2008: 211.

IRODALOM

Sarnyai Csaba 2008, Keresztény élők – pogány holtak. Egy hiedelemlény metamorfózisai a szláv népek hitvilágában. In: *Hungaro-Ruthenica IV*. Szeged, 205–216.

Мусий, В.Б. 1989, Мифологические персонажи в повестях О. Сомова и украинский фольклор. В кн.: *Вопросы литературы народов СССР. Республиканский межведомственный научный сборник, вып. 15*. Киев–Одесса: Выща школа, 101–110.

Мусий, В.Б. 2006, *Миф в художественном освоении мировосприятия человека литературной эпохи предромантизма и романтизма*. Одесса: Астропринт.

Сомов, О.М. 1991, *Купалов вечер: Избранные произведения*. Київ: Дніпро.

РЕЗЮМЕ

Мистическое и нравственное в рассказе О. Сомова «Русалка»

В рассказе «Русалка» О.М. Сомова мир живых противопоставляется миру мертвых, где согласно народным представлениям индивидуальное должно замениться коллективным. Столкновение «земной» и «потусторонней» морали, оппозиция эмоционального человеческого и коллективного сверхъестественного начал, в рассказе представляет собой основной конфликт, который связан с соблюдением и нарушением норм человеческой морали, имеющей трансцендентные измерения. Сомова-прозаика занимают не столько жизненные коллизии или некие любовные чувства, сколько взаимосвязь рациональных и иррациональных мистических начал, роль природных и сверхъестественных сил в формировании судьбы человека. Возникшее таким образом произведение свидетельствует не столько о миропонимании предполагаемых фольклорных подлинников, сколько о характере украинского романтизма, тяготеющего к мифопоэтическим структурам мышления и выражения.

УГОРСЬКІ ОСОБОВІ НАЗВИ В УКРАЇНСЬКО- МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV–XV СТОЛІТТЯ

Вікторія Штефуца

Південно-західні руські землі у XIV–XVI ст., на яких тоді формувалася українська народність, стали об'єктом активних зовнішньополітичних інтересів феодальних держав – Польщі, Угорщини, Московського царства, Туреччини та Кримського ханства, які намагалися загарбати якомога більше української території. Після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилася в складі шляхетської Польщі. Це були Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, частина Лівобережної України (майбутня Полтавщина). Поза межами Польщі залишилися Закарпаття – у складі Угорщини; Північна Буковина та Північна Бессарабія (територія теперішньої Чернівецької області), які входили до складу Молдавського князівства; Чернігівщина, що входила до складу Російської держави. На цих землях проживали в ті часи не тільки українці, а й угорці, поляки й волоське населення.

Про багатомовність українських земель свідчать пам'ятки, які дійшли до нашого часу. У старому українському письменстві XVI–XVII ст. поряд із кирилицею в деяких випадках вживали й латиницю, яку використовували рівноцінно на території Великого князівства Литовського. Латиницею було написано поодинокі українські грамоти XIV–XV ст., у 1619 р. надруковано інтермедії Якуба Гаватовича, записано пісню про Стефана Воеводу в чеському записі XVI ст., сатиричну пісню «Ой в місті Переяславлю» (1650 р.) тощо. Однак уживання латиниці в українській писемності у давніші часи було епізодичним явищем.

У період виникнення Литовсько-Руської держави (друга половина XIV – перша половина XVI століття) помічено не тільки збереження старих форм, а й введення нових. «Князі в деяких грамотах наголошують «Ми старовини не рухаємо, а новини не вводимо»..., але у Великому князівстві Литовському 9/10 білоруської та української людности, тому природно, що державною мовою стала наступниця книжно-писемної давньоукраїнської – руська мова» (Фаріон 2010: 57).

Угорське населення з давніх часів проживало у безпосередніх тривалих контактах зі слов'янами, особливо з українцями, що не могло не позначитися на лексиці мов (зокрема, діалектів) двох сусідніх народів. Зараз про це свідчать українські запозичення в угорській мові, напр.: *csereda* 'череда', *haluska* 'галушка', *kutacs* 'залізна кочережка' тощо (Лизанець 2000). Про слов'янські запозичення в угорській мові свідчить двотомна праця Іштвана Кніежа (Kniezsa 1974).

Період нашого дослідження важливий як для українців, так і для угорців, а джерелом аналізу став Словник староукраїнської мови XIV–XV століття, який вийшов друком у Києві в 1977 році. Автори Словника обмежують його хронологічно – періодом з 1300 р. до 1500 р. (перша грамота датована 1322 роком). Словник фіксує ту лексику, яка використовувалась в офіційних документах, різних грамотах (розмежувальних, дарчих, вкладних тощо) та пам'ятках світського характеру (описи замків, написи на стінах храмів, на печатках правителів, надписи надгробних камнів).

У пам'ятках XIV–XV століть зафіксовано чимало запозичень з сусідніх західно- і південнослов'янських мов (чеської, болгарської, польської), а також виявлено декілька слів з німецької, угорської та молдавської мов. Найбільш чисельними були лексичні запозичення у соціально-адміністративній сфері. Це назви урядових осіб, напр.: **хотарникъ**, **немешъ**, **банъ**, які здебільшого залишились у словниковому складі української мови. Автори Словника зазначають усі запозичення з різних мов, а також вказують на мову-посередника.

До словникового складу залучено загальні та власні назви, які становлять лише частину мови XIV–XV століття. Усі реєстрові слова подано зі збереженням орфографії оригіналу. У всіх запозиченнях вказано значення слів. Багато угорських слів потрапило в українську мову за допомогою мови-посередника, а саме з молдавської мови.

Нашу дослідницьку роботу ми почали з угорських запозичень, точніше з особових назв та назв урядовців, які з'являються у грамотах XIV–XV століття. Перший етап нашої роботи полягав у збиранні всіх запозичень, які походять з угорської мови або потрапили в українську мову за допомогою мови-посередника – молдавської. Найбільш чисельними були запозичення у сфері соціально-адміністративної лексики. Це назви урядових осіб та особові назви, які вказані у наступній таблиці.

Особові назви та назви урядових осіб	Частота вживання	Перше місце знаходження	Перша дата знаходження
БАНИЦЬ* – угр. bán	2	Сучава	1490
БАНКО* – угр. bán	1	Сігет	1404
БАНЧА* – угр. bán	1	Сучава	1493
БАНЧОУЛЪ* – угр. bán	18	Сучава	1443
БАНЬ* – угр. bán	1	Дял	1455
ИМЕРИКЪ – угр. Emerik	1	Сучава	1470
ИЩФАНЪ – угр. István	1	Сучава	1470
КИШ – угр. Kis	1	Гирлов	1499
ЛАСЛОВЪ – угр. László	5	Гирлов	1499
МИКЛОУШЪ – угр. Miklós	16	Сучава	1411
МЪТІАШЪ – угр. Mátyás	17	Сучава	1481
НЕМИШЪ* – угр. nemes	1	Сігет	1404
ПРЪГАРЪ* – угр. polgár	16	Васлуй	1452
ТАМАШЪ – угр. Tamás	6	Сучава	1400
ТИБА – угр. Tibor	1	Сучава	1488
ФАРКАШ – угр. Farkas	6	Сучава	1490
ХАНИШЪ – угр. Hanis	1	Дорохой	1437
ХАНОСЪ – угр. Hanis	1	Васлуй	1437
ХУРУУ* – угр. úr	15	Сучава	1471
ХЪРЦЪГАНЪ* – угр. herceg	1	Сучава	1445

Аналізуючи урядові назви, яких налічується 9 у різних формах, ми брали до уваги тільки форми називного відмінка. В таблиці вони позначені зірочкою.

Хочемо зауважити, що не поділяємо думки Ласло Дежьо, висловленої у праці «Деловая письменность русинов XVII–XVIII веков». Зокрема, він зазначає, що «из слов обозначающих общественные слои, венгеризмы обозначают такие понятия, которые являлись второстепенными в конкретном общении. Так, напр., слово *немешъ*, *нямешъ* (последнее отражает румынское посредничество) „дворянин” и слова корня *урок-*, (*урек*), *орек-*, являются второстепенными по сравнению со словом *панъ*» (Дэжѣ 1996). На нашу думку, ці слова не є другорядними, як вважає автор, а є повноцінними словами (про це свідчить і частота їхнього вживання), які функціонували в діловій мові XIV–XV століття.

Так, Л.Л. Гумецька зауважувала, «що слово *боярин*, у пам'ятках з території Великого князівства Литовського позначало дрібного землевласника – дворянина, згадуваного при переліку свідків юридичного акту після «князів» і «панів» (Гумецькая 1974: 56). У молдавських грамотах це слово означало і «*великого феодала*», тобто підкреслено, що слово мало два значення: з одного боку, акцентували на відношенні людини до соціального стану, з іншого – відзначали і її майновий стан.

Усі ці документи та мовні факти свідчать про взаємодію двох народів. У праці Мігая Кочиша «Деловые документы, как источники изучения говоров украинского языка» (1998) зібрано назви усіх міст, де з'явилися грамоти у XIV–XV столітті. Міста Сірет і Сучава «столиці середньовічної Русо-Влахії були розміщені на українських етнічних теренах, або на русько-волоському етнічному прикордонні» (Однороженко 2008: 7). Міста «Seret, Baia, Soroka, Chocim, Kilia i Białogród. Wyłączając Kilię i Białogród, jaki ośrodki związane przede wszystkim z przedsiębiorczością Genuńczyków, aż trzy ośrodki: Seret, Soroka i Cocim znajdowały się na północnych krańcach późniejszej Mołdawii» (Czamańska 1996: 23).

Усе це свідчить про те, що назви урядових осіб, як і інші запозичення, є носіями величезної історичної інформації. В канцеляріях молдавських воєвод писарі писали «мішаними (своєрідними) мовами», тобто вносили угорські запозичення і вживали їх поряд з українськими відповідниками. Однак протягом певного часу урядові назви вийшли з активного функціонування мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Гумецькая, Л.Л. 1974, К вопросу об определении слова в словаре староукраинского языка XIV–XV вв. В кн.: *Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков*. Москва: Наука, 54–60.
- Дэжэ, Л. 1996, Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках: Словарь, анализ, тексты. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 4. Nyíregyháza.
- Кочиш, М. 1998, Деловые документы как источники изучения украинских говоров. В кн.: Gadányi, K. (szerk.), *Nemzetközi Szlavisztikai Napok VI*. Szombathely–Pécs, 291–299.
- Лизанець, П.М. 2000, Українсько-угорські мовні контакти: Українська мова. Енциклопедія. <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um133.htm>>

- Однороженко, О. 2008, *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XV ст.* Харків: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
- Фаріон, І. 2010, *Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.* Львів: Вид. Львівської політехніки.
- Czamańska, I. 1996, *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* Poznań: Wyd. Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Kniezsa, I. 1974, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

PETRO DOROSENKO HETMAN „HÁROMFELÉ” POLITIZÁLÁSA A MEGOSZTOTT UKRAJNÁBAN (1665–1676)

Varga Beáta

Az 1648–54. évi Bohdan Hmelnickij által vezetett ukrán mozgalmat lezáró *perejaszlavi egyezmény* Ukrajna számára azt jelentette, hogy a lengyel fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel, az orosz védnökséget azonban a kozák vezetők az első fontos lépésnek tekintették az állami függetlenség felé vezető úton.

Bohdan Hmelnickij (1654–1657) hetmani ténykedését megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy mindvégig hű maradt a Romanovokhoz attól függetlenül, hogy 1657-ben bekövetkezett haláláig szuverén uralkodóként kormányozta a Hetmanátust. Utóda, *Ivan Vihovszkij* (1657–1658) a hetmani székbe jutva kész tényként volt kénytelen elfogadni az orosz alávetettséget, de kezdettől fogva az a cél vezérelte, hogy a gyakorlatban is megvalósítsa azt a szuverén kormányzati formát, amelynek szellemében Hmelnickij Ukrajnát irányította. Lengyel orientációjú politikájához nem törekedett széles tömegbázis megteremtésére, de ha sikertelennek bizonyult is a Rzeczpospolitához egyenrangú félként csatlakozó, a „Rusz Nagyfejedelemség” megteremtésére irányuló kísérlete,¹ az mindenesetre kiderült, hogy az orosz köteléken kívül más – kedvezőbb feltételekkel kecsegtető – alternatíva is kínálkozott Ukrajna számára.

A fiatal és tapasztalatlan *Jurij Hmelnickij* (1658–1660) hetmani székbe kerülése felszínre hozta a Hetmanátust gyengítő belső problémákat. Ukrajna területének „orosz pártiakra” és „lengyel pártiakra” szakadása már *Ivan Vihovszkij* idején is testvérháborúhoz vezetett, amely helyzet 1659

---

¹ A lengyel–ukrán egyezmény megkötésére 1658. szeptember 6-án került sor Hadjacsban. A megegyezés értelmében a kéttagú lengyel–litván nemzetközösséghez – a Lengyel Királysághoz és a Litván Nagyfejedelemséghez – csatlakozott a velük egyenrangú, a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokat magába foglaló „Rusz Nagyfejedelemség” a kozák vezető kormányzása alatt. A trialista alapon működő új államalakulaton belül az ukrán területek külön hadsereggel, bírósággal, adminisztratív szervezettel és kincstárral rendelkezhetek, vagyis megőrizhették az „ösi” tradíciókon alapuló hagyományos kozák önszerződési formákat.

után tovább bonyolódott és Nyugat- illetve Kelet-Ukrajna történeti fejlődése külön úton haladt tovább.

1663-ban az orosz fennhatóság alatt maradt bal parti Ukrajnában *Ivan Brjuhoveckij* (1663–1668) került a hetmani székbe, míg 1665 októberében a Csihirinbe összehívott lengyelparti jobb parti ezredek *Petro Dorosenkót* választották meg hetmannak, akinek, számos elődjéhez hasonlóan, Bohdan Hmelnickij alatt kezdődött meg a politikai karrierje. Hatalomra jutása után nem titkolt célja Ukrajna teljes függetlenségének kivívása volt a nyugat-ukrán területek vezetésével. Hazája felszabadítására kétlépcsős tervet dolgozott ki: először a jobb parti területeket akarta függetleníteni a lengyel fennhatóság alól saját fősége alatt, majd a Dnyeper bal partján megszüntetni az orosz befolyást. Mindehhez a tatárok, majd a törökök támogatását akarta megszerezni, tervét azonban a későbbiekben megghiúsította az orosz és lengyel kormányzat között 1667-ben létrejött andruszovói szerződés, amely hivatalosan is realizálta Ukrajna kettéosztottságát.

Dorosenko népszerűségének növekedését látva Ivan Brjuhoveckij 1665-ben egyre sürgette a cárt, hogy küldjön neki katonai segédcsapatokat, a remélt orosz segítség helyett azonban csak kisebb osztagok érkeztek a hetman táborába. Csalódásán felülkerekedve, a kozák vezető azt a tanulságot vonta le, hogy a Romanovok iránti hűségének további bizonygatására lesz szüksége pozíciója megerősítése érdekében.

1665 nyarán a bal parti hetman érkezettnek látta az időt, hogy delegációt indítson Moszkvába és rendezze a cári és hetmani kormányzat közötti politikai viszonyt. Az Alekszej Mihajlovics színe előtti személyes megjelenésével Brjuhoveckij a kozák jogokat és privilégiumokat gyakorlatilag jelképesen a cár „lába elé helyezte”, amely gesztus messzemenőn meghatározta a későbbi tárgyalások jellegét.

A közösen megfogalmazott *Moszkvai cikkelyek* a korábbinál jóval pontosabban és egyértelműbben határozták meg az Oroszország és a Hetmanátus közötti viszonyt. A továbbiakban egyáltalán nem lehetett kérdéses, hogy Alekszej Mihajlovics ugyanúgy kívánja kezelni Kis-Oroszországot, mint más alávetett birtokát.

Brjuhoveckij moszkvai látogatásával egy időben a nyugtalanság újabb hullámai érték el Ukrajnát. A Moszkvával kötött megegyezés meglehetősen negatív visszhangot keltett a Hetmanátusban: az esemény sokakban

azt az érzést váltotta ki, hogy a kozák vezető végérvényesen „megadta magát a cárnak”.

Ahogy Brjuhoveckij ereje és presztízse csökkent, Dorosenko pozíciója láthatóan megerősödött. A jobb parti kozák vezető készen állt arra, hogy a tatárokkal és a törökökkel együttműködve elszakítsa a Hetmanátust Moszkvától és biztosítsa a különállását Varsótól is. 1666. február 22-én radát hívott össze Csihirinbe, ahol nyíltan meghirdette a céljait: első lépésként a lengyelek kiűzését tervezte, amely feladat végrehajtásához a krími tatár kánnal kötendő szövetséget illetve a török szultán protektorátusának elismerését elengedhetetlen feltételnek tekintette. Ezt a bal parti ukrán területek elleni koncentrált támadás, majd a két részre szakadt Ukrajna egyesítése követte volna. A jobb parti kozák vezetők azt követelték a lengyel kormányzattól, hogy hivatalnokaikkal és fegyveres erőikkel vonuljanak ki Nyugat-Ukrajna területéről, ellenkező esetben szerződésre lépnek a krími kánnal és a védnökségét kéri a jobb parti ukrán területek felett. Dorosenko ultimátummal felérő feltételeit lengyel részről nem teljesítették, mert a cári kormányzattal küszöbön álló megegyezés reményében elég erősnek érezték magukat, hogy ne kelljen meghátrálniuk.

A jobb parti hetmant nem érte váratlanul János Kázmér elutasító válasza, ugyanis sokkal fontosabbnak tekintette, hogy terveihez megnyerje magának a Zaporozsjei Szicset, sőt – figyelembe véve az Ivan Brjuhoveckij ellen fokozódó elégedetlenséget – az sem tűnt számára kivitelezhetetlennek, hogy a maga oldalára állítsa a bal parti kozák ezredeket és az ukrán lakosságot. Dorosenko kezére játszottak ez irányú törekvéseiben azok az események, amelyek Kelet-Ukrajnában az oroszellenes hangulat megerősödéséhez vezettek. 1666 júliusában fegyveres lázadást robbantottak ki a perejaszlavi ezred kozákjai: miután megölték a Brjuhoveckij feltétlen hívének tartott előljárójukat – Jermolenko ezredest – és Dorosenkót ismerték el törvényes hetmanjuknak, megkíséreltek leszámolni a városba rendelt cári vajdával is, akinek azonban sikerült visszavernie a felkelést. Perejaszlav példájára több bal parti városban került sor kisebb-nagyobb összetűzésekre a helyi lakosok és az orosz hivatalnokok illetve helyőrségek között. A kozákok többsége nyíltan kiállt valamelyik hatalom mellett: mind a lengyel, mind az orosz,

mind pedig Dorosenko török-orientációjának akadtak nagy számban hívei. Így került a Zaporozsjei Had három nagyhatalom akciórádiuszába.²

Ukrajna jobban megosztott lett, mint valaha és a Dnyeper egyik partján sem volt kilátás a közeli békességre. 1666-ban tetőzött a bal partiak elégedetlensége Brjuhoveckij nyílt oroszbarát politikája ellen, a jobb parti Ukrajna pedig a legjobb úton haladt ahhoz, hogy török vazallus állammá váljon. Már csak egy szikra hiányzott ahhoz, hogy egész Ukrajnát felkelések sorozata árássza el. Ilyen eseménynek bizonyult az andruszovói egyezmény³ megkötése és nyilvánosságra hozatala.

Az orosz–lengyel megegyezést követően Dorosenko egyaránt Moszkva és Varsó ellensége lett, hiszen eddig éppen arra törekedett, hogy az oroszokat és a lengyeleket szembeállítsa egymással, ezért számára a megegyezésük komoly kudarcnak bizonyult. A jobb parti hetman számára nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország és a Rzeczpospolita érdekei 1667-ben annyira megegyeztek, hogy egyelőre lehetetlen megbontani az egységüket.

A cári kormányzat elleni kelet-ukrajnai mozgalmat kihasználva Dorosenko felvette a kapcsolatot a krími kánnal, akit arra buzdított, hogy elérkezett az alkalmas időpont végső csapást mérni Moszkvára és egyben rábírní a bal parti kozák ezredeket az Oroszországtól történő elszakadásra, majd ezt követően a török szultán fennhatóságának elismertetésére. Mohamed-Girej készségesnek mutatkozott Dorosenko felé és a Porta engedélyével 30 ezer fős tatár sereget bocsátott a hetman rendelkezésére.⁴ A kán választleveleiben – a tatár uralkodó szavaival élve – a szultán Nyugat-Ukrajnát már re-

---

² Gebei Sándor, Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In: *„Emberek és eszmék”: Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. évfordulójára.* Eger, 2001, 200.

³ 1667. január 13-án valójában nem is békeszerződést, hanem 13 és fél évre szóló fegyverszünetet kötöttek a tárgyaló felek. A 34 cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült Lengyelországhoz. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz kötelekbe került, de két év múlva át kellett adni a lengyel kormánynak. A Zaporozsjei Szics katonai ereje felett mindkét állam rendelkezési jogot kapott, de a szicskozák továbbra sem ismerték el maguk felett egyetlen nagyhatalom fennhatóságát sem. Mindkét kormányzat kötelezte magát, hogy a köztük létrejött megállapodásról hivatalosan értesítik a krími kánt és a török szultánt is.

⁴ *Летопись Самовидца.* Киев, 1878, 48.

ményteli „újszerzeményének” tekintette.⁵ A bahcsiszeraji kormányzattal történő hivatalos kapcsolatfelvétel egyben a Rzeczpospolitától való elszakadást is jelentette Dorosenko részéről, aki megesküdtött a krími kánnak, hogy a továbbiakban nem szolgálja sem a lengyel királyt, sem az orosz cárt. A jobb parti hetmant elsősorban az a törekvés készítette a külpolitikai irányváltásra, hogy tatár és török támogatással a saját kormányzása alatt egyesítse a kettészakadt Ukrajnát és megvalósítsa valamennyi korábbi hetman legfőbb célját, az önálló ukrán állam megteremtését. Az andruszovói fegyverszünet megkötése után azonban sem Lengyelországot, sem Oroszországot nem tudta megnyerni az ügyének, mert – érthető módon – mindegyik állam ellenségesen viszonyult az ukrán nemzeti és függetlenedési törekvésekhez. Ezért választott új orientációt és a török szultánban találta meg azt az uralkodót, aki ellenséges viszonyban állt mind a lengyel királlyal, mind az orosz cárral és elegendő fegyveres erővel rendelkezett. A szultán hűbéri függésében álló moldvai és havasalföldi fejedelmek helyzete reménnyel töltötte el Dorosenkót, hogy a Porta vazallusaként Ukrajna a lengyel és az orosz kötelékhez képest kedvezőbb jogkörrel lenne felruházva, ami jelentős előrelépés lehetett volna a függetlenséghez vezető úton.

Időközben Alekszej Mihajlovicsban – látva Ivan Brjuhoveckij tehetetlenségét – felmerült annak lehetősége, hogy Dorosenko növekvő népszerűségére alapozva és a támogatását megnyerve, Ukrajnát mégis a saját fősége alatt egyesítse. A moszkvai uralkodó – a jobb parti hetman felé jó szándékát kinyilvánítandó – szabadon engedte a korábban orosz fogságba esett Hrihorij Dorosenkót, a kozák vezető fivérét, majd 1667 decemberében követet indított Csihirinbe azzal a megbízatással, hogy rávegye a nyugat-ukrajnai ezredeket a Moszkva oldalára történő átállásra. Gyakorlatilag Dorosenko udvariasan ugyan, de elutasította az orosz fennhatóságot, mert egyrészt óvatossan és kétkedve viszonyult Moszkvához, másrészt továbbra is meg volt győződve arról, hogy az ukrán függetlenség megszerzéséhez a legkedvezőbb kilátások török védnökség alatt lehetnek.

A Hetmanátusban időközben tovább nőtt az elégedetlenség Brjuhoveckij politikája iránt. A bal parti hetman pozíciójára veszélyesnek bizonyult Dorosenko, ezért Brjuhoveckij egyre inkább hajlott annak – korábban többször is megnyilvánuló – közeledési kísérletére. Előbbi levélben több-

---

⁵ *Акты, относящиеся к истории Западной России*. СПб., 1861–1869, VI, 158.

ször is felajánlotta, hogy Bruhoveckij javára lemond a hetmani címről, amennyiben közös erővel egyesítik Ukrajnát és helyreállítják a Zaporozsjei Had egységét.⁶

1668. január 1-én a Hetmanátusban összeült a Hadsereg Rada, ahol a bal parti hetman javaslatára a következő döntést hozták: felajánlják a vajdáknek, hogy „testi épségük érdekében” szabad akaratukból, önként hagyják el az ukrán városokat, ellenkező esetben erőszakkal kergetik ki őket; a továbbiakban nem fogadják el uruknak sem a moszkvai cárt, sem a lengyel királyt, hanem Dorosenko javaslatára a török szultán fennhatósága alá adják magukat.⁷ A gyűlést követően a hetmani kormányzat küldöttséget indított a Portához azzal megbízással, hogy a Zaporozsjei Hadat a szultán védnökségébe ajánlják.⁸

Ezzel egy időben a jobb parti hetman is összehívta az általános gyűlést, ahol bal parti küldöttek is megjelentek. Brjuhoveckij gyengesége és saját növekvő ereje tudatában Dorosenko ekkor arról már nem nyilatkozott, hogy hajlandó átengedni riválisának az egész Ukrajna feletti hetmani címet és riválisa követivel szokatlanul fölényes hangnemben tárgyal. A csihirini radán a jobb parti ezredek török fennhatóság alá adták magukat annak reményében, hogy a szultán kiterjedt jogkörrel rendelkező vazallusi fejedelemségként fogja elismerni Nyugat-Ukrajnát.

Dorosenko ígéretében csalódva Brjuhoveckij továbbra is kitartott az Oroszországtól történő elszakadás mellett és abban reménykedett, hogy megtarthatja a hetmani székét és maga mellé állíthatja a nyugat-ukrán területeket. A hadjaci rada után körzeteikbe visszatérve az ezredek a kozákokat és az ukrán lakosságot a Moszkvának fizetendő adók megtagadására, az orosz hivatalnokok elűzésére és a cár elleni lázadásra uszították. A hetman külön felhívást intézett a nagyobb városok vezetőségéhez és az új külpolitikai irányvonal vagy „pálfordulás” okaira szolgáltat magyarázattal. Első helyen az andruszovói fegyverszünet megkötését emelte ki, amelyet orosz részről az ukránok elárulásának nevezett, majd amellet érvelt, hogy a Moszkvától tervezett elszakadás önvédelmi céllal, az ukrán nép megmen-

---

⁶ *Летопись...* 51.

⁷ *Акты...* VII, 88.

⁸ А. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще*. Москва, 1847, 49–50.

tése érdekében vált elkerülhetetlenné.⁹ Miután Bruhoveckij Hadjacsból elkergette a vajdát és a cári katonákat, mintegy jelt adott az egész Ukrajnát elárasztó oroszellenes lázadásokhoz.

Miután a cári kormányzat értesült a hadjacsi rada döntéséről, mindent megpróbált megtenni annak érdekében, hogy a Zaporozsjei Hadat cári kötelékben tartsa. Moszkva számára az első járható útnak a jobb parti Ukrajna orosz oldalra állítása tűnt, ezért Dorosenko 1668. február 20-án a kijevi vajdához intézett levele a cárt reménnyel töltötte el. A nyugat-ukrán ezredek vezetője baráti szándékát fejezte ki és arról biztosította a moszkvai udvart, hogy nem akarja pravoszláv hittestvérei vérént ontani, kizárólag Ukrajna egységének érdekeit tartja szem előtt.¹⁰ Arról viszont ez alkalommal nem tesz említést, hogy elfogadná maga fölött az orosz uralkodót, de már maga a kapcsolatfelvétel kezdeményezése a cári kormányzat felé ébren tartotta Moszkva reményeit Dorosenko megnyerésére.

Tovább növelték Moszkvának a Hetmanátuson belüli rend helyreállítására irányuló esélyeit azok a hírek, hogy valójában csak a kozák sztarsina egy szűk csoportja támogatja Brjuhoveckij török orientációját, míg a kozákok többsége a „hitetlen török uralkodó” fennhatósága helyett még mindig inkább a pravoszláv orosz uralkodót választaná. A hetmanjuk kormányzásával elégedetlen bal parti kozák vezetők titokban küldöttséget menesztettek Dorosenkóhoz és arra kérték, hogy Brjuhoveckij helyett vállalja el a kelet-ukrán ezredek feletti kormányzást, azaz ő legyen a Dnyeper mindkét partjának hetmanja.¹¹ Így a Hetmanátuson belüli orosz- és Brjuhoveckij-ellenes közhangulatot kihasználva és a bal parti kozák ezredek támogatását élvezve, 1668 nyarán Dorosenko átkelt a Dnyeperen, félreállította a hatalomból riválisát és egyesítette Ukrajnát.

Az egész Ukrajnára kiterjedő hetmansága nem bizonyult hosszú életűnek, mert 1669 márciusában a Nyugat-Ukrajna ellen indított koncentrált lengyel támadás miatt kénytelen volt kivonulni a Hetmanátusból, ahol a hatalmat ideiglenesen Demjan Mnohohresnijre bízta. Visszatérésre azonban már nem nyílt lehetősége, mert a cári kormányzat támogatását élvezve, a bal parti kozák ezredek hetmanná választották Mnohohresnijt.

⁹ Акты... VII, 39–41.

¹⁰ Акты... VII, 45–46.

¹¹ Летопись... 51; Акты... VII, 92.

Eközben Ivan Brjuhoveckij politikai karrierje végleg leáldozott, aki valójában a bukását saját maga idézte elő ingadozó és következetlen politikájával. Oroszbarát politikájával és az Ukrajnán belüli cári centralizációs törekvések iránti engedékenységevel a hetman maga ellen hangolta az egész ukrán lakosságot, megkönnyítve ez által Dorosenko egységesítő és önálló-dási törekvéseit Nyugat-Ukrajnából kiindulva.

Demjan Mnohohresnij (1669–1672) kezdetben megpróbált következetes maradni korábbi politikájához és kitartani Nyugat-Ukrajna külpolitikai orientációja mellett, de miután Dorosenko többször is elutasította számára a segítségnyújtást, arra a meggyőződésre jutott, hogy biztosabb és kevésbé veszélyes lehet a megegyezés Moszkvával. A bal parti kozák ezredek támogatását élvezve, az általa összehívott Sztarsina Rada a cári kormányzattal való megbékélés mellett döntött. Megbízott kozák vezetőknek választották Mnohohresnijt, aki az „északi hetman” titulust vette fel. Az új bal parti hetmani vezetés előtt álló legfontosabb feladat a cári udvar meggyőzése és azon szándékuk kinyilatkoztatása volt, hogy „bűneiket” megbánva, a „korábbiakhoz hasonlóan” hűen szolgálják a Romanovokat.

Demjan Mnohohresnij „behódolási” szándékáról értesülve Petro Dorosenko továbbra is ébren tartotta a reményeket Moszkva számára, hogy a nyugat-ukrán ezredek is hajlanának a visszatérésre a cár hűségére: többször is levelet intézett a kijevi vajdához¹² és kifejezte megegyezési szándékát az orosz kormányzattal abban az esetben, ha Alekszej Mihajlovics kivonja a csapatait a kisorosz városokból, valamint „barátilag és megértően”¹³ viszonyul a jobb parti ezredekhez. Dorosenko kizárólag Kijevben tolerálta volna a cári vajda jelenlétét, akinek a hatásköre – az orosz helyőrséggel együtt – a város katonai védelmére korlátozódott volna. A jobb parti hetman – Mnohohresnijhez hasonlóan – a feltételeit egész Ukrajna területére értette, vagyis ő is jogot formált a „Dnyeper mindkét partja” hetmani címére.

Moszkva tudomásul vette Dorosenko közeledését és látszólag ismét örömmel nyugtázták azt, de ez alkalommal sem hittek az őszinteségében, hiszen a hetman továbbra is nyílt hintapolitikát folytatott Oroszország, Lengyelország és a Krími Kánság illetve Törökország között. Valójában mind Alekszej Mihajlovics, mind Dorosenko kevés reményt látott a megegyezés-

¹² *Акты...* VIII, 116–118, 123–126.

¹³ *Уо.*, 118.

re, de mégsem szakították meg a kapcsolatot, hanem mindvégig hitegették a másik felet.

Demjan Mnohohresnij bal parti hetmanná választása sem változtatott Petro Dorosenkónak a cári kormányzat felé megmutatkozó, szinte már barátinak tekinthető magatartásán, de közöttük – és ezt mindkét fél tudta – a megegyezésnek valójában a legkisebb esélye sem lehetett, hiszen érdekeik teljesen ellentétesek voltak. Alekszej Mihajlovics a Varsóval megkötött andruszovói egyezményt komoly eredményként értékelte még azon az áron is, ha Ukrajnán meg kellett osztoznia a Rzeczpospolitával. Ezt a komoly nehézségek árán kivívott megegyezést a cárnak nem állt érdekében megszegni, ezért megakadályozott minden olyan törekvést, amely Ukrajna egységének helyreállítására irányult. Ez azonban természetesen nem azt jelentette, hogy a Romanovok végleg lemondtak volna a nyugat-ukrán területekről, csak az alkalmas időpontra vártak „korábbi birtokaik” visszaszerzéséhez. Feltehetőleg az orosz kormányzat attól is tartott, hogy a cár égisze alatt esetlegesen egyesített Ukrajna kellőképpen megerősödhetne ahhoz, hogy Oroszországtól elszakadva megvalósítsa függetlenedési törekvéseit.

A bal parti ukrán területek orosz kötelékbe történő visszacsatlakozásáról értesülvén Dorosenko is megtette a szükséges ellenlépéseket. 1669. március 12-re radát hívott össze, ahol felolvasták a török szultán ajánlatát a „kisoroszországi földek” török védnökség alá fogadásáról. A jobb parti kozák ezredek hajlottak a török orientációra, de addig egyelőre nem voltak hajlandók felesküdni a szultánra, amíg az el nem fogadja a feltételeiket. 1669 májusában készítette el Dorosenko kormányzata a 17 pontból álló szerződéstervezetet,¹⁴ amelyben ukrán részről hangsúlyozták, hogy „nem akarnak sem rabok, sem alávetettek lenni” és mindenféle adófizetési kötelezettség alól mentesek akarnak maradni. Kiemelt figyelmet szenteltek a tervezetben a pravoszlávia védelmének, ezért nem adták hozzájárulásukat Ukrajna területén muszlim mecsetek építéséhez és az ortodox templomok lerombolásához. A kozák sztarsina nem engedett beleszólást a szultánnak a hetmanválasztás folyamatába, továbbá azt követelték a Portától, hogy a szultán és a krími kán a jobb parti hetmani kormányzattal folytatott előzetes egyeztetés nélkül ne köthessen szerződést a szomszédos államokkal, elsősorban Oroszországgal és Lengyelországgal.

---

¹⁴ *Акты...* IX, 218–220.

Merész követelések voltak ezek a csihirini vezetés részéről, hiszen a szultán fennhatósága alatt lévő államok közül egy sem rendelkezett olyan kiterjedt jogkörrel, amit Dorosenko ki akart vívni Nyugat-Ukrajna számára. A jobb parti hetman által remélt névleges vazallusi függőség lényegesen kiterjedtebb mozgásteret biztosított volna számukra, mint amit a lengyel, vagy akár az orosz köteléken belül remélhettek.

A csihirini vezetés feltételei – függetlenül azok túlzó mivoltától – kedvező fogadtatásra találtak Isztambulban, ugyanis 1669 júliusában szultáni követ érkezett Ukrajnába, aki ura nevében átadta a hetmani jelvényeket Dorosenkónak, amely procedúrával szimbolikusan megtörtént Nyugat-Ukrajna török védnökség alá fogadása. A kozák sztarsinához intézett levelében a szultán örömmel nyugtázta a hetman azon kijelentését, hogy a Dnyeper mindkét partja kész a Portát szolgálni, ezen kívül a török uralkodó arra is ígéretet tett, hogy tiszteletben tartja a kozákok jogait és privilégiumait, valamint nem követel tőlük semmilyen adót, csak szükség esetén katonai segédcsapatokat.¹⁵

Dorosenko feltehetően komolyan gondolta, hogy egész Ukrajnát a szultán protektorátusa alá vonja, de ehhez még meg kellett volna nyernie Demjan Mnohohresnijt is, ezért a hozzá intézett leveleiben arról próbálta őt meggyőzni, hogy a Zaporozsjei Had egységének helyreállítására nincsen reális esély lengyel és orosz fennhatóság alatt, kizárólag török kötelékben érdemes gondolkodni még akkor is, ha ez által az ukránok „hitetlen” uralkodó alattvalói lennének.¹⁶ Ebben az esetben azonban csak egyoldalú levélváltásról beszélhetünk, mert Mnohohresnij nem reagált riválisa ajánlatára és a tőle kapott valamennyi levelet átadta a Kisoroszországi Prikáznak, vagyis nem gondolkodott török orientációban és lojális maradt a Romanovokhoz.

Jóllehet nem hajlott Dorosenko egységesítő és önállósodási terveinek közös kivitelezésére, a bal parti hetman nem tűnt maradéktalanul elégedettnek az orosz kormányzat Hetmanátuson belüli politikájával. Hatásköre egyre szűkebb területre korlátozódott, ugyanis még a kelet-ukrán térségben sem ismerték el őt egységesen hetmannak.

Mnohohresnij meggyengülése jobb parti riválisa esélyeit növelte, aki – miután meggyőződött arról, hogy nem tudja egymással szembe állítani az

---

¹⁵ Акты... IX, 174.

¹⁶ Уо., 153, 188.

orosz és a lengyel uralkodókat – továbbra is „háromfelé” politizált. Dorosenko kitartóan küldözte az átállási szándékát bizonygató leveleit Moszkvába és a követeit Isztambulba arról győzködni a szultánt, hogy a nyugat-ukránok török alattvalónak tekintik magukat, mindeközben pedig látszólag hajlott a megbékélésre a lengyel kormányzattal is. 1670 májusában elküldte a szerződéstervezetét Varsóba,¹⁷ amely fogalmazvány – tartalmát tekintve – valójában az 1649. évi zborivi és az 1658. évi hadjaci egyezmények felújítására irányult. Az ortodox lakosság számára biztosítandó szabad vallásgyakorlati és teljes politikai képviselői jog mellett Dorosenko a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságok területére teljes körű autonómiát, adómentességet és katonai védelmet követelt a lengyel–litván államtól. A hetman maga is tisztában volt azzal, hogy túlzónak tekinthető követelései lengyel részről feltehetően kielégíthetetlenek maradnak, de legalább mintegy „kezeit mosva” elmondhatta magáról, hogy ő megtette az első lépést Varsó felé, még ha nem sikerült is vele békés viszonyt kialakítani. Vagyis ismét egyetlen lehetősége maradt egységesítő tervei kivitelezéséhez: a szultán támogatása.

Nem maradt ugyanakkor megtorlatlanul Varsó részéről Dorosenko „hintapolitikája”, mert 1670 decemberében a lengyel kormányzat arról informálta Alekszej Mihajlovicsot, hogy a jobb parti hetman a maga oldalára állította Mnohohresnijt és a török sereggel kiegészülve Oroszország ellen készül támadni.¹⁸ Moszkvában eleinte nem adtak hitelt ennek a hírnek, de miután a Zaporozsjei Szics atamánja is hasonló veszélyre hívta fel a cári figyelmét,¹⁹ érlelődni kezdett a gyanú a két hetman iránt.

Egyelőre azonban a cári udvar azzal volt elfoglalva, hogy minden lehetséges eszközzel megakadályozza Kijev lengyel kötelékbe kerülését. Az orosz vezető körök keresték az indokokat, amivel alátámaszthatták a város kizárólagos birtokjogának megszerzését. Moszkva végül elérte a célját: a lengyel kormányzat kénytelen-kelletlen tudomásul vette Kijev orosz kötelékben maradását, mert Dorosenko kozákjai és a tatár invázió fenyegetettsége miatt legalább a cárral fenn akarták tartani a békés viszonyt.

1672. március 7-én egy Baturinba delegált cári követ tanúja volt az elkeseredett és minden valószínűséggel ittas állapotban lévő bal parti hetman indulatos beszédének:

---

¹⁷ Uo., 196–208.

¹⁸ Uo., 311–312.

¹⁹ *Акты...* III, 313–314.

„Ő Cári Felsége titokban átadja a hazánkat a lengyel királynak [...] a közös pravoszláv vallás nevében önként adtuk magunkat a cár kezébe az ellenségtől való védelmünk érdekében [...] ha Ő Cári Felségének nincs szüksége Kijevre, a kisorosz városokra és a Zaporozsjei Hadra, akkor másik uralkodót keresünk magunknak, de semmiféleképpen sem a lengyel királyt...”²⁰

Mnohohresnij később a kihallgatása során tagadta a fenti beszéde miatt őt ért árulás vádját: állítása szerint a cárt mindvégig hűen szolgálta és az ezredeseket a Sztarsina Rada jóváhagyásával mozdította el a hivatalukból, Dorosenkóval pedig csak azért folytatott tárgyalásokat, hogy őt is Moszkva oldalára állítsa. Miután kínvallatásnak vetették alá, azt elismerte, hogy nehéz volt a helyzete az orosz fennhatóság alatt,²¹ de az meg sem fordult a fejében, hogy törvényes uralkodóját elárulva, a szultánnak rendelődjön alá.

Az orosz kormányzat politikája iránti elégedetlenség elismerése Mnohohresnij részéről Alekszej Mihajlovics számára felért az árulás vádjával és a cárt még az sem ingatta meg ezen meggyőződésében, hogy Dorosenko a védelmébe vette bal parti riválisát és tagadta, hogy Moszkva ellen akartak volna szövetkezni.²² Valójában sem Moszkva, sem a kozák sztarsina nem tudott egyetlen konkrét és megcáfolhatatlan bizonyítékot felmutatni, amely kétségtelenül alátámasztotta volna a Mnohohresnij ellen felhozott vádakat. A sztarsina határozott kérésére²³ Alekszej Mihajlovics kimondta a halálos ítéletet az „áruló és hitszegő” hetmanra, de nem sokkal a kivégzés előtt megkegyelmezett neki és száműzte Szibériába.

Alekszej Mihajlovics engedélyével június 18-án Konotop mellett valójában a Sztarsina Rada választotta meg hetmannak *Ivan Szamojlovicsot* (1672–1687), ráadásul nem is a Hetmanátus területén zajlott a procedúra, hanem orosz földön.

Miután Moszkva helyreállította a rendet a Hetmanátusban, érkezettnek látta az időt Dorosenko orosz oldalra csábításához, jöllehet a jobb parti hetman – mint ahogyan a fentiekben láthattuk – már többször is fela-

²⁰ Акты... IX, 665–666.

²¹ Н.И. Костомаров, *Русская история в жизнеописаниях*. Москва, 1992, III, 199.

²² Акты... IX, 836–837.

²³ *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским*. Москва, 1858, 232–234.

jánlotta a szolgálatait a cári kormánynak, de Alekszej Mihajlovics számára azt az – akkor elfogadhatatlan – feltételt szabta, hogy Ukrajnát egyesítsék a cár fennhatósága alatt. Moszkvában mindig kedvezően fogadták Dorosenko „baráti” megnyilvánulásait, de nem akarták megszegni az andruszovói egyezményben foglaltakat és elismerték a lengyel uralkodó birtokjogát Nyugat-Ukrajna felett. Miután azonban a jobb parti hetman az általa kormányzott területek felett a szultán védnökségét ismerte el, elhárult annak akadály, hogy Moszkva a Rzeczpospolita érdekeit sértette volna Nyugat-Ukrajna megszerzésével. A cári udvarban két alternatívát vázoltak fel, hogy Dorosenkót „jobb belátásra” bírják: Ivan Szamojlovics és Alekszej Mihajlovics követeket menesztenek Csihirinbe és felajánlják a cár védelmét, de egyúttal egy nagyobb sereget is felsorakoztatnak a Dnyeper partján, hogy mintegy nyomatékot adjanak Moszkva szándékának és rábírják a jobb parti ezredeket az átállásra.

Miután Csihirinben értesültek arról, hogy a cári kormányzat tervez valamit Dorosenko „rovására”, a hetman által összehívott Sztarsina Rada a török szultán melletti kitartásról döntött annak ellenére, hogy a nyugat-ukrajnai lakosság vallási okokból nem szimpatizált a „hitetlen” mohamedánokkal. A döntés ellenére a jobb parti hetman továbbra is fenntartotta azt a látszatot, hogy hajlik az orosz orientációra és a Csihirinbe érkezett cári követnek szeptember 4-én átadta azokat a cikkelyeket, amelyekben megfogalmazta a nyugat-ukrajnai kozák ezredek csatlakozásának a feltételeit Moszkva felé. Eszerint egy hetman kormányzása alatt kellett volna egyesíteni a Hetmanátust, amelynek a területe az 1649. évi zborivi egyezményben megállapított kijevei, csernyihivi és braclavi vajdaságokat foglalta volna magába és ahová cári hivatalnokok nem tehették volna be a lábukat; a cár köteles lett volna megvédeni Ukrajnát a törököktől, amennyiben a szultán büntetőhadjáratot indítana ellenük.²⁴

Nem került sor ugyan megegyezésre Moszkva és Csihirin között, Ivan Szamojlovics már magát a tárgyalásoknak a tényét sem nézte jó szemmel. Nyomatékosan felhívta a cár figyelmét arra, hogy Dorosenko mind a lengyel királyt, mind őt hitegeti, miközben a szultán alattvalójának tekinti magát. A bal parti hetman végül elérte a célját, mert hosszas unszolására 1674. január végén Moszkva sikeres hadjáratot indított Nyugat-Ukrajna el-

---

²⁴ Костомаров, i. m. 239.

len és március 17-én a jobb parti kozákokat hetmanválasztó gyűlés összehívására kényszerítették. A radán megjelenő tíz kozák ezred²⁵ képviselői az orosz uralkodó „örök” szolgálatába ajánlották magukat és Ivan Szamojlovicsot a Dnyeper mindkét partján kormányzó, az egész Zaporozsjei Had hetmanjának ismerték el. Ezen történelmi aktus eredményeképpen Dorosenko után Ivan Szamojlovicsnak sikerült másodszor egyesíteni Ukrajnát, ezúttal Moszkva égisze alatt.

A maga részéről Petro Dorosenko is korábban azon szándékát fejezte ki, hogy elmegy a március 17-i Perejaszlavi Radára és személyesen is felesküszik a cárra, de nem tartotta be az ígéretét, mert nem tudott és nem is akart belenyugodni Ivan Szamojlovics diadalába. Mivel csak Csihirin és néhány kisebb környező város maradt a kormányzása alatt, külső – török és tatár – segítség igénybevételére kényszerült korábbi pozíciója visszaszerzése érdekében.

1675 nyarán élénk „írásbeli polémia” zajlott a két hetman között, amelyben mindkét fél a másikat tette felelőssé Ukrajna két részre szakadásáért. Dorosenko a riválisa által ellene felhozott vádra, miszerint lepaktált a pravoszláv ukrán lakosság legfőbb ellenségeivel, a „hitetlen” krími kánnal és a török szultánnal és ezzel veszélybe sodorta saját népét illetve hazáját, a jobb parti kozák vezető a következőképpen válaszolt:

„Miért engem vádolsz a muzulmánokkal kötött szövetség miatt, hiszen már Bohdan Hmelnickij is barátkozott velük, hogy megvédje a Zaporozsjei Hadat az ellenséges lengyelektől... a lengyel király nem fogadott minket a kegyébe, az orosz cár pedig az andruszovói béke megkötésével megosztott minket, ezért kénytelenek voltunk a török szultán védelmét igénybe venni”²⁶ – magyarázza Dorosenko a politikáját motiváló tényezőket, amelyekből kiderült: ha következetesen ragaszkodni akar az ukrán egység és önállóság megteremtéséhez, akkor sem Varsó, sem Moszkva szimpátiáját nem nyerheti el, egyedül – mintegy kényszerpályára szorulva – a muszlimok szövetségére számíthat. Jóllehet 1675-re a török–tatár haderőre támaszkodva sikerült a riválisát kiszorítani Nyugat-Ukrajnából, mégis arra a felismerésre jutott, hogy nem érdemes dacolni a jobb parti ukrán lakosság török- és tatárellenes közhangulatával, hiszen még a szultán támogatásával sem sike-

²⁵ Cserkaszki, kanyivi, Bila Cerkva-i, korszunyi, braclavi, umanyi, kalnyicki, podóliai, mohilevi, torhovicai.

²⁶ Костомаров, i. m. 261.

rült tartós egységet létrehozni a Zaporozsjei Hadon belül. Elodázhatatlanná vált a behódolás Moszkvának, de még ebben a helyzetben is Dorosenko akarta diktálni a feltételeket. Ekkorra gyakorlatilag már nem rendelkezett saját hadsereg felett, mert a jobb parti kozák ezredek nagy része elpártolt tőle: vagy átálltak Ivan Szamojlovicshoz, vagy megtagadták neki az engedelmességet.

A jobb parti hetman ennek ellenére az orosz kötelékben is meg akarta tartani a titulását, amihez sajátos megoldást választott: felvette a kapcsolatot a szicskozákokkal és elhitette velük azon meggyőződését, hogy Ukrajnán belül valójában nem a Zaporozsjei Had, hanem az orosz kötelékben végig kitartó Zaporozsjei Szics tekinthető a hatalom igazi letéteményesének, hiszen a „dicső emlékű” Bohdan Hmelnickij is tőlük kapta a hetmani címet. A Sziget elismerve a legfelsőbb hatalomnak Ukrajnában, a szicskozákoknak hajlandónak mutatkozott átadni a hetmani jelvényeket és a jelenlétükben letenni az esküt a Romanov-dinasztiára. Dorosenko szándéka elnyerte a nemrég atamánna választott Ivan Szirko tetszését, aki maga is azt vallotta, hogy az általuk választott kozák vezető tekinthető az egyedüli legitim hetmannak Ukrajna területén.

1675. október 10-én az atamán a szicskozákok kíséretében megjelent a csihirini radán, ahol Dorosenko jelképesen lemondott a hetmani címéről és Alekszej Mihajlovics „örök” alattvalójának ajánlotta magát.²⁷ Szirko egyúttal a Zaporozsjei Szics és közvetve a cár nevében szavaltotta a „leköszönő” hetman számára a büntetlenséget és a szabad letelepedést Kelet-Ukrajnában, majd október 15-én hivatalosan is értesítette a Kisoroszországi Prikázt a Csihirinben lezajlott eseményekről és a maga részéről garanciát vállalt az „új orosz alattvaló” szándékának őszinteségére.

Dorosenko azonban „elszámította” magát, mert sem Ivan Szamojlovics, sem Alekszej Mihajlovics nem ismerte el a Zaporozsjei Szics illetve Ivan Szirko kompetenciáját Dorosenko behódoltatásának ügyében, így a csihirini gyűlésen lezajlott eseményeket a maguk részéről nem tekintették legitimnek, vagyis a kozák vezetőnek mindent előlről kellett kezdenie.

1676 januárjában jobb parti kozák küldöttség érkezett Moszkvába és a hetmanjuk azon szándékát tolmácsolták, hogy „őszintén és minden hátsó szándék nélkül” kéri a cár jóindulatát ahhoz, hogy miután leteszik az esküt,

---

²⁷ Акты... XII, 273–279.

továbbra is Nyugat-Ukrajnában élhessenek és senkit ne telepítsenek át erőszakkal a Dnyeper keleti partjára. A cári udvarban azt a választ kapták Dorosenko követei, hogy miután áttérnek a Romanov-dinasztia hűségére, bárhol élhetnek saját tetszésük szerint, de a „Dnyeper mindkét partjának” hetmani címe Ivan Szamojlovicsot illetheti csak meg. Továbbá tekintettel arra, hogy a Zaporozsjei Szics atamánja előtt az orosz uralkodóra tett esküt Moszkvában nem tekintik legálisnak, feltételként szabták a hetman személyes megjelenését a cári udvarban Alekszej Mihajlovics színe előtt.²⁸

Némileg megkönnyítette Dorosenko behódolási procedúráját, hogy január 30-án az idős orosz uralkodó eltávozott az élők sorából, majd utódja – III. Fjodor cár – márciusban küldöttséget indított Nyugat-Ukrajnába és lehetővé tette, hogy a kozák vezető – anélkül, hogy Moszkvába utazna – előtűnik is letehesse az esküt a Romanovokra. III. Fjodor ezzel a rendelkezésével részben engedékenységet mutatott a leendő alattvalói felé, de egyben felgyorsította a jobb parti kozákok átállását orosz oldalra.

Az orosz követ azonban útközben betért a baturini rezidenciába is és megmutatta Ivan Szamojlovicsnak a fiatal cár által a jobb parti kozák vezetőhöz intézett udvarias és a legkevésbé sem lekezelő hangnemben megfogalmazott levelét. A Hetmanátus feje felháborodottan konstátálta, hogy III. Fjodor szakított apjának az utolsó éveiben Nyugat-Ukrajna vonatkozásában megnyilvánuló egyre erélyesebb politikájával. Saját felelősségére feltartóztatta a küldöttséget és közölte a Kisoroszországi Prikázzal, hogy nem lehet Dorosenkóval „kesztyűs kézzel bánni”, hanem szükség esetén akár erőszakot is kell vele szemben alkalmazni.²⁹ Ezt követően sorra küldte a megbízottjait Csihirinbe azzal a megbízással, hogy „meghívják” Dorosenkót Baturinba, ahol átadhatja a hetmani jelvényeket és felesküdhet a cárra. Vagyis Szamojlovics önhatalmúlag átvette a kezdeményezést Moszkvától és riválisa behódolását elsősorban a maga javára akarta fordítani. Szimbolikus jelentőségű lehetett ugyanis, ha Dorosenko maga felett álló hatalomként ismeri el a baturini kormányzatot és annak feje, azaz Ivan Szamojovics közvetítésével alázkodik meg az orosz uralkodó előtt. Valójában ez az esemény „kettős behódolásként” is értelmezhető, ami a Zaporozsjei Had vezetőjének visszaállt presztízsét jelképezte.

---

²⁸ Костомаров, i. m. 265–266.

²⁹ Uo., 265.

1676 szeptemberében Dorosenko végül „beadta a derekát”: mindössze kétezer főre apadt seregével átkelt a Dnyeperen, majd Szamojlovics javára lemondott a titulusról és őt a „Dnyeper mindkét partjának hetmanjaként” ismerte el.³⁰ Így ért véget a jobb parti hetman politikai pályafutása, aki a bal parti riválisaihoz képest jóval hosszabb kormányzási periódust tudhatott magáénak, hiszen túlélte mind Ivan Brjuhoveckij, mind Demjan Mnohohresnij hetmanságát és hosszú ideig komoly veszélyt jelentett Ivan Szamojlovicsra is.

Dorosenko feltehetően őszintén törekedett az orosz uralkodó kegyének megnyerésére, de az 1667. évi andruszovói szerződés keresztülhúzta a számításait, amely esemény végzetesnek bizonyult nemcsak az önálló államiság, de még az egységes Ukrajna megteremtésébe vetett remények szempontjából is. Nem tudta továbbá tolerálni Moszkva a jobb parti hetman azon feltételeit sem, amelyek a Zaporozsjei Had számára gyakorlatilag teljesen visszaállították volna az autonómiát. Ilyen körülmények között Dorosenko az egyetlen járható útnak a török orientációt választotta, de ezt a lépését valójában kényszerhelyzet szülte. Űgyesen alkalmazott hintapolitikájának köszönhetően bal parti riválisaihoz képest viszonylag hosszú ideig meg tudta tartani a pozícióját és kiterjedt mozgásteret biztosított Nyugat-Ukrajna számára.

РЕЗЮМЕ

«Трехсторонняя» политика гетьмана Петра Дорошенко в разделенной Украине (1665–1676)

Можно предполагать, что гетьман Дорошенко откровенно стремился к завоеванию доверия и милости русского царя, но Андрусовский договор 1667 года уничтожил его планы и это событие оказалось фатально не только для основания самостоятельной государственности, но и с точки зрения оправдывания надежд создать единую Украину. При таких тяжелых исторических обстоятельствах Дорошенко считал единственным приемлемым путем турецкую ориентацию, но этот дипломатический шаг стал результатом безвыходного положения. Благодаря успешному лавированию

---

³⁰ *Источники...* 262–263.

между тремя государями – русским, польским и турецким – в сравнении со своими левобережными соперниками, он мог сохранить собственную позицию через много времени и обеспечить обширный политический простор для правобережной Украины.

ЛАТИНО-CYRILLICA (КИРИЛИЧНО-ЛАТИНСЬКІ ГРАФІЧНІ ГІБРИДИ НА ПЛАКАТАХ І ВИВІСКАХ ЛЬВОВА)

Андраш Золтан

Загальновідомо, що у минулому для фіксування українських текстів на письмі користувалися не тільки кирилицею, але часом також і латиницею.

Латиномовні документи останніх галицько-волинських князів збереглися з першої половини XIV ст.,¹ але напевна вже в XIII ст. латинську канцелярію мав король Данило Галицький.² У XVI–XVII ст. спостерігаються випадки використання латиниці також у ділових документах, писаних староукраїнською мовою.³

У першій половині XIX ст. у Галичині поважно дебатовалася ідея запровадження латинського алфавіту для українського письма. У 1833 році Вацлав з Олеска видав у Львові збірку польських і руських пісень, де руські (тобто українські в сучасній термінології) пісні публікувалися польською латиницею.⁴

Цю ідею підтримав роком пізніше також Йосиф Лозинський у статті «О wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego».⁵ У наступному році такою же польською латиницею він опублікував у Перемишлі свою етнографічну працю «Ruskoje wesile».⁶ На відміну від

---

¹ Див. Срезневский, И.И., *Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков): Общее повременное обозрение*. Изд. 2-е. СПб., 1882, 177; Крип'якевич, І.П., *Галицько-волинське князівство*. Київ, 1984, 144. Пор. Ісаєвич, Я.Д., *Мовний код культури*. – В кн.: Ісаєвич, Я.Д. (голов. ред.), *Історія української культури у п'яти томах, т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ: Наукова думка, 2001, 192.

² Пор. Ісаєвич, Я., *До історії титулатури володарів у Східній Європі*. Препринт статті із збірника: *Княжа доба. Історія і культура*, 2. Львів, 2008, 9–11.

³ Див. Martel, A., *La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche*. Lille, 1938.

⁴ Waclaw z Oleska, *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*. We Lwowie, 1833.

⁵ „Rozmaitości” (Lwów), 1834, № 29.

⁶ *Ruskoje wesile, opysanoje czerez J. Łozińskoho*. W Peremysły, 1835.

спроб 1830-х років, коли з ініціативою увести латиницю виступили представники місцевої української інтелігенції, у 1859 році у Відні, в урядовій друкарні була опублікована брошура чеха Йосифа Їречека, в якій пропонувалося увести латинську графіку для «руської мови». ⁷ Це свідчить про те, що в австрійських урядових колах серйозно зважували цю можливість.

Спроби запровадження латинського алфавіту для «руського» (українського) письма мали місце також і в Угорщині. Вже в XVIII ст. в зв'язку з урбаріальною реформою Марії Терезії відповіді руськомовних селян на питання опитувачів записували угорським варіантом латиниці. ⁸ Першою «руською» книжкою, яка була надрукована угорською латиницею, був буквар (молитвеник) пароха з Великої Копені (угорськ. Felsőveresmart) Андрія Поповича «Virnőj anhel» у 1852 році. ⁹

Спроба застосувати латиниці до сучасної української мови мала місце і в XX ст. У 1923 році з пропозицією ввести латиницю виступив письменник Сергій Пилюпенко, ¹⁰ яку повторив на харківській правописній конференції 1927 р., де – за словами Олекси Синявського – «особливо довго дебатовано питання про те, чи не перейти на латинський алфавет», але «кінець-кінцем, після бурхливих і затяжних дебатів, за введення латинки замість дотеперішньої латинізованої кирилівки, голосувало лише 3». ¹¹

Однак треба зазначити, що ми і тепер маємо офіційний латинський варіант українського письма, хоча переважно тільки у практиці

---

⁷ *Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben.* Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček. Wien, 1859.

⁸ Див. Удварі, Іштван, *Русинські джерела урбарської реформи Марії Терезії.* Nyíregyháza, 1999.

⁹ Popovics, András, *Virnőj anhel.* Buda, 1852. Пор. Загальна бібліографія Подкарпаття. Зложили Лелекач, Н., Гарайда, И. = *Kárpátalja általános bibliográfiája.* Összeállították Lelekács, Miklós és Harajda, János. Унгварь, 1944 (Факс. вид.: Ужгород, 2000), № 1139.

¹⁰ Pylypenko, Serhij, *Odvertyj lyst di vsix, xto cikavyt'sja cijegu spravoju.* – «Червоний шлях», 1923, № 6–7, 267–268.

¹¹ Див. Німчук, В.В. – Пуряєва, Н.В. (упор.), *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія.* Київ, 2004, 442–443.

міжнародних контактів (наприклад транслітерація імен у паспортах українських громадян).¹²

У містах України спостерігається спонтанний процес часткової латинізації українського письма – без знання латинки орієнтуватися в місті важко або, навіть, неможливо.

Знаючи одну тільки кирилицю, у Львові в «рай», тобто в «ПА-РАД'is» не ввійдеш і ніколи не дізнаєшся, чим торгують у магазині БатаРейка або у крамниці «Сувеніри» і не зможеш прочитати назви імідж студії «міледі», ні ресторану «Alpasa».

Є у Львові фірми малі й великі, консервативні й модерні, як, наприклад, патріотичний «Джовані», який користується на своїй вивісці тільки кирилицею. Задовольняються кирилицею також стоматологічна клініка «Естетик дент» або бар «Біг Бургер» і туристична агенція «Смайл», хоча праслов'янське походження цих останніх назв також не стовідсотково певне.

Навпаки космополітичний «Елгісо» знає тільки латинку. Мережа аптек «D. S.» існує також лише в латинському варіанті, як і львівське пиво «Stare Misto».

Є й фірми, що вагаються, вони удають, що вірні кирилиці, але водночас не байдужі до латинки. Ці хитрі фірми використовують, наприклад, ту обставину, що форми кириличної букви Д та латинської літери D, написані курсивом, збігаються: *Д* = *D*. Тому курсивне *Di-* в назві салону меблів «Діваль» або курсивне *De* в назві ресторанів «De Манджаро» й «De Манджарик» треба уважати за «троянського коня» латинки.

Є фірми, які прямують до повної рівноваги, тобто пишуть свою назву латинськими й кириличними літерами однакової величини, як, наприклад, піцерія «Челентано/Celentano» (хоча запис головного їхнього продукту – піци – подано тільки латинкою: «Pizza»), або новий суши-бар/sushi bar «Сушия» на Соборній площі, або «Лі Купер джинс/Lee Cooper jeans», або «Нота бене/Nota bene», або ювелірна галерея «Людор/Louis d'Or».

---

¹² Див. *Ukrainian-English transliteration table*. <<http://www.rada.gov.ua/translit>> (24.11.2010).

Банки й казино також прямують до рівноваги: «Універсал Банк/Universal Bank», «Терра Банк/Terra Bank».

Певні фірми дають також кириличний варіант своєї назви, але меншими літерами: «COLIN'S/КОЛІНС», «pruchnik/прухнік», або ще меншими: «SWATCH/СВОТЧ», «MOBILE PLAZA/МОБАЙЛ ПЛАЗА».

Здається, McDonald's допускає кириличний варіант своєї назви (*МакДональдз*) тільки в українській синтагмі: «у МакДональдз», але аристократична Nokia не терпить кириличної форми навіть в українському реченні: «100 грн. на наступний Nokia».

Усе ж тенденцію до латинізації української графіки спостерігаємо не тільки в діяльності агресивних закордонних фірм, але також у самих мирних львів'ян. Можна навіть вказати на центр поширення цього явища на лані Львова – воно розташоване у глухому куті в кінці вулиці Вірменської. Ось тут навіть найпростіші українські слова пишуть латинкою. Для кого? Очевидно, для українців. На вивісці книгарні тут пишуть просто: KNYHY, на вивісці галереї: GALEREIA. На стіні дому № 33 назву вулиці пишуть також латинкою: *Vul. Virmen'ska 33*. На стіні на спеціальній табличці зазначено, що *nebo* (тобто *sky*) починається ще не тут, а на 12 м вище.

Отже, у Львові починається «простий life:»), «вільний life:»), коли всі пишуть, як хочуть, навіть ... EGOЇСТИ.¹³

---

¹³ Фотодокументацію всіх прикладів див. у презентації: <<http://sites.google.com/site/zoltandr/lviv>>.

IN MEMORIAM...

Погожого весняного дня 1990 року в поїзді Київ–Будапешт їхали чоловік та жінка. Дорога була довгою і за приємною розмовою час летів непомітно. Жінка розповідала, що їде до дочки, яка живе у Сегеді, закінчила відділення української філології Київського державного університету ім. Тараса Шевченка і зараз шукає роботу, але, напевно, вона ніколи не зможе працювати за своїм фахом. (Подорожнім виявився Шандор Мокань.) Він насторожився і запитав жінку, чи, випадково, не Наталею звать її дочку. Бо саме зараз він повертається після відвідин Київського університету і професор Олесь Білодід розповів йому про свою колишню студентку, яка нині проживає в Угорщині в місті Сегеді. Ось так позаочі одного весняного дня почалося знайомство випускниці Київського університету (Наталії Шайтош) з Шандором Моканем, яке з часом переросло в теплі дружні стосунки.

Шандор Мокань в Угорщині передусім був відомий як видатний знавець науки про народну етимологію. У формуванні його наукових інтересів певну роль відіграло те оточення, з якого він вийшов.

Шандор Мокань народився 10 червня 1932 року в селі Тячів в Україні в сім'ї столяра. Свої «перші університети» він проходив на Закарпатті, в тій місцевості, де збігаються кордони угро-фінської, слов'янської та романської мовної території. По закінченню Ужгородського державного університету він два роки працював у Тячеві учителем угорської та німецької мов, а в 1956 році став аспірантом кафедри угро-фінських мов Тартуського університету. З 1959 року Шандор викладав угорську мову в Ленінградському університеті ім. Жданова.

У 1977 році Ш. Мокань переїжджає до Угорщини і починає свою роботу на кафедрі угорської мови Сегедського університету. Тут з 1980 року його призначають доцентом. З 1982 р. (протягом семи років) він викладає в Братиславському, а з 1991 р. (протягом чотирьох років) – у Празькому університетах. У перерві між викладанням у цих двох університетах він працює в Будапешті на кафедрі слов'янської філології університету ім. Лоранда Йотвеша. У 1995 році повертається на першу свою кафедру в Сегедський університет, на якій і пропрацював до останніх днів.

У коло дослідницьких інтересів Шандора Моканя входили теоретичні питання запозичення слів (на матеріалах угорсько-русинського, угорсько-словацького та угорсько-румунського білінгвізму), угорська історична лексикологія, народна етимологія в угорській мові, діалектологія, загальне мовознавство та топонімія. Його кандидатська дисертація, яку він захистив у 1966 році, була написана під керівництвом академіка П. Арісте на основі лексичних унгаризмів в мараморошських українських говірках Закарпатської області.¹ Вчитель Шандора Дюла Мартон називав такі його дослідження видатними.² Вивчення проблематики засвоєння запозичених слів спонукало до написання роботи про історичну мовну природу 110 угорських слів.³ Деякі з цих тлумачень ми можемо і сьогодні прочитати в Етимологічному словнику угорської мови.⁴ У 1995 році світ побачила друга ґрунтовна робота Шандора Моканя про народну етимологію як засіб утворення та формування слів.⁵ Як зауважив Ласло Бюкі: «Ця його робота є справжньою скарбницею угорської народної етимології...» (переклад – Н.Ш.).⁶

Шандор Мокань вів і активне громадське життя: він був членом товариства естонської та угорської мов, брав участь в діяльності і був першим секретарем асоціації українців Угорщини. Виступав з цікавими доповідями на конференціях з питань україністики, які проводить кафедра слов'янської філології Сегедського університету, а також постійно друкувався в збірнику «Hungaro-Ruthenica».

---

¹ На цю тему див.: *Исконные слова в мараморошских говорах Закарпатской области УССР и их синонимы, заимствованные из венгерского языка: Вестник Ленинградского университета. Серия история языка и литературы* 20, вып. 4. Ленинград, 1962, 125–135; *Лексические унгаризмы в мараморошских украинских говорах Закарпатской области: Вопросы финно-угорской филологии*, вып. 3. Ленинград, 1977, 100–124.

² Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás kölcsönszavai*. Bukarest, 1972, 50.

³ Magyar szófejtések. *Nyelvtudományi Értekezések* 105. Budapest, 1980.

⁴ *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Budapest, 1993–1994. Наприклад, можна подивитися слова: *bogár, dob, fonák* (I., 116, 269, 408) та інші.

⁵ Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód. *Hungarológia* 8. Budapest, 1995.

⁶ Büky László, Mokány Sándor hatvanöt éves. *Néprajz és Nyelvtudomány XXXVIII*. Szeged, 1997, 5.

Якщо говорити про Шандора як людину, то він відзначався особливою скромністю та старанністю, які стали майже легендою. Переступивши поріг його кабінету, – чи то колега чи то студент – завжди могли разраховувати на допомогу і підтримку, на слухні поради і зауваження, а іноді – просто на хорошу душевну розмову. Таким він назавжди і залишиться у нашій пам'яті.

І сьогодні, йдучи коридорами нашого університету, я себе ловлю на думці, що ось-ось зі свого кабінету, усміхаючись, вийде мені на зустріч мій вчитель і друг – Шандор Мокань.

Н. Шайтов

Tartalomjegyzék – Зміст

Előszó – Передмова	5
Abonyi Andrea Tímea. Lexikai germanizmusok ruszin népnyelvű kiadványokban	7
Антошків Галина. Вставні та випадні <i>o, e</i> наприкінці слова	29
Bagi Ibolya. Az „ő” Európája: Jurij Andruhovics és az ukrán posztmodern	37
Ірина Багмут. Афікси і семантична структура лексеми	47
Bárányné Komári Erzsébet. A hungarizmusok fogalomköri csoportosítása a kárpátaljai ruszin irodalomban	57
Иштван Феринц. Древнерусское и барочное понимание слов «книга» и «писатель»	83
Font Márta. A 14. század eleji „Halic” és a lengyel–magyar érdekek	93
Ярослава Хортянi. Роль української княгині Анастасії у відро- дженні християнства в Угорщині (Публічний виступ)	103
Мігай Кочіш. Декілька зауважень до історії українського правопису	111
Вікторія Лебович. «Катерина» Тараса Шевченка як екфрасис	121
Валерий Лепехин. Сказания о чудотворных иконах в книге Иоанникия Галатовского <i>Новое Небо</i>	131

Ричардас Петкявичюс. Склонение существительных с основой на –і в «Деяниях апостольских» Львовского «Апостола» 1574 года	167
Наталия Шайтош. Александр Николаевич Афанасьев и Александр Афанасьевич Потебня	177
Sarnyai Csaba. Erkölc és misztikum Oreszt Szomov „Ruszalka” című elbeszélésében	189
Вікторія Штефуца. Угорські особові назви в українсько- молдавських грамотах XIV–XV століття	195
Varga Beáta. Petro Dorosenko hetman „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában (1665–1676)	201
Андраш Золтан. Латино-Сyrillica (Кирилично-латинські графічні гібриди на плакатах і вивісках Львова)	219
In memoriam...	223

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem
 Szláv Filológiai Tanszéke
 Felelős kiadó: Kocsis Mihály tanszékvezető
 Nyomdai munka: Agapé Ferences Nyomda, Szeged